

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Володимира Гнатюка**

Періодичне видання 1 (11) 2004

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Мовознавство

Тернопіль – 2004

ББК 81.3
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.
Серія: Мовознавство. – 2004. – 1 (11). – 192 с.

*Випуск підготовлено за участю науковців відділу стилістики та культури мови
Інституту української мови НАН України*

*Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 7 вересня 2004 року (протокол № 1)*

Редакційна колегія:

Бучко Д.Г. – доктор філологічних наук, професор (головний редактор)

Грещук В.В. – доктор філологічних наук, професор

Німчук В.В. – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН
України

Полюга Л.М. – доктор філологічних наук, професор

Сабодош І.В. – доктор філологічних наук, професор

Струганець Л.В. – доктор філологічних наук, доцент

Невідомська Л.М. – кандидат філологічних наук, доцент

Пархонюк Л.М. – кандидат філологічних наук, доцент

Дащенко Н.Л. – кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар)

НОРМИ І НОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Світлана Єрмоленко

КУЛЬТУРА МОВИ І СУЧАСНИЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Культура мови – ознака літературної мови, параметр, за яким встановлюють авторитетні, загально визнані стандарти, реалізовані в нормах писемного й усного спілкування. З культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити і писати, дотримуватися лексичних, граматичних норм літературної мови, правильно вимовляти й наголошувати слова, добирати такі мовновиразові засоби, які відповідають меті й обставинам спілкування. У зв'язку з культурою мови варто нагадати слова О.Потебні: “В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається й щодо писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зв'язують письменника і читача” [4, 171-172].

Найважливіша функція культури мови - культивування цілісності, соціальної ваги, наступності, спадкоємності літературної мови. Як формується літературний стандарт або своєрідний ідеал мови? Потрібен тривалий час, історія життя не одного покоління, щоб у суспільстві витворилася соціально престижна форма мовного спілкування, відшліфована, вигранувана майстрами слова, естетично довершена літературна мова, яка в свідомості представників національної культури постає як зразкова, ідеальна. Цілком слушно наголошує Л.Шевченко: “Літературна мова ідентифікує українців як націю, еволюційно та цивілізаційно сформовану етнічну та духовну цілісність серед народів світу” [5, 6].

Літературна мова – мова освіти, науки, культури, державних інституцій. Функціонуванням у цих сферах і забезпечується соціальний престиж мови. Як суспільне явище літературна мова уособлює цілісність нації, консолідує її, виконує роль ланки, що з'єднує покоління між собою, збирає і зберігає інтелектуальні надбання нації. Виникнувши в писемній формі, літературна мова поширює свої норми й на усне спілкування, хоч писемна і усна форми специфічно реалізують на практиці обов'язкові літературні норми. У кожного народу в різний історичний час існує своє поняття про вірцеву, культурну мову. Парадоксом нашого часу є той факт, що мову І.Котляревського, з якої починається історія нової української літературної мови, дехто називає суржи́ком, тобто мовою, в якій поєдналися структурні елементи української та російської мов. Насправді мова Котляревського засвідчила тогочасну писемно-літературну практику з її структурними і стилістичними нормами, до яких не можна підходити з міркою сучасних літературних норм. Мова “Енеїди” та “Наталки Полтавки” увібрала в себе не лише народнорозмовний словник, фразеологію, а й передала всі відтінки українського гумору і в легкій бурлескній формі зафіксувала ідею самобутності українського народу, який в умовах духовного натиску сусідів мав зберегти “імення, мову, віру,

вид” серед європейських народів. Прочитання цієї ідеї розкриває перед сучасним читачем неперевершене значення мовної творчості Котляревського: адже письменник звернувся до народних джерел мови – фольклорних, розмовних, книжних, утверджуючи національно-мовну свідомість українців.

Культура мови – не лише ознака сформованої літературної мови, а й рівень національно-мовної свідомості, освіти й культури, за яким оцінюється літературна мова. Як і будь-який ідеальний феномен, культура мови залежить від категорії підсвідомого. Просторова й часова глибина літературної норми вбирає в себе розуміння, цілісне сприймання текстів, що належать національній культурі.

Коли говоримо про нову літературну мову, поряд ставимо два імені Котляревського і Шевченка. У дидактичній практиці усталилося досить умовне, певною мірою схоластичне розрізнення: Котляревського називають засновником, а Шевченка – основоположником нової літературної мови. Тим часом у національно-мовній свідомості українців вони існують як творці літературної мови, в основі своєї – народнорозмовної, яка в різних стилістичних тональностях (регістрах) утвердила найвищі ідеали самобутнього народу, його мовну картину світу.

Характерні ознаки літературної мови як суспільного явища — а) повнота/неповнота соціальної парадигми; б) стабільність літературних норм; в) постійна взаємодія з іншими різновидами національної мови — територіальними й соціальними діалектами — детерміновані не лише державним чи бездержавним статусом нації, а й національно-мовною свідомістю, етнокультурними традиціями.

На початку ХХ ст. М.Грушевський писав: “В теперішніх часах, коли не стало старих універсальних культурних мов, і кожна народність на своїй мові старається розвинути культурну роботу, потрібну для задоволення своїх культурних потреб, і на своїй мові мати весь культурний запас, потрібний для життя й розвою суспільності, — ця культура мови стає питанням життя і смерті, “бути чи не бути” національного існування” [3, 216].

Звертаємо увагу, що для М.Грушевського на початку ХХ ст., у період здобування прав української мови як мови університетської освіти, звичним було словосполучення *культура мови*, значення якого цілком відмінне від сучасного слововжитку, а саме: ”використання національної мови в усіх суспільних сферах життя, зокрема в сфері освіти, культури”. Іншими словами, йшлося про повноту соціальної парадигми, що властива саме літературній мові як різновиду національної мови.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. був часом мовних дискусій не лише щодо розширення сфери функціонування української мови, а й щодо вироблення єдиних літературних норм.

Літературна мова як субстанція культури з’являється на певному етапі етнічної і духовної еволюції суспільства. Потреба витворення різнопланової культури, освоєння досвіду людства змінює і літературну мову. Рефлексія над літературним словом відбиває зміну орієнтирів у загальнолітературній і стильовій нормі. Власне, культура мови щодо поліфункціональної літературної мови становить ієрархічно організовану систему норм, для якої характерне, по-перше, найзагальніше розрізнення в межах загальнолітературної норми усно-розмовної і писемно-книжної практики, по-друге, вироблення стилістичних норм, що відповідають сферам суспільних комунікацій.

У сучасній літературній мові спостерігається помітне збільшення кількості

варіантів. Чи не найбільше їх виникає на ґрунті словотворення, частково — у сфері синтаксичної форми (варіанти керування). Варіантність зумовлена двома причинами: 1) пуристичними тенденціями, зокрема, відштовхуванням від форми, подібної до форми, наявної в російській мові, навіть якщо ця форма вказує на іншомовне запозичення, напр.: *функційний* замість *функціональний*, *синонімічний* замість *синонімічний* і под. У сучасній лінгвоукраїністиці досить поширений термін *питома українська лексика*, хоч саме слово *лексика* не належить до питомих українських слів, а критерії виокремлення питомої лексики досить хисткі; 2) розширенням варіантних рядів за рахунок просторової і часової норми, напр., можливі варіанти відмінкової форми прізвищ на зразок *Ковалів* — *Ковалева*, *Коваліва*.

Загальнолітературна норма зазнає впливу усно-розмовних відмінностей літературної мови, на яких так чи інакше позначаються територіально-діалектні відмінності мови. Наприклад, у виданні “Антисуржик” (Львів, 1994) рекомендовано етикетні форми звертання *бабуня*, *бабуця*. Мовознавець, перекладач Р.Зорівчак критикує форму *бабуця* як невиправданий полонізм в українському мовному етикеті.

Історія вживання слова *баба* може бути показовою для підтвердження впливу на мовну норму лінгвокультурного дискурсу ХХ ст. Про це зауважував відомий перекладач Г.Кочур, оскільки саме перекладацька практика засвідчувала зміну конотацій, зокрема й під впливом міжмовної омонімії. Культурологічна оцінка мовних норм наявна, наприклад, в епістолярній спадщині Г.Кочура, причому йдеться не про пряму оцінку, а опосередковану, виражену практикою слововживання. Показове використання мовно-етикетної формули подяки на зразок *спасибі, велике спасибі вам і дякую*. У листах до Й.Кобіва адресант вживає останню наведену формулу, так само використовує форми *віншувати*, *віншування*, *гратулювати*, а в листах до Б.Рильського, інших адресатів маємо: *спасибі, поздоровляти, вітати*. У такій варіативності вбачаємо застосування мовно-територіального культурологічного принципу вибору висловлювань, рівноцінних для адресанта, але маркованих для адресатів.

Чергування висловів *недавно* — *нещодавно*, *у кінці* — *наприкінці* не детерміноване мовно-територіальною чи експресивно-стилістичною конотацією, хіба що зумовлене в кожному конкретному слововживанні законами індивідуального уподобання, вимогами ритміки, милозвучності мови. Конотації просторової, часової норми потребують уважного ставлення перекладачів, власне, ця норма культивується як ознака певної перекладацької школи. В особливостях мови перекладу помічається тонка межа, за якою текст втрачає своє природне звучання. Саме про це застерігає Г.Кочур: “Галичанська тут інкрустована, це не мова того, хто органічно нею володіє, а теоретичне трохи зусилля”.

Культурологічні конотації простежуються в професійній науковій нормі, що має свою специфіку порівняно із загальнолітературною нормою. Йдеться про використання термінів, їх семантику й додаткові часові конотації. У дослідженнях з історії української літературної мови натрапляємо на два термінологічні поняття, які фактично відбивають різну оцінку, інший кут бачення того самого явища: основою сучасної української мови називають *полтавсько-київський діалект* або *середньо-наддніпрянські говори*. Друге поняття заступило в сучасному мовознавстві поширене в 50-х роках ХХ ст. перше назване поняття. Відзначимо, що в наукових текстах така заміна відбулася, але в масовій свідомості здебільшого залишається колишній стереотип. А втім, зміна термінів не випадкова: по-перше, вона пов’язана

з глибшим вивченням літературної мови з усіма її просторовими й часовими нормами, по-друге, з усвідомленням ширшої, інтеграційної основи сучасної літературної мови, тобто із зміною лінгвокультурологічного дискурсу.

В інтеграційних процесах, характерних для живого організму літературної мови, взаємодіють усі діалекти української національної мови. Якщо орфоепічні, акцентуаційні, здебільшого граматичні норми сучасної літературної мови вибудовані на середньонаддніпрянській мовній практиці, то лексичні є синтезом південно-західної та південно-східної мовно-літературної і говіркової традицій. Інтеграційні процеси у динамічній системі лексичної норми сучасної української мови надто виразно виявилися в другій половині ХХ ст. Про це свідчать словники цього періоду, культуромовні рекомендації, в яких узвичаєння двох народнорозмовних стихій відбувається через стилістичну оцінку відповідних паралельних висловів (пор. *чинити* — *діяти*, *одержувати* — *отримувати*, *чекати* — *ждати*, *лічити* — *рахувати* і под.). З погляду діалектних джерел слова і граматичні форми типу *совісти* — *совісті*, *в хату* — *до хати*, *од рук* — *від рук* тощо сприймаються як свої або чужі для мовців, які сформувавши свої мовні норми в конкретному територіальному оточенні, а з погляду народнорозмовної основи літературної мови, а також у контексті лексико-граматичних ознак національної мови вони виявляються специфічно українськими, становлять характеристичну рису української мови в її об'ємному часово-просторовому вимірі.

Очевидно, жодних підстав не мають ті, хто говорить про полтавсько-київський шовінізм у нормуванні літературної мови або про те, що загальнонародної мови не існує: є, начебто, мова слобожанська, мова волинян, галичан, подолян, полтавців тощо. Якщо дотримуватися такої думки, то не варто визнавати факт існування єдиної національної мови, тобто мови української нації. Тим часом поняття національної мови (національних мов) широко використовується в науковій термінології і має не тільки суспільний, а й власне лінгвістичний зміст.

Звернемо увагу на ще один лінгвістичний (і педагогічний) термін *мовлення*. Відомо, що до 70-х років минулого століття педагоги користувалися терміном *зв'язна мова*. Згодом, надто в останні роки спостерігаємо витіснення терміна *мова* з шкільної і частково з наукової сфери вжитку. В шкільних підручниках, посібниках нерідко цей термін залишається тільки на обкладинках книжок, а в конкретних текстах уживається слово-поняття *мовлення* як механічний переклад російського *речь*. Про неадекватність, неточність перекладу французьких термінів Ф. де Соссюра йдеться в розвідці С.Вакулєнка: “*мова* в своєму загальноприйнятому вжитку аж ніяк не заперечує ідею діяльності чи матеріальності (взяти хоча б усталені вислови “про що мова”, “мова йде про...”, “школа мови” тощо)” [2, 144]. Щоправда, автор рекомендує на позначення мовної системи використовувати термін *язик*, уживаний в лінгвоукраїністиці в 20-ті роки ХХ ст., але не сприйманий у сучасному лінгвокультурологічному дискурсі. Важливо, що дослідник наводить переконливу таблицю співвіднесення термінів, відповідників французьких *langue, langue, parole*, серед інших — і в слов'янських мовах, і звертає увагу на неприродність поширення терміна *мовлення* в українській мові поза його природною сферою (пор. *радіомовлення*) і на необхідності гармонії між повсякденним і науковим ужитком слів [2, 142-147]. Отже, буквальний переклад російського слова *речь* як *мовлення* без урахування питомої семантики українського *мова* і того, що зміст цього слова покриває зміст російських *язык* і *речь*, спричиняється до порушення не лише

літературної норми, а й заперечує глибинну семантику частотного слова національної мови.

Розрізнити мовну систему і реалізацію цієї системи, безумовно, треба: поняття мовної системи втілене в лінгвістичній термінології, без якого важко зрозуміти механізм мови. Проте можна знати терміни мовознавства, формулювати правила і не вміти висловити думку, скласти зв'язний текст. Мову треба вивчати в єдності системи та її реалізації, не протиставляючи ці дві сторони одного явища. Штучне запровадження термінів *мовлення* і *мовленнєвий* у шкільну практику не сприяє розвитку мови учнів і не допомагає реалізувати на практиці комунікативну лінію навчання.

Сучасні наукові тексти рясніють висловами на зразок *ділове мовлення*, *поетичне мовлення* і под., які є буквальним перекладом природних для російського слововживання термінів *деловая речь*, *поэтическая речь*. Норми сполучуваності слів української мови вимагають уживання термінів *ділова мова*, *поетична мова*.

Отже, культура мови охоплює широке коло питань мовної практики в усіх сферах життя, а оскільки «ми живемо в період прагматичної парадигми» [1, 6], маємо помічати зміни й тенденції в сучасному лінгвокультурологічному дискурсі, враховувати їх у визначенні конкретних культуромовних рекомендацій.

Сучасний лінгвокультурологічний дискурс виявляє ті явища мовної практики, оцінка яких залежить від діалектної основи, шляхів прилучення мовця до літературної мови, від його вікового та фахового параметрів. Можна простежити специфіку сприймання правопису іншомовних власних назв, загалом іншомовних запозичень філологами, знавцями відповідних мов, або філологами-істориками мови. Так само різниться мовна свідомість філологів-лексикографів і фахівців певних галузей науки, техніки. Дискусія з правописних питань засвідчила (якщо абстрагуватися від політизованих оцінок різних правописних пропозицій) вплив саме фахової спеціалізації мовців або роль територіального принципу на сприйняття того чи того варіантного написання слова, власне оцінку його як свого або чужого.

Для людей, які лише прилучаються до української літературної мови, дискусія навколо правописного кодексу часто асоціюється з міфологізованими уявленнями про «спотворений» український правопис, тим часом як цінність правопису вимірюється його традиційністю, тривалістю використання в освіті, культурі. Власне наукова дискусія навколо правопису має враховувати сучасний лінгвокультурологічний дискурс, в якому не варто шукати істини, а лише доцільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Літературна мова у просторі національної культури/ Відп. ред. Л.І. Шевченко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. — С. 16.
2. Вакуленко С.В. Про питання про відтворення українською мовою лінгвістичних термінів// Филологический анализ: теория, методы, практика: Материалы сб. науч. ст. — Киев — Днепропетровск — Херсон. — 1995. — Вып. 7. — 180 с.
3. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби// Літературно-науковий вісник. — Т. XXXVI. — 1907. — С. 216.
4. Потебня О. Естетика і поетика слова. — К., 1985. — С. 171-172.
5. Шевченко Л.І. Літературна мова у просторі національної культури/ Відп. ред.

Л.І. Шевченко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. — С. 6.

Любов Струганець

МОДЕЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ЗМІН У СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Кожна мова – живий організм, існування якого забезпечується діалектичною єдністю статичності і динаміки у процесі функціонування. Розвиток мови – це збереження, еволюція мовних явищ, процесів попередніх часових зрізів, вихід з ужитку окремих мовних елементів, а також активна поява нових. Мова змінюється, реагуючи на всі зрушення у суспільстві та в мовній свідомості її носіїв. У сфері лексики динамічні процеси особливо виразні. Цілком закономірно, що вивчення специфіки розвитку словникового складу в різні історичні періоди залишається одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. Наприклад, лексико-семантичні процеси в українській літературній мові кінця ХХ століття студіювали В.Жайворонок, О.Муромцева, Л.Мацько, С.Єрмоленко, О.Тараненко, С.Семчинський, К.Ленець, Н.Клименко, О.Стишов, Т.Коць, Д.Мазурик, І.Холяк, І.Кочан та ін. Хоча науковий доробок українських мовознавців, у якому висвітлюються особливості трансформації лексико-семантичної системи, вагомий, усе ж відсутні чіткі класифікації, типові моделі основних змін у словниковому складі літературної мови.

Таку ситуацію можна пояснити цілим рядом причин. По-перше, зміни у лексико-семантичній системі настільки різноманітні, що їх важко підпорядкувати певній класифікації. По-друге, одні і ті ж процеси названо мовознавцями неоднаково (інколи існує досить великий перелік номінацій). По-третє, врахування системних зв'язків між лексичними одиницями (внутрішньослівних, парадигматичних, асоціативно-дериваційних) ускладнює і так непросту ситуацію. По-четверте, поєднання лексико-семантичних процесів зі стилістичними додає нових труднощів у формуванні типології змін. Наведений перелік причин далеко не повний. Актуальність моделювання основних типів змін у словниковому складі літературної мови визначається й тим, що класифікація лексико-семантичних процесів має першорядне значення для створення комп'ютерних програм різного типу, які відображатимуть стан і статус лексичних норм літературної мови. Тому мета нашої розвідки – представити моделі динаміки кодифікованих лексичних норм. Предметом дослідження стали лексичні норми з комплексом лексикографічних параметрів (семантизацією, стилістичним маркуванням), зафіксовані в загальномовних словниках української мови.

Під словниковим складом літературної мови розуміємо не механічну множину слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему [2, 101]. Її розвиток відбувається такими основними способами: 1) шляхом поповнення новими лексичними одиницями, 2) поступового звуження вживання, а згодом і виходу окремих номенів, що з певних причин виявились застарілими, 3) семантичної трансформації і 4) стилістичної транспозиції уже існуючих слів.

До найважливіших способів поповнення (або ж оновлення) лексики належать: творення неологізмів на базі власних мовних ресурсів, запозичення слів і зворотів з інших мов та залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи.

Для створення баз даних з лексикографічною історією слів суттєвою є перша фіксація лексеми у словнику. Поетапність оновлення лексичного складу, набуття офіційного статусу тим чи іншим словом у літературній мові демонструє зіставлення реєстрів кодифікаційних праць. Джерельною базою нашого дослідження послужили етапні словники ХХ століття: СГ, РУС-24-33, РУС-37, РУС-48, УРС, РУС-68, СУМ та ін. Із числа словників 90-х років – доби Української державності – вибрали праці, які з-поміж інших максимально представляють словниковий склад української мови кінця ХХ ст.: ОС-94, ОС-99, СІС-2000-П, СІС-2000-МШ та ін.

СГ став точкою відліку для дослідження кодифікації лексичних норм сучасної української літературної мови, оскільки узагальнює сформовану на початок ХХ ст. мовну картину світу українців і, зокрема, словниковий склад української мови. Після СГ почалася доба нормативних словників літературної мови, практична потреба у яких була досить гострою. Кожний словник умовно розглядаємо як хронологічний (чи синхронний) зріз стану лексико-семантичної системи у певний проміжок часу. На основі кількох лексикографічних зрізів відтворюємо динаміку лексичних норм, історію окремих лінгвальних явищ, еволюцію мовного поступу.

Наприклад, РУС-24-33 уперше (з числа обсервованих лексикографічних джерел) маніфестує номени *автомобіль, алея, ананас, жалюзі, пальто, панам, парфумерія, персик, піджак, помада, портфель, пральня, пудра* та ін. РУС-37 кодифікує велику кількість нових лексем: *траса, шосе, тротуар, автобус, тролейбус, таксі, сарделька, ситро, шоколад, радіоприймач, телевізор, телефон* та ін.

Використовуючи умовні скорочення назв словників, потрібну для дослідника частину словникового складу можна умовно поділити на розряди, як-от: 1) лексеми, кодифіковані словниками різних часових періодів (наприклад, модель “СГ+ → СУМ+ → ОС-99+”); 2) слова, які не фіксуються у реєстрах нових лексикографічних праць (модель “СГ+ → СУМ+ → ОС-99-”); 3) лексеми, кодифіковані після СГ (модель “СГ- → СУМ+ → ОС-99+”); 4) слова, кодифіковані після СУМу (модель “СГ- → СУМ- → ОС-94+”) та ін.

Нові лексичні одиниці, введені у реєстри словників, називаємо інтродуктивами. До інтродуктивів, зафіксованих ОСом-94 (четверта модель із вище названих) належать *дезодорант, джинси, кейс, кетчуп, ківі, сауна, спагеті* та ін.

Процес неологізації надзвичайно багатогранний. Неологізми розрізняють за факторами, які спричинили їх утворення. Перший фактор, позамовний і найбільш сильний, – це поява у житті нових явищ і нових понять. Другий чинник – інтралінгвальний, який зумовлює оновлення уже наявних назв будь-яких явищ під впливом вимог до більшої точності, економності чи виразності (*компакт* замість *компакт-диск*, *теракт* замість *терористичний акт*).

Серед неологізмів диференціюють одиниці двох статусів: лексичні (*йогурт, гамбургер, евтаназія, акупунктура*) та семантичні: *легіонер* “2) Переносно – у командних спортивних іграх гравець, який виступає за іншу (переважно зарубіжну) команду” (СІС-2000-МШ, 319), *меню* “2) Список варіантів дій на екрані дисплея комп’ютера. 3) Перелік комп’ютерних програм та функцій” (СІС-2000-МШ, 351), *піратство* “2) Переносно – форма порушення авторського права щодо літературних творів, аудіо- та відеопродукції, комп’ютерних програм” (СІС-2000-МШ, 440) та ін.

Окрім зазначених аспектів, неологізми мають ще один важливий параметр для

їх характеристики – спосіб утворення. Процес словотворення настільки багатогранний, що до цього часу в українському мовознавстві не вироблена однотипна класифікація процесів словотворення, якої дотримувалися б усі. Навіть на позначення певного способу існує чимало термінів. Тому уведення у комп'ютерних базах даних інформації про спосіб утворення того чи іншого слова – справа вкрай проблематична. Значно простіша ситуація із запозиченнями з інших мов, коли необхідно зафіксувати дані про мову-джерело запозичення лексеми. Але тут виникає інше питання. Через те, що засвоєння мовою іншомовних слів – процес перманентний, часто важко провести межу між словами іншомовними і словами запозиченими (традиційно запозичені слова тлумачаться як такі, що цілком засвоєні мовою, яка їх запозичила, а іншомовні слова як не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, вони усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження).

Серед способів оновлення словникового складу літературної мови “найнепомітнішим”, на перший погляд, є процес залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи. Можливо, через те, що немає комплексного монографічного дослідження усіх напрямків взаємодії ядра і периферії. Наприклад, соборна українська літературна мова і сьогодні поповнюється все новими й новими виразами і формами, почерпнутими з діалектних джерел. Аналіз статусу діалектизмів у лексико-семантичній системі літературної мови повинен поєднувати різні підходи: характеристику діалектизмів із погляду ступеня освоєння у літературній мові, за географічною проекцією і за належністю до вузких чи ширших лінгвогеографічних утворень (говірок, говорів, наріч). Як бачимо, параметрів для адекватної характеристики діалектизмів немало. Вивчення процесів залучення лексем із периферії мовної системи ускладнюється тим, що зміна статусу слова супроводжується і трансформацією його стилістичних характеристик (а це суттєво для кодифікації лексичної одиниці).

Водночас із поповненням літературної мови новотворами і запозиченими словами відбувається зворотний, проте не менш важливий для розвитку національної мови процес архаїзації лексичних одиниць. Для визначення міри актуальності чи неактуальності (застарілості) слова необхідна певна точка відліку. Розмежовують слова, які відносяться сьогодні до пасивного складу мови, і слова цілком застарілі [1, 159]. До першого типу належать лексеми, що мало або зовсім не вживаються у мовленні, проте їх значення широко відоме усім освіченим мовцям (*кіш*, *війт*, *жовтєня*). Повні архаїзми неживані і незрозумілі без тлумачення словників, які відображають давніші періоди розвитку мови, як-от: *дат* “количество молочных продуктовъ, даваемыхъ собственникомъ **полонины** хозяевамъ пасущагося на ней скота” (СГ, I, 359).

Друга ознака, що характеризує архаїзацію, – причини, які її зумовлюють. У такому лінгвістичному ракурсі розмежовуються історизми (або матеріальні архаїзми) і власне архаїзми. Зазвичай архаїзація відбувається дуже повільно. Аналіз словникових статей різних лексикографічних видань дозволяє простежити поетапність аутування окремих лексичних одиниць (або ж окремих лексико-семантичних варіантів слова) з мовного обігу. Для параметризації процесу архаїзації пропонуємо ввести ще одну лексикографічну характеристику слова – останню фіксацію лексеми у словнику. Так, шляхом порівняння кодифікаційних реєстрів відібраних для аналізу словників встановили місце останньої репрезентації конкретних лексем: *єднус* “заст. Дукач (СУМ, II, 497), *халазія* “діал. Прочухан”

(СУМ, XI, 13), *хрунь* “діал. 1. лайл. Свиня; // перен. Груба, підла людина... 2. заст. В Галичині – виборець, який продавав свій голос” (СУМ, XI, 157) та ін.

Розвиток лексико-семантичної системи в діяхронії пов'язаний головним чином зі зміною стану компонентів і залежить, зокрема, від семантичного обсягу слів у різні історичні періоди. Лексикографічні праці підсумовують семантичний обсяг слів на певному етапі і стають основою для формулювання нових лексико-семантичних варіантів (далі ЛСВ) або для уточнення чи перебудови семантичної структури слів у подальшій кодифікаційній практиці.

Зіставлення тлумачення слів у лексикографічних працях різних часових зрізів дало підставу для виокремлення п'яти основних типів семантичної трансформації слова, таких як: семантичні зміни у словах з однаковою кількістю значень; розширення семантичної структури слова; звуження семантичної структури слова; процеси утворення і зникнення омонімії; комплексні якісні модифікації значення слова.

У випадках, коли лексична одиниця не змінює загальної кількості значень або ж залишається моносемічною, у семантичній структурі слова чи окремого ЛСВ простежили кілька видів змін: поглиблення тлумачення; узагальнення значення; модифікацію значення; зміну позиції трактування значення у словниковій статті, висунення інших значень на роль основного. Наприклад, модифікації значення зазнало слово *грудень*. Ця лексична одиниця з архісемою “назва місяця” зберегла родове значення, а змінила видове. У СГ слово маніфестоване зі значенням “ноябрь” (СГ, I, 332). У словниковій дефініції зауважується, що воно “употребується вь этомъ значеніи издавна”. Уживання лексеми підтверджується цитатою із “Повісті минулих літ”. З аналогічним семантичним наповненням слово зафіксоване і в інших лексикографічних працях, таких як “Словарь російсько-український” М. Уманця та А. Спілки, “Русско-малороссийский словарь” Е. Тимченка; у календарях “Рідного Краю” на 1907 рік, “Просвіти” на 1908 рік. Лише наприкінці словникової статті СГ вказано, що у галицьких календарях *грудень* – це “декабрь”. У ХХ ст. утвердилося узвичаєне для наших сучасників значення. РУС-37 перекладає з російської мови *декабрь* як *грудень*, а СУМ подає таку семантизацію слова *грудень*: “Назва дванадцятого місяця календарного року” (СУМ, II, 179).

Наочному виразненню динаміки змін у значеннєвому наповненні словникового складу сучасної української літературної мови сприяє запропонована нами система формул, моделей і схем трансформацій семантичної структури слів. Так, зміни семантичної структури слова *пасія* відбулись за моделлю “2 ЛСВ (СГ) → 2 ЛСВ (СУМ) → 1 ЛСВ” (СІС-2000-П, СІС-2000-МШ). Слово латинського походження *пасія* (від лат. *passio* – страждання, пристрасть) у СГ зафіксоване із двома значеннями. У семантичній структурі слова перше місце посідає ЛСВ “пасія, особое церковное служение, совершаемое вь первыя 4 недѣли Великаго поста, по пятницамъ, и состоящее вь чтеніи страстныхъ евангелій”, а друге – “гнѣвъ, раздраженіе” (СГ, III, 99).

У СУМі семантичне наповнення слова *пасія* представлено таким чином: “1. заст. Любов, пристрасть. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук, він попросту мав пасію до відчинювання замків (Фр.); // розм. Предмет кохання, пристрасті; коханий, кохана... 2. діал. Гнів” (СУМ, VI, 86). Перша позиція відводиться ЛСВ (відсутньому у СГ), що репрезентований як архаїзована лексико-семантична одиниця (із позначкою *заст.*), і мікрозначенню із стилістичною позначкою *розм.* Перше значення слова *пасія* зі СГ уже належить до розряду

семантичних елімінантів, оскільки СУМом не фіксується; друге значення кодифіковане як діалектне – із обмежувальною позначкою *діал.*

Наприкінці століття лексикографічні праці маніфестують звуження семантичного обсягу слова, перетворення його на моносемічну одиницю: *пасія* “людина, яку пристрасно кохають, за якою упадають” (СІС-2000-П, 717); “предмет кохання, пристрасі, жаги” (СІС-2000-МШ, 424). Поетапність протікання семантичних трансформацій слова *пасія* відображає формула “2 ЛСВ – 1 ЛСВ + 1 ЛСВ – 1 ЛСВ = 1 ЛСВ” і схема на рис. 2.

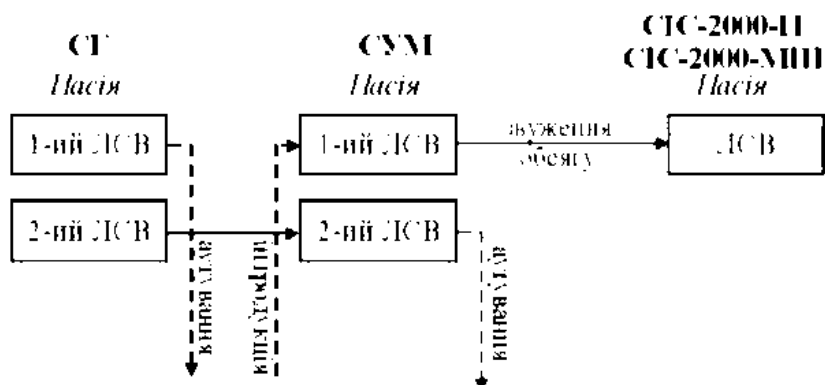

Рис. 2. Схема трансформацій семантичної структури слова *пасія*

У словниковому складі української літературної мови процес взаємодії зовнішніх чинників із внутрішніми закономірностями мовного розвитку інтенсивно виявляється не лише у збагаченні й оновленні лексики, але й у стилістичній транспозиції слів. Зміни стилістичного статусу слів української літературної мови відбуваються за такими напрямками, а саме: 1) нейтралізація стилістичного забарвлення слова чи ЛСВ, 2) розвиток стилістичного забарвлення слова чи ЛСВ і 3) перерозподіл між різними групами стилістично забарвленої лексики.

Діапазон стилістичних змін дуже широкий: активно проходять процеси термінологізації і детермінологізації лексики, зміни соціальних конотацій, переорієнтації номінацій, актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів.

Кожен із названих процесів можна певним чином змодельовати. Наприклад, конотативні трансформації репрезентуються такими трьома тенденціями, як: 1) нейтралізація маркованої лексики (модель “– → 0”: *власник, підприємництво, комерція*; модель “+ → 0”: *перебудова, прискорення*); 2) розвиток конотативного забарвлення слів (модель “0 → –”: *гуртожиток, комуналка, казарма*; модель “0 → +”: *храм, вінчання, віттар*); 3) кардинальна (часто діаметрально протилежна) зміна конотативного статусу слів (модель “+ → –”: *сталінський, соцреалізм, атеїзм*; модель “– → +”: *національний, багатопартійність, дисидент*).

Лабільність нормативно-стилістичних меж і градацій загальнонародного слововживання неминує породжує суперечності в стилістичній оцінці словникових одиниць, особливо тих, які перебувають на дотичних ділянках різних шарів, розрядів і функціональних сфер. Часто простежується запізніла фіксація у лексикографічних

працях уже сформованих стилістичних норм. Така неадекватність кодифікації реальній мовній практиці пояснюється широким діапазоном стилістичних характеристик лексем (не просто вибором із двох параметрів “нормативне явище – ненормативне явище”), більшою динамікою перебігу стилістичних процесів.

Загалом констатуємо, що лексико-семантичні процеси великою мірою детермінують стан української національної мови. Специфіка динаміки літературних норм, адекватність їх відображення у кодифікації, рівень функціонування норм є основою для структурно-історичної диференціації періодів історії літературної мови. Моделювання основних типів змін у словниковому складі – ефективний спосіб вивчення кодифікованих лексичних норм, має прикладне значення для дослідження різних літературних мов. Запропоновані нами хронологічні параметри номенів доповнюють традиційні характеристики лексем, усталені в сучасному мовознавстві, а методологія досліджень словникового складу літературної мови видається перспективною для подальших лексикологічних та лексикографічних студій із залученням комп’ютерних технологій.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЛСВ – лексико-семантичний варіант

ОС-94 – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головащук, М.М.Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.

ОС-99 – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головащук, М.М.Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Вид. друге, випр. і доп. – К.: Довіра, 1999. – 990 с.

РУС-24-33 – Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К., 1924 – 1933.

РУС-37 – Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. – К.: Видавництво АН УРСР, 1937. – 890 с.

РУС-48 – Російсько-український словник / Гол. ред. М.Я. Калинович. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955 (видання 1948 року, випр. і доп.). – 804 с.

РУС-68 – Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К.: Видавництво АН УРСР, 1968.

СГ – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1-4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1996.

СІС-2000-МШ – Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

СІС-2000-П – Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

СУМ – Словник української мови / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

УРС – Українсько-російський словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. – Т. 1-6. – К., 1953-1963.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1989. – 216 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.

Світлана Бибик

ЯВИЩА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІСТОРІЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Історія розвитку літературних мов – це динаміка стилістичних систем, що виявляють функціональну, комунікативно-змістову та експресивну варіантність мовних знаків як репрезентантів певних структурних рівнів мови. В діячній функціонально-стильового розвитку українських літературних текстів центральне місце займає мова художньої літератури, зокрема прозова мова, оприявлення норм якої відбувалося під впливом оповідної розмовної мови.

Вивчення проблеми мовної норми в прозі передбачає враховування співвідношення понять: норма літературної мови, норма мови художньої літератури та індивідуальний художній стиль [10, 254]. Як справедливо зауважила Л. Пустовіт, мовно-художня норма (синоніми “оповідна норма”, “розповідна норма”) “виявляється ширшою, ніж загальнолітературна мовна норма, оскільки письменники (залежно від свого таланту, досвіду) часто використовують мовні засоби інших систем – елементи давно минулої епохи (так звані історизми), іноземні слова і словосполучення (іноді без перекладу), діалектизми, позалітературні просторічні, жаргонні вислови та інші засоби, що перебувають поза нормою загальноживаної мови” [10, 264].

Серед таких ознак – елементи українсько-російської мовної взаємодії.

Принадно зауважимо, що поняття “російський мовний елемент у мові художньої літератури” знайшло різне термінологічне позначення в українській лінгвістиці – *гібридний неологізм* (Б. Ларін); *суржик* (українсько-російський *суржик*) (К. Ленець, Л. Ставицька, О. Тараненко, В. Труб, В. Товстенко та ін.); *суржикове слово, мовленнєвий макаронізм* (З. Франко), *макаронічне мовлення* (Я. Радевич-Винницький, Б. Ажнюк та ін.); *побутовий русизм* (або просто “русизм”) (Я. Януш); *росіянізм* та ін. [див. ще 14, 271-274].

На нашу думку, природу цього явища найточніше передають терміни *суржикове слово*, тобто фонетично й графічно немодифікована чи модифікована до української вимови лексична одиниця-росіянізм, та *суржик* як зв’язок просторічних мовних одиниць, що використовуються з метою мовної та соціальної типізації персонажа.

Функціонально-стилістичний статус суржикових одиниць – явище конкретно-історичне, змінюване й нетотожне в періоди розвитку мовно-художньої прозової норми.

За вихідну модель в окресленому явищі візьмемо творчість Г. Квітки-Основ’яненка. Його ставлення до процесів нормалізації української літературної мови виявилось в унаочненні лексико-семантичної, емоційно-експресивної варіантності народної мови, граматичних і фонетичних форм рідної говірки, у репрезентації парадигм народнописенної образності.

Період кінця XVIII – 40-х рр. XIX ст. називають початковим етапом формування літературної норми – “*вибір норми*” [9, 15; 16, 163]. Саме у цей період була поширена ідеологія Романтизму, активізованих нею загальноєвропейських національно-визвольних рухів. При цьому народ визнавався носієм природних, духовних цінностей, які протиставлялися штучним, неприродним цінностям вищих верств суспільства. В історії нової української літературної мови під час вибору норми та її початкового становлення романтична опозиція Природи і Культури реалізувалася

у серії конкретних протиставлень щодо вибору одного з їх членів, а саме щодо *орієнтації на мову розмовну, самобутню, на мову села*.

Романтична національна (українська) мовна свідомість формується як альтернатива російській національній ідеї [16, 163-164]. Вона продукує опозицію “своє”/ “чуже”, а власне “українське”, “живомовне”, “зрозуміле”/ “російське”, “книжне”, “незрозуміле”. Вимога “зрозумілості” (мається на увазі зрозумілість для простого селянина) як одна з центральних ознак етнографічного підходу до літературного стандарту висувається у праці Ю. Шевельова [17, 124]. Отже, під час вибору і становлення норми літературної мови переважила орієнтація на користь народнорозмовної основи літературного стандарту [8; 11; 7, 15].

У період *вибору норми* не можна сприймати всі факти вживання росіянізмів як усвідомлення їх образотворчої функції. На нашу думку, обґрунтуванням цього є щонайменше три чинники: а) варіантність лексичних норм нової української літературної мови; б) пародійне протиставлення мовних фактів у мові оповідача, персонажів – представників різних соціальних верств; в) сприймання лексичних одиниць як аномальних з погляду читача, який засвоїв інші мовні стандарти.

Отже, більшість росіянізмів спричинені варіантністю лексичних норм літературної мови, заповненням лакун у народній мові певними відповідниками, виробленими в “чужій” на той час старокнижній традиції, від якої дистанціювалася нова українська літературна мова. Хочемо підкреслити, що з поступовою лексичною нормалізацією пов’язана етнографічна функція росіянізмів. Так, наприклад, суржикове слово *свидитель* (“*Агу! Нашій Марусі трошки легше стало, що не буде свідителя, як вона подружилася з Василем*” (Г. Квітка-Основ’яненко) у “Словарі ” за редакцією Б. Грінченка має відповідник *свідок* та підтверджується фіксацією у мові прози А. Свидницького (60-і рр. ХІХ ст.). Невизначеність у виборі лексичного варіанта була причиною введення в мову персонажів створених за народнописенною моделлю слів-дублетів із суржиковим компонентом, як-от: *треба-нада, тутечка-здесечка, хіба-разві* і под. (“– *Чаво табе, дсвушка, тут треба-нада?*” (Г. Квітка-Основ’яненко).

Пародійний ефект продукують протиставлення соціального та морально-культурного статусу представників селянства та адміністративної верхівки, що знаходять пряме вираження у засобах мовної типізації: українська народно розмовна мова селян – російська або макаронічна мова персонажів, що репрезентують гілки влади Російської імперії.

Суржиковість мови персонажів – представників адміністративних інституцій (суддя, губернатор, справник тощо), солдатів, найманих міських працівників – є, очевидно, виявом реального стану усного книжно-літературного стандарту, альтернативного художньо-белетристичному, писемному, орієнтованому на живу розмовну мову селян. Про таку невідповідність зауважував Г. Грабович, підкреслюючи, що “базисна парадигма бачення української літератури, яка ... буцімто говорить від імені і голосом самого народу ... суперечить явним фактам” [1, 70]. Пор. цитати: “– *Харашо, – сказав губернатор, – я етоє дело розберу. Прийди ти завтра у палату і где етоє дело, я велю тебя туда довести*” (Г. Квітка-Основ’яненко); “– *Так вот какой он бе дільник, – сказав справник ..*” (Г. Квітка-Основ’яненко).

Психолінгвістичний чинник визначає сприймання саме церковнослов’янської та абстрактної лексики як “чужої”, ненормативної, невластивої народнорозмовній українській мові (типу *мученіє, замішательство, удовольствіє, роцот* і т. ін.). Ці

суржикові слова Г. Квітка-Основ'яненко використовує у російській вимові, як російські книжні стандарти у мові богомільних персонажів, автора-моралізатора.

“Етнографічний підхід” до літературної норми залишався у XIX ст. домінантним. Але на кількісні показники щодо наявності в мові прози суржикових елементів, на їх якісні (лексико-тематичні) зміни впливали чинники соціально-культурного розвитку суспільства, зміна тематики й проблематики мовотворчості письменників, їх мовно-естетичних прийомів, усвідомлення стильового урізноманітнення літературної мови. Важливим чинником нормалізації був поступовий перехід від оповідної манери письма до об'єктивно-повістєвої, що стимулювала розвиток і специфікацію мовних засобів індивідуалізації зовнішності, мови і поведінки персонажів, психологізації ситуацій, давала можливість розкриватися письменницькій уяві.

Так, у мові прозаїків – наступників Г. Квітки-Основ'яненка віддається перевага російсько-церковнослов'янським формам у вживанні лексико-тематичних груп спеціальних слів, відповідників яких не мала українська мова, наприклад:

а) юридичної, адміністративної і власне церковної (О. Стороженко – *рішення, спасеніє, преступленіє, прошеніє, по доношенію, селеніє, глаголаніє* і под.; І. Нечуй-Левицький – *гражданка, государственні* та ін.; Панас Мирний – *засіданіє, обиск, прошеніє, слідствіє наряжати, справки наводити* і т. ін.);

б) шкільного навчання і режиму (А. Свидницький – *подзвонили “на міста”, упражненіє, второй клас, по лености, кто шумел* і под.);

в) лексики, пов'язаної з земською діяльністю (Панас Мирний – *предводитель, разночинці, собраніє, уполномочений, управленіє* і т. ін.);

г) військових термінів (Панас Мирний – *конниця, часовий, на часах* і т. ін.) тощо.

На тривалому мовно-історичному відрізку періоду XIX ст. очевидні зміни в реалізації образотворчого потенціалу росіянізмів.

Так, у мові прози А. Свидницького – це засоби типізації образу духівництва, вживання церковнослов'янських слів і зворотів на зразок “*рече і биша*”, “*аки невіра*”, “*кого обряцет бдяца*” та ін., за якими уже була визначена спеціальна конфесійна сфера.

Ці ж мовні одиниці є засобом гумористичного зображення, коли створюється каламбурна ситуація застосування елементів церковнослов'янського письма в побутовій сфері: “*Безперестанно молитесь, – пишеться в письмі святім, – заговорила паніматка, – майтесь на осторожності, бо не вісте, ні дня, ні часа, в огонь же син чоловіческий приїдець. – В який огонь? то в онь же! – поправив панотець, – нібито в котрий*” (А. Свидницький).

Подібне пародійно-сатиричне протиставлення високого та знижено-побутового використовував І. Нечуй-Левицький: “– *Благовістувуй, земле, радість велію!* – каже о. Мойсей. – *Не дуже й “велію”, бо тільки на дні, та й то простої, не настояної. Не потрапив на друге барильце ... бо в хаті поночі*” (“Причепа”).

Ефект вживання “чужого” російського слова породжує іронічний колорит, якот: “*Двері в ту гостинну, де сиділи “ізбранні”, аж блищали од великого світла, хоч і в залі було не поночі*” (І. Нечуй-Левицький).

У прозовій мові другої половини XIX ст. (70-і роки) на тлі стандартизації іншомовної лексики (зокрема, військової) спостерігаємо стилістичний прийом “вторинного просторічного оформлення слова” у мові вихідців з народу та в авторських партіях. Це, наприклад у мові прози Панаса Мирного, робиться з метою створення опосередкованої характеристики персонажів та наближення мови автора

до розповідної мови персонажів. Пор.: “Коли б тільки нам *хвїдхвєбеля* заобрити, а то б усе було гаразд” – “Став він *фельдфебелем*”; “Трохи згодом на’яли на нього мундир, *муніцію* – ранець, каску, *притупею*, – дали шинелю і *ружжину*”.

На зламі XIX та XX ст. – період впровадження кодифікованих норм, – особливо в першій третині останнього, посилюється залучення суржикового слова як способу самовираження персонажів, надання йому функції індивідуалізації, а виразу – колориту розкутості. Такі, наприклад, слововживання *спінжак*, *некіпаж*, *фітьфебель*, *мундюр*, *яконовія* і под. у В. Винниченка. Саме як мовний реалізм, відповідність фактичним даним (“прийнятні в народній мові”) характеризує елементи українсько-російського просторіччя у прозі письменника В. Русанівський. Дослідник визначає 4 типи русизмів: 1) чиста російська літературна вимова; 2) слова й вислови, які проникали в мову простолюду й української інтелігенції і не завжди усвідомлювалися ними як запозичення; 3) русизми, характерні для українського просторіччя, особливо міського; 4) квазіросіянізми, характерні для способу самовираження малоосвічених людей, що не володіють російською мовою або ж не знають ні російської, ні української мови [12, 41].

Насиченість росіянізмами стає провідною ознакою мовного реалізму у творах про життя у Східній Україні в другій половині XX ст. Так, насиченою суржиковими словами є мова харків’ян-інтелігентів у М. Хвильового [11, 302]. Мова персонажів з домішками росіянізмів – прийом соціально-мовної характеристики міського населення, протиставленого за рівнем життя сільському, наприклад у творчості Гр. Тютюнника: “Мамо, як у вас нащот *стірального порошка*? Нет?” (“Син приїхав”).

У період 60-80-х років XX ст. стилізація мови персонажів із використанням позалітературних елементів поєднує в собі три функції: етнографічну (соціолінгвістичну) функцію, прийоми індивідуалізації мови персонажів та їх морально-духовної оцінки, опосередкованої через мову (зокрема, О. Гончар, Гр. Тютюнник). Власний мовний досвід, знання ситуацій неусвідомленого вживання “чужого” слова давали можливість Гр. Тютюннику використати суржикову одиницю в доброзичливому контексті, напр.: “*Кращої води, дедушка*, ніж у вас, немає по всій Росії” (“На згарищі”).

Про мову прози 90-х Л. Ставицька зауважує: “Важлива ознака українського нелітературного просторіччя, російсько-український суржик, теж посідає визначене місце у мовно-стилістичній організації тексту. Майстри слова, стилізуючи усне розмовне мовлення із елементом суржику, намагаються соціально диференціювати його відповідними лексико-фразеологічними та фонетико-інтонаційними засобами, що є органічними у тій чи іншій конситуації” [13, 156]. Тобто текстові вияви суржикових елементів наприкінці XX ст. знову виявляють контраст високого і низького, що провокує руйнування наявних лексико-семантичних стандартів, активізує явище варіантності мовно-художньої норми. Пародійний ефект тепер виникає на основі протесту проти моноідеологічного інтонування прозової мови 30-80-х рр. XX ст. Він супроводжується високим ступенем епатажності, агресивності в емоційно-експресивному насиченні фраз.

Отже, погляд на мовно-художню норму в аспекті історичної стилістики дає змогу побачити в діячності загальнолітературного нормування кількісні та якісні зміни стандартів, періоди підйомів та спадів щодо використання явищ українсько-російської мовної взаємодії, різні введення позалітературних засобів у сучасний художній текст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. Семантика котляревщини// Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 65-73.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Норма художнього стилю і стилістика Григора Тютюнника// Григир Тютюнник: Тези доп. респуб. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю від дня нар. письменника. – Луганськ, 1991. – С. 77-78.
3. Курс історії української літературної мови/ За ред. І. К. Білодіда. – К.: вид-во АН УРСР, 1958. – Т. I. – 593 с.
4. Курс історії української літературної мови/ За ред. І. К. Білодіда. – К.: вид-во АН УРСР, 1961. – Т. II. – 620 с.
5. Масенко Л. Т. До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій українській літературній мові// Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 39-45.
6. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – 168 с.
7. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 238 с.
8. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1979. – 143 с.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 288 с.
10. Пустовіт Л. О. Питання мовної норми в сучасній художній прозі// Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 253-264.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Русанівський В. М. Сила і краса (особливості мови творів В. К. Винниченка)// Укр. мова і літ. в школі. – 1992. – № 2. – С. 41-46.
13. Ставицька Л. О. Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років// Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова. – Opole, 1999. – С. 153-169.
14. Ставицька Л. Суржик: термінологічно-поняттева парадигма// Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 271-274.
15. Товстенко В. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. – К., 2003. – 279 с.
16. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000. – 288 с.
17. Shevelov G. The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900-1941)// Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. X. – №1/2; 1987. – Vol. XI. - № 1/2.

Зиновій Бичко

ВАГА ДАЛЕКТИЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Проблема статусу діалектизму в сучасній українській літературній мові, безперечно, сьогодні тісно пов'язується з варіантністю останньої як у діахронії, так і синхронії (М. Жовтобрюх, І. Матвіяс, З. Франко, А. Поповський). Адже залишається незаперечним той факт, що власне через варіантно-паралельні субстанції лексика літературної мови поповнюється з джерел діалектної системи.

Ідею варіантності української літературної мови підтримував ще І. Огієнко: “Західні говірки, що вилилися в літературну галицьку мову, я завжди маю на

особливій увазі, надто тоді, коли вони не згодні з нормативною літературною мовою” [1, 221].

Л. Булаховський теж говорив про “західну норму” ХІХ ст.: “З погляду формування “західної норми” заслуговує на увагу той факт, що певна спільність граматичного й літературного вжитку самих “заходян” разом із розвитком спільного літературного контакту досить виразно намічалась у них щодо багатьох лексем і граматичних особливостей, їхньої мови, але згодом дедалі більше поступалась перед міцним впливом, що йшов з українського Сходу” [2, 35].

Після возз’єднання 1939 р. Західної і Східної України західноукраїнський варіант літературної мови з ужитку було вилучено. Проте він продовжував існувати у недрукованій продукції, в усному мовленні, використовувався українською діаспорою з певними видозмінами залежно від місця компактного проживання українців.

Говорячи про наддністрянську основу в західноукраїнському різновиді літературної мови, зокрема про сферу лексики та фразеології, маємо на увазі варіантно-паралельні утворення діалектного походження як засіб словникового збагачення літературної мови. Варіантні паралельні форми в мовній побудові посідають певне місце й багато важать у її розвитку та збагаченні. На такі форми треба зважати як на факти, які поряд з іншими характеризують сутність лінгвального життя. Проте, безперечно, вони не розхитують, а скріплюють і стабілізують усю мовну систему, її структурні зв’язки та відношення.

Одним із важливих джерел, із яких літературна мова вбирає в себе запаси варіантно-паралельного типу, необхідно вважати живе народне мовлення, особливо його діалектні особливості. Значення такого джерела настільки велике, що навіть дуже часто без спеціального аналізу, тільки на інтуїтивному рівні пізнання мовної побудови можна вказати на факти переміщення певних лінгвальних форм із діалектних покладів до нормативно-літературних, а також витворювання в такий спосіб варіантно-паралельних резервів.

З іншого боку, вони синонімізують мовлення, номінують нові ознаки і акцентують на них, дають витончені семантичні й виразові засоби нашого мовлення. Метафоризація та стилістичне осмислення мовцями діалектних лексичних одиниць переносить останні на новий ґрунт літературного функціонування.

Не буде помилковим твердження, що літературна мова сьогодні є досить конкретною. Весь час вона розмежовує кожне лексичне значення, а також метафору. Діалектне мовлення, навпаки, метафору уподібнює з реальною дійсністю. Відзначений процес виразно маніфестується лексико-семантичними фактами наддністрянського говору, які внесли вагомий вклад в організацію варіантно-паралельних одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови. Народне слово може стати нормою в літературній мові, якщо воно відповідає таким ознакам: по-перше, є необхідним, по-друге, є доречним, по-третє, є національним, узгоджується з критеріями естетичності.

Сюди ввійшло із наддністрянських говірок як синоніми, чи як “розмовні” або “обласні” форми (за свідченнями різноманітних словників української мови) чимало лексичних одиниць. Усі вони, без винятку, об’єднуються виразно в окремі тематичні й лексико-семантичні групи.

Приміром: **назви рослин, кущів, дерев** тощо: *баз|ник* – ‘бузок’; *бзи|на* – ‘бузина’; *б|лават* – ‘волошка’; *по|зички* – ‘порічки’; *б|ратчики* – ‘братки’; *|бул’ба* – ‘картопля’;

|видолинок – ‘мокра сіножать’; |гичка – ‘листя буряків’; |дичка – ‘нешеплена груша’; до|лина – ‘сіножать’; |трис – ‘висівки’; |драпа|ки – ‘ожина’; |ква|сок – ‘щавель’.

Тематична група слів на позначення людських рис, тіла, органів людини тощо: |бану|вати – ‘тужити’; |барки – ‘груди’; |бахур – ‘підліток’; |бен|карт – ‘байстрюк’; |бес|їда – ‘розмова’; |бу|хикати – ‘кашляти’; |варйат – ‘несповна розуму’; |варйу|вати – ‘дуріти’; |вар|н|акати – ‘базікати’; |ил|аку|вати – ‘проклинати’; |вилиц|ї – ‘опуклі кістки черепа між очима і верхньою щелепою’; |вуйко – ‘дядько’; |зайатис|а – ‘баритися’; |зайну|вати – ‘дармувати’; |зиб|їти – ‘гинути’; |газда – ‘господар’; |за|мок – ‘суглоб’; |запар|ї – ‘зашпори’; |ла|мага – ‘неповороткий’; |лу|жавий – ‘скупий’; |паку|вати – ‘жадібно їсти’; |п|рикрий – ‘зануда’; |прис|тати – ‘піти в зяті, невістки’; |райда – ‘балакуча жінка’; |родичі – ‘батьки’; |роз|дойма – ‘роззява’; |ил|аку|вати – ‘проклинати’.

Чимало діалектної лексики поповнило розмовно-побутовий стиль у сфері тематичної групи на позначення тварин, звірів, птахів, комах тощо: |буз|ок – ‘лелека’; |булан – ‘кінь жовто-червоної масті’; |вив|їрка – ‘білка’; |за|порати – ‘нагодувати худобу’; |каўка – ‘ворона’; |перв|їстка – ‘корова, яка отелилася вперше’; |дз|аву|л|їти – ‘скавучати’; |ко|гут – ‘півень’; |кар|ник – ‘приміщення для свиней’; |каштан – ‘кінь темно-червоної масті’.

Багато лексем діалектного походження збагатили інші тематичні й лексико-семантичні групи, пов’язані з різноманітними сферами суспільного життя і навколишнього світу: |борзо – ‘швидко’; |б|рама – ‘ворота’; |боханец – ‘буханка’; |брус – ‘товста дошка’; |бубен – ‘барабан’; |бул|ка – ‘бульбашка’; |бутл|ї – ‘скляний посуд’; |вар|цаби – ‘дошки віконної скриньки’; |ватра – ‘вогнище’; |взд|р|їти – ‘побачити’; |вим|ї|тати – ‘трясти сажу’; |ве|рета – ‘покривало’; |в|ї|укати – ‘гукати’; |в|ї|дай – ‘мабуть’; |в|ж|їўка – ‘мотузка’; |гал|ка – ‘спідниця’; |гейби – ‘ніби’; |го|ра – ‘горище’; |гос|тец – ‘ревматизм’; |гран – ‘жар’; |гр|їб – ‘могила’; |твер – ‘рушниця’; |г|ризтис|а – ‘журитися’; |джи|ган – ‘кирка’; |димка – ‘спідниця’; |дыхавиц|ї – ‘астма’; |досв|їта – ‘на світанку’; |дра|нак – ‘віник’; |дриг|л|ї – ‘холодець’; |дро|читис|а – ‘дразнитися’; |дудл|ити – ‘жадібно пити’; |дурно – ‘даремно’; |доз|р|ати – ‘доглядати’; |доста – ‘досить’; |духо|та – ‘спека’; |за|вала – ‘хмара, за яку сідає сонце’; |заве|руха – ‘заметіль’; |зага|р|ити – ‘заховати’; |загу|м|їнок – ‘поле за садом’; |за|духа – ‘астма’; |запаска – ‘фартух’; |запорток – ‘зіпсуге яйце’; |за|ра – ‘заграва’; |зар|їк – ‘наступного року’; |за|робок – ‘заробіток’; |засп|ї|вати – ‘назвати високу ціну’; |затирка – ‘страва’; |затраска – ‘запонка’; |зац|вистити – ‘покритися цвільлю’; |збитку|ватис|а – ‘знущатися’; |зв|їз|да – ‘зоря’; |зизий – ‘косий’; |зага – ‘печія’; |з|їй|ти на пси – ‘зубожіти’; |зу|м|їтис|а – ‘здивуватися’; |кабзил – ‘заклепка’; |казан|ї – ‘проповідь’; |кам|ї|зел|ка – ‘жилет’; |кан|тар – ‘недоуздок’; |ка|нарити – ‘бідувати’; |к|ватитис|а – ‘поспішати’; |ква|сок – ‘щавель’; |кол|їя – ‘залізниця’; |конар – ‘стовбур’; |корец – ‘міра ваги’; |коц – ‘одіяло’; |коцур – ‘кіт’; |к|райка – ‘кольоровий тканний пояс’; |к|расний – ‘гарний’; |кри|шити – ‘дрібно нарізати’; |кулитис|а – ‘щулитися’; |ку|л|авий – ‘кульгавий’; |ку|л|астра – ‘молозиво’; |кун|їру|вати – ‘знущатися’; |килавий – ‘хворий на грижу’; |к|їмати – ‘дрімати’; |кле|вец – ‘молоток’; |к|утас – ‘китиця’; |ладний – ‘гарний’; |лапати – ‘ловити’; |лилик – ‘кажан’; |л|ї|читити – ‘лікувати’; |ло|точити – ‘псувати нерви’; |л|їтар – ‘брус, до якого прибивають дошки підлоги’; |май – ‘травень’; |ма|натки – ‘речі’; |мар|котно – ‘прикро’; |ма|рун|ка – ‘хризантема’; |мас|ничка – ‘посудина для збивання масла’; |мас|л|ек – ‘жовто-червоний кінь’; |мац|ок – ‘шлунок’; |мач|їнка – ‘підлива з олії’; |мешити – ‘туфлі’; |мид|ниц|ї – ‘велика миска’; |мийка – ‘ганчірка’; |м|ї|зер|їя – ‘салат’; |м|ї|зерний – ‘худющий’; |мла – ‘мряка’; |моло|ч|ей – ‘кульбаба’; |мо|тика – ‘сапа’; |м|рака – ‘туман’; |нага|виц|ї – ‘штани’; |на|д|утис|а – ‘образитися’; |напа|ст – ‘проблема’; |на|помац|ки – ‘в темноті’; |на|пудитис|а – ‘налякатися’; |на|тура – ‘характер’; |наўзнак – ‘горілиць’; |най – ‘нехай’;

|начин'а – 'посуд'; не|бавц'і – 'незабаром'; |недза – 'нужда'; |нитати – 'роздивлятися'; нех|л'уйа – 'неохайний'; о|бар'інок – 'бублик'; пале|р'іўка – 'сорт яблук'; пан|тарка – 'цесарка'; |наска – 'великодній хліб'; нас|кудний – 'негарний'; па|тел'н'і – 'сковорода'; |пац'кати – 'бруднити'; па|ц'ук – 'кабан'; па|шчеку|вати – 'зухвало відповідати'; пин|цук – 'ячмінна крупа'; пир|катий – 'кирпатий'; п'і|хур – 'пухир'; |п'ішва – 'наволочка'; п|латва – 'верхня балка даху'; п|л'отка – 'плітка'; по|вала – 'стеля'; по|долок – 'припіл спідниці'; по|луденок – 'обід'; |пончик – 'пампушка'; по|репатис'а – 'потріскатися'; |порпл'і – 'лупа'; посоло|в'іти – 'посумніти'; п|равити – 'просити'; п|разник – 'храмове свято'; пригн'і|титис'а – 'зарум'янитися (про хліб)'; пу|л'арес – 'гаманець'; |пурец – 'зарозумілий'; |пучка – 'дрібка'; |райдати – 'багато говорити'; ра|нета – 'сорт яблук'; |рахкати – 'квакати'; |ринка – 'посуд'; |рис'ік – 'стержень олівця'; рис|кал' – 'заступ'; рихт – 'слухність'; рихту|вати – 'ремонтувати'; рихту|ватис'а – 'готуватися'; рос|х'ідник – 'очиток'; |рушита – 'решітка в печі'; |ружа – 'троянда'; склеп – 'крамниця'; скобо|тати – 'лоскотати'; |сливе – 'майже'; с|тити – 'дуруці'; ст|ренчити – 'намовляти'; |суголовок – 'польова стежка'; |таній – 'дешевий'; твар – 'обличчя'; тракт – 'шосе'; |т'емити – 'пам'ятати'; фал|банки – 'мереживо на спідниці'; |фана – 'прапор'; |ф'іра – 'підвода'; хо|сен – 'користь'; цаба|нити – 'нарікати'; |шайка – 'банда'; ша|л'іўка – 'вужка дошка на стелю'; |шарга – 'вітер з дощем і снігом'; ша|р'іўка – 'осіння груша'; шаф|лік – 'таз'; ш|ватер – 'сестрин чоловік'; |ш'іта – 'приміщення для зберігання дров'; шк|раби – 'старе взуття'; шлий|ки – 'підтяжки'; шл'аку|вати – 'проклинати'; шпану|вати – 'натягати'; шпару|вати – 'заощаджувати'; |шутер – 'шебінь'; шу|вар – 'очерет'.

Тематичні групи об'єднують слова спільної тематичної та предметної віднесеності. Різні слова, особливо однієї й тієї ж лексико-семантичної групи, починають у мовленні вживатися синонімічно. Так виникають мовленнєві, або контекстуальні, синоніми. Контекстуальні синоніми виявляють тільки явища синонімії, а не синоніміку мови.

Наведені лексико-фразеологічні елементи наддністрянських говірок активно функціонували в ХІХ - першій половині ХХ ст. в мовленні західноукраїнського населення. Більшість із них побутує сьогодні в досліджуваному говорі. Вони зафіксовані в мові творів М. Шашкевича, Л. Мартовича, С. Ковалева, І. Вагилевича, К. Устияновича, І. Франка.

Говіркові елементи постійно збагачували й тепер збагачують словниковий фонд української літературної мови. Однак у різні історичні періоди розвитку української літературної мови подібне явище було неоднаковим як у кількісному, так і в якісному аспекті. Власне, цей процес регулюється ступенем усталеності норм літературної мови: слабка її унормованість створює сприятливий доступ сюди діалектизмів; за якісної унормованості літературної мови остання дещо повільніше збагачується діалектними одиницями (тут, як звичайно, доводиться говорити тільки про лексичну сферу).

Роль посередника у процесі адаптації літературною мовою діалектизмів виконують такі лінгвальні системи: мова художньої літератури, мова усної народної творчості, усне літературне побутове мовлення.

Як показує мовно-літературна практика українських письменників, у систему мови художньої літератури проникають говіркові синоніми до загальнонародних слів, авторські неологізми, утворені за зразком діалектних структур, а також інші діалектні форми. Звідси, зрозуміло, вони переходять у словниковий склад літературної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І. І. Складня української мови. Ч.2. - Жовква, 1938. - 230 с.
2. Булаховській Л. А. Походження сучасної української літературної мови// Булаховській Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. - К.: Наук. думка, 1961. - Т. 2. - С. 299-367.

Володимир Юкало

НЕЙТРАЛЬНІ ТА ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ ТЕРМІНИ В ПРАЦЯХ З КУЛЬТУРИ МОВИ М.ЛЕВИЦЬКОГО

Експресивність наукового викладу є малодослідженим питанням українського мовознавства. Не вивчений також лінгвістичний доробок лікаря, письменника, мовознавця, перекладача, педагога, громадського і політичного діяча, дипломата Модеста Пилиповича Левицького (1866-1932).

Як мовознавець М. Левицький зробив найбільший внесок у культуру мови і стилістику. У його мовних порадицях [5; 6; 9; 7], присвячених тільки питанням культури мови, формуванню загальнолітературної норми, вперше в українській лінгвістиці розглянуто типові порушення літературних норм усіх мовних рівнів. Інші тогочасні лінгвістичні праці – граматики С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, В. Сімовича, посібники О. Синявського, І. Огієнка – лише принагідно, поряд з граматичним матеріалом, містили коментарі з культури мови. Мовний порадиц О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» [4], написаний в тому самому жанрі, що й аналізовані твори М. Левицького, вийшов після появи статті «Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову» (1909), двох видань книжки «Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови» (1913, 1918), мав подібну назву і багато спільного у змісті. Очевидно, що О. Курило знала твори М. Левицького і продовжила на підрадянській Україні його працю.

Новаторськими були й інші твори М. Левицького з культури мови і стилістики – перший в українському мовознавстві посібник з культури діловодства [12], порівняльна граMATика української мови [10], курс лекцій зі стилістики та поетики художньої мови [8; 11].

Усі ці праці з питань культивування літературної мови, безперечно, є творами з тієї галузі, яку пізніше назвуть *культура мови*.

Зазначені твори М. Левицького написані в публіцистичній тональності. Завдання переконати читача в необхідності плекати, не засмічувати рідну мову підпорядковане оригінальне авторське терміновживання – одночасне використання нейтральних, «наукових», та емоційно-експресивних термінів, нерідко – для номінації ключових понять культури мови.

Проаналізуємо особливості терміновживання в працях з культури мови М.Левицького.

Звичайно, мовознавець і письменник застосовує нейтральні терміни.

Нейтральні терміни – це терміни з домінантним денотативним значенням, що функціонують в усіх підстилях наукового стилю і фіксуються в термінологічних словниках та граMATиках.

М. Левицький вже в першій чверті ХХ ст. застосовує майже всі поняття, на яких базується сучасна культура мови. Він вживає терміни *українська літературна*

мова, наша сучасна літературна мова (до 1909 р. в його працях бачимо термін *вкраїнська письменницька мова*, пов'язаний зі словами 'письменник', 'письменництво', що асоціюються передусім з художньою літературою, потім відмовляється від його застосування на користь терміносполучення *українська літературна мова*, що походить від слова 'література', тобто уся сукупність наукових, художніх, публіцистичних та ін. творів того чи іншого народу, і вказує, що ця мова обслуговує не лише художню сферу); *народня мова* 'жива, чиста розмовна мова українського народу' і синоніми *жива мова*, *селянська мова* / *мова селян*; *часописна мова* 'публіцистичний стиль', *канцелярська мова* 'офіційно-діловий стиль', *своєрідні (свої власні) прикмети української мови*, *гарна прикмета (вдача) нашої мови*, виділяє такі комунікативні якості культури мови, як *чистота*, *правильність* / *граматичність*, *докладність* 'точність', *ясність*, *милозвучність* / *мелодійність* / *еуфонія*, *багатство*, *барвистість* / *кольоритість* 'виразність', простота, називає деякі їхні антиподи: *тяжка*, *штучна*, *кострюбата мова*, *кручена*, *високопарна мова*, *какофонія*, *плеоназми*, *тавтологія*, *рівнобіжність* / *паралелізм*. Напр.: «Крім **чистоти мови** і **граматичності**¹ її, стилістика вимагає ще: 3. **ЧИСТОТИ** й **ДОКЛАДНОСТІ, ЯСНОСТІ** висловлення-думки, щоб не можна було розуміти авторову думку двоюко та щоб не вимагав твір надмірного напруження уваги читачевої, щоб розібрати неясні місця або надмірно довгі періоди» [11, 10], «Лишається ще сказати про **милозвучність**. Мова буде **мелодійна** і **милозвучна** тоді, коли в ній нема збігу шелестівок...» [10, 8], «**Багатство** мови міряється подекуди числом синонімів у ній» [9, 13], «Не треба зловживати йменниками, витвореними з дієслів; їх у нашій мові поки-що небагато; може з часом їх утвориться більше, але витворювати й нагромаджувати їх надміру не слід, бо це робить мову **тяжкою й кострюбатою**» [9, 58-59].

Вживає М. Левицький й інші терміни, пов'язані з культурою мови: *почуття мови*; *видатні знавці української мови*, *українські класики*, *давні письменники*, *сучасні письменники*, *сучасні робітники пера*, *дописувачі*, *перекладачі*, *публіцисти*; *помилка*, *хиба*, *найчастіші*, *типові помилки*, *груба граматична помилка*, *помилки проти складні (сінтаксису)*, *помилки проти стилю*; *рідна мова*, *державна мова*, *пануючі мови*; *руська мова*, *руссифікація* (у ранніх творах), *московська мова*, *обмосковлення*, *москалізми*, *московізми*; *польська мова*, *полонізація*, *полонізми*, *загальні*, *тіпові московізми та полонізми*; *старі (стародавні) форми*, *стародавні вирази*, *чужі слова і форми речення*, *чужоземні слова*, *чужі слова*, *чужі «круті» слова*, *технічні чужі слова*, *варварізми (барбарізми)*; *неологізми*, *новотвори*, *невдалі новотвори*; *провінціалізми*; *збіг шелестівок*, *збіг голосівок* / *роззяв 'гіатус'*; *письменство*, *література*, *теорія письменства*, *стилістика*, *теорія прози*, *теорія поезії*, *письменницький твір*, *старі українські акти з архівів*, *службове діловодство*, *службове листування*, *службові (офіційні) папери*, *урядові папери*, *публічні промови*, *промови громадські*; *лексичний матер'ял*, *лексикольотія лайки*; *вираз*, *вислів*, *термін*, *оригінальний термін*, *почесне слово*, *канцелярські терміни*, *канцелярські слова і речення* та ін.

Центральне поняття сучасної культури мови – норма літературної мови – також виділяє М. Левицький. На позначення різних типів норми філолог вживає терміни *лекси(і)ка*, *звучня* / *фонетика*, *правопис*, *граматика*, *складня* / *сінтакси(і)с*, *сти(і)ль*, напр.: «...прикро бачити їх [помилки] у творах наших талановитих письменників, бо їх беруть за зразок, іноді може й у школах будуть цитувати ті гарні уривки з поганими помилками проти нашого **стилю**» [9, 54], «Для милозвучності не можна

¹ Тут і далі у цитатах виділення жирним шрифтом наші. – В.Ю.

калічити граматику» [9, 44], «Ми, інтелігенція українська, за невеликими виїмками, псуємо свою мову, калічимо її у всіх ділянках: і в лексиці й у звучні й у граматиці і що до стилю – й не почувемо навіть, який гріх беремо на свою душу» [7, 22], «Гріхи що до лексики» [9, 6].

Поряд з нейтральними М. Левицький широко застосовує емоційно-експресивні терміни.

Емоційно-експресивні терміни – це термінологізовані одиниці з емоційністю (експресивністю) як компонентом їхньої структури, завдяки вживанню яких висловлювання виявляє експресію. До емоційно-експресивних термінів відносимо *терміни з афіксами суб'єктивної оцінки, епітетні терміносполучення, терміни-образи.*

Терміни з афіксами суб'єктивної оцінки – це терміни, утворені від нейтральних за допомогою афіксів суб'єктивної оцінки.

У працях М. Левицького трапляються терміни з цієї категорії: *найкращі, найдорожчі прикмети нашої мови, щиро-народня мова, московська формулка тощо.* Напр.: «До речі тут ізгадаю: на що нам ті московські «отчества»?.. Чи не краще-б нам, збувшись ласкавої оцінки «царя восточного православного», покинути й цю *московську формулку йменування людей*» [9, 44-45].

Епітетні терміносполучення – це терміни-словосполучення, що складаються з нейтрального терміна та епітетного, означального слова, яке виконує роль кваліфікатора і виражає суб'єктивну індивідуально-авторську оцінку.

У працях М. Левицького вживаються, зокрема, такі епітетні терміносполучення: *дорогоцінна прикмета нашої мови, своє гарне і предковічне (слово), сердечна, щира й тепла кваліфікація в іменуванні; прикра помилка, погана помилка, прикре слово, недоладні вислови, поганий москалізм, недотепний москалізм, прикрий московізм, декілька прикрих, «відворотних» московізмів, дуже негарні московізми, запеклий московізм, два дуже погані полонізми, дуже незугарні і противні «духові» нашої мови оці два неологізми, дуже незугарно видумане слово, непотрібний новотвір, кострюбаті неологізми, дуже незугарний в нашій мові вираз, дуже прикрий і неблагозвучний збіг двох або й більше самозгуків або співзгуків, непотрібна тавтологія.* Напр.: «Позаяк (моск. потому что, такъ какъ) – *дуже незугарно видумане слово; непотрібний нам цей новотвір*, коли маємо наше старовинне понеже, що вживається в Галичині в письменстві і в живій мові. Чого-ж маємо викидати *своє гарне і предковічне і витворювати замість його якесь недотепне позаяк?*» [9, 24], «Теж поганий москалізм завели нещодавно в українську мову: «вибачаюсь» (извиняюсь), ми маємо тільки активну форму: *вибачаю; а замість цього недотепного москалізму, маємо: вибачайте, прошу вибачити, або перепрошую*» [7, 64].

Терміни-образи – це загальноновживані слова чи вислови, в яких сформоване переносне значення з яскравим емоційно-експресивним ефектом, побудованим на метафоричних, метонімічних та ін. асоціаціях з нейтральним терміном.

У працях з культури мови М. Левицького слова *святиня, скарбниця* – символ рідної української мови, *скарби нашої мови, жива й цілюща вода з чистого джерела народньої мови, діаманти, перлини* – це виразові засоби української мови, *наша літературна нива* – писемно-літературна практика, *почуття духу, аромату мови* – чуття мови, *недуга нашої сучасної літературної мови, калічення нашої мови* – вплив явищ мовної інтерференції, *гріхи, гріхи наші проти рідної мови* – помилки, типові помилки, порушення літературної норми різних мовних рівнів, *бур'ян (бур'яни), намул* – невмотивовані, невдалі лексичні запозичення (росіянізми і полонізми),

(слововживання) *без почуття духу, аромату мови* – вживання невмотивованих, невдалих семантичних запозичень (з російської та польської мов), *сіяти бур'ян(и)* – поширення ненормативних висловів, *полоти бур'ян(и)* – культивування зразкової літературної мови, виховання мовної особистості та ін. Напр.:

«Для справжнього патріота, свідомого, інтелігентного, – рідна мова є свящина, до якої не можна братися немитими руками» [9, 4], *«Без упертої, свідомої праці нашої інтелігенції над собою це не зробиться; бур'яни з ниви самі собою ще не щезнуть: їх треба полоти. Треба працювати над собою, помічати свої помилки, студіюючи чисту народню мову і твори тих письменників наших, що шанували рідну мову, як святош, і вносили свої твори у **скарбницю** нашого письменства з побожним почуттям, а не вдирались у ту **свящину**, як «товарищи»-большевики, або п'яні босяки, з базарною лайкою, недопустимою в письменстві...»* [9, 12-13], *«Треба покаятись у своєму недбальстві та неохайності, що до мови, а беручись писати – навчитися попередку граматики, уважно перечитати українських класиків, вважачи не тільки на зміст їх писаннів, але й на мову, черпати живу й цілющу воду з чистого джерела народньої мови, студіювати старі українські акти з архівів, бо в них іноді багато буває справжніх **діамантів** і **перлин** нашої лексики і стилю...»* [6, 50], *«Такої гнучкості і мелодійності, співучості не має ніяка инша мова. А ми, через недбальство своє, нехтуємо тою гарною прикметою нашої мови і ніби навмисне йдемо їй у поперек... І як-же воно боляче бачити, що ми своїми руками викидаємо свій **дорогий скарб**, а на його місце стягаємо **сміття** з чужих дворів!...»* [6, 14-15], *«Сіноніми, як ті фарби в руках артиста-малювача: що їх більше, то кращий і соковитіший вийде малюнок. І не багато праці, але багато уваги й любови треба, щоб ознайомитися з тими **скарбами нашої мови** і використати їх та ще може й збільшити їх, збагатити ту **скарбницю**, добуваючи для неї те, що погубилося віками неволі, привалене по закутках чужим **сміттям** і **мотлохом**»* [9, 13], *«Багато такого чужого і непотрібного нам **бур'яну насіяли** і далі **сіють на нашу літературну ниву** сучасні письменники й дотисувачі...»* [6, 23], *«...ті помилки вони [селяни] перейняли bona fide з наших газет; а від тих селян, письменних і інтелігентніших, ті помилки перейдуть і далі в народ. Тому я вважаю за конче потрібне ще раз нагадати про ті **гріхи** наші, що до мови»* [6, 12], *«**Калічення нашої мови** торкається майже всіх боків її: окремих слів (лексики), фонетики, граматики і стилю взагалі. По цих пунктах розгляньмо **гріхи наші проти рідної мови**»* [9, 6].

Наведені цитати ілюструють, що зазначені образи, зокрема *скарби нашої мови*, *гріхи щодо мови*, *полоти бур'ян*, і відповідні нейтральні лінгвістичні терміни взаємозамінні в текстах мовних порад М. Левицького. Терміни-образи виконують роль важливого мовно-стилістичного засобу в дефінуванні нейтрального терміна-денотата. Це є аргументом на користь термінологічності образних висловів (в межах авторського слововживання). Деякі з них, можливо, на той час вже були усталені, символізовані в народницькому дискурсі. М. Левицький розбудував ці символічні образи, зробивши їх мовними знаками української культури.

М. Левицький вживає емоційно-експресивні терміни як з позитивною (щодо комунікативних якостей культури мови), так і з негативною конотацією (стосовно небажаних процесів, що відбуваються в рідній мові).

Застосування емоційно-експресивних термінів, поряд з інформативною функцією, виражає авторську оцінку, здійснює вплив на читача з метою збудження думок, устремлень, коригування мовної поведінки. Виразність авторського

висловлювання підсилюється завдяки майстерному поєднанню нейтральних та емоційно-експресивних термінів, раціональних пояснень і засобів стилістичного синтаксису.

Крім того, мовні поради М. Левицького споріднені з таким емоційно-експресивним жанром як церковна проповідь, повчання.

Ключовими словами в мовних порадиках М. Левицького є емоційно-експресивні терміни. Вони вживаються навіть у назвах розділів і останнього мовного порадики: «*Гріхи що до фонетики*» [9, 33], «*Гріхи що до граматики*» [9, 41], «*Гріхи що до лексики*» [9, 6], «*Гріхи наші (Про сучасну літературну мову нашу)*» [7, 1] (нейтральні терміни розкривають назву в підзаголовку).

Таке терміновживання буде зразком для багатьох авторів, філологів-аматорів та професійних філологів, що писатимуть мовні поради.

Більшість термінів (у т. ч. й деякі емоційно-експресивні), які вживав М. Левицький, застосовують сучасні мовознавці. Отже, праці М. Левицького сприяли становленню та розвитку метамови культури мови.

Існує теоретичне положення про експресивну нейтральність терміна (див. [3, 270-276; 1, 13]). Проте очевидно, що певна експресивність терміна в науково-публіцистичному, науково-популярному і науково-навчальному різновидах наукового стилю, підпорядкована авторському задумові та індивідуальному стилю, є природною і доречною. (Пор. міркування С. Єрмоленко про «охудожнювання» наукової мови: [2, 338-341]). Це стосується зокрема культури мови як науки, тексти якої у зв'язку із завданням пропаганди зразкової літературної мови екзистують водночас у суто науковому та науково-популярному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семант. та соціолінгвіст. аспекти. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
3. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. – К.: вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 306 с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ, 1920; 3-те вид. – Київ: Книгоспілка, 1925. – 250 с.; 4-те вид. – Краків—Львів: Українське видавництво, 1942. – 199 с.
5. Левицький М. Де-що до справи про вкраїнську письменницьку мову // Літ.-наук. вісник. – 1909. – Кн. 8. – С. 1-14.
6. Левицький М. (Пилипович М.). Де-що про сучасну стадію розвитку української літературної мови. – Київ, 1913. – 51 с.
7. Левицький М. Гріхи наші (Про сучасну літературну мову нашу). – Львів, 1931. – 64 с. (неповний примірник).
8. Левицький М. Конспект теорії письменства. – Подебради, 1923. – 61 с.
9. Левицький М. Паки й паки (Про нашу літературну мову). – Відень – Київ: Видавництво «Наша Воля», 1920. – 67 с.
10. Левицький М. Порівнююча граматики вкраїнської мови. – Щепіорно, [Табор], 1921. – 47 с.
11. Левицький М. Теорія письменства. – Луцьк, 1928. – 96 с.
12. Левицький М. Як писати службові папери українською мовою. – Черкаси: Друкарня Видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 27 с.

Ольга Черемська

О.ПОТЕБНЯ ТА О.КУРИЛО ПРО УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У сучасних умовах, коли відбувається творення держави і час від часу виникають дискусії щодо правописних норм, варто осмислити підходи до унормування мови, висловлені в минулому. “Нинішня мовна ситуація в Україні, – як відзначають мовознавці, – дуже нагадує 20-ті роки. Тобто ми маємо і гіркий, і добрий досвід відродження інтелектуальної сфери рідної культури. Та нам належить засвоїти з минулого все краще” [8, 6].

Як відомо, вироблення, уніфікація, послідовна кодифікація норм української літературної мови становить складний соціально-політичний, психологічний і лінгвістичний процес, що не йде прямолінійно з певною інтенсивністю та швидкістю, оскільки в його основних тенденціях своєрідно переплітаються системно-мовні, узусні та суто мовні чинники [4, 51]. “Процес нормалізації української літературної мови, що розпочався в кінці ХІХ ст., відбувався в напрямі націоналізації (українізації) й певної полонізації мовних норм і знайшов своє послідовне продовження в 20-30-ті роки – в Західній Україні, яка перебувала тоді під владою Польщі. В цей ранній період нормування мови... домінувала тенденція відштовхування від російської мови шляхом використання власних ресурсів української етнічної мови (особливо діалектів) й до деякої міри звертання до мовних елементів і структур польської мови” [1, 67].

Починаючи з 30-их років ХХ ст. відбуваються зміни норм сучасної української літературної мови, спрямовані на стирання відмінностей між системами російської та української мов. Протягом вісімдесяти років не властиві українській мовній системі риси кілька разів кодифікувалися, внаслідок чого питомі національні форми знівельовано. Часткові зміни, внесені до четвертої редакції Українського правопису, зокрема поширення правила “дев’ятки” на ряд власних назв, відновлення літери *ѣ*, кличного відмінка, зміни стосовно вживання великої літери та деякі ін., не змогли розв’язати усіх проблем відродження національномовної самобутності.

Сьогодні спостерігається стихання суперечок навколо “мовного нормативного кодексу”; запропоновані в 2002 р. доповнення до “Українського правопису” 1993 р. відхилені й надіслані на доопрацювання до Правописної комісії, склад якої теж змінено. Однак у сучасних україномовних виданнях в Україні можемо спостерігати багато розходжень, зокрема щодо вживання літер *ѣ*, *ѣ* та *ѣ* у власних та загальних назвах іншомовного походження, закінчення родового відмінка однини іменників 3-ї відміни та ін. Тому метою цієї статті є з’ясування найважливіших принципів підходу до унормування мовних явищ на основі праць відомих українських мовознавців О. Потебні та О. Курило.

Основні погляди на творення літературної мови О. Потебня висловив у працях “Язык и народность” та “О национализме”. Учений обстоював думку, що літературну мову варто творити на народній основі: “Вивчення напрямів народного мислення, висловлених мовою, отже того, що тільки й повинно називатися народністю, є найвище завдання мовознавства” [10, 187].

Мова – спосіб буття етнічної самосвідомості. Рідному слову як втіленню національного духу властивий мислетворчий характер. Розглядаючи мови як різні

системи прийомів мислення, зазначає учений, “ми можемо очікувати від передбачуваної в майбутньому заміни різних мов однією загальнолюдською – лиш зниження рівня мислення... Мова є не тільки відома система прийомів пізнання, як і пізнання не відокремлене від інших сторін людського життя. Пізнаване впливає на нас естетично й морально. Мова є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінності між мовами не менш важливі, ніж стосовно пізнання” [10, 163].

Що ж стосується процесу нормалізації, учений висловлював думку, що в основі літературної мови повинна стояти “живомовна, розмовна мова, сперта на південно-східні говірки й цілком протиставлена церковнолітературній традиції українського бароко” [11, 2, 73].

Висловлені вище погляди О. Потебні на творення літературної мови втілені в трьох україномовних працях мовознавця – збірці “Українські пісні”, виданій О. Балліною в Петербурзі 1863 р., в “Букварі”, укладеному 1862 р. і виданому як додаток до “Киевской старины” 1899 р., та перекладі Гомерової “Одіссеї”, виконаному “імовірно, десь у 80-х роках” [9, 3, 66].

Грунтовний аналіз мовних рис Потебневого “Букваря” та його перекладу “Одіссеї” здійснив Ю. Шевельов [11]. У дослідженні можна виділити такі особливості, що певним чином характеризують погляди О. Потебні на творення літературної мови:

1. Осмислення й використання мовних скарбів минулого. У паперах О. Потебні, за словами О. Русова, збереглося 2,5 тис. слів, які він виписував з літописів, актів XVI-XVII ст., творів українських письменників та фольклорних збірок [9, 539].

2. У своїх фонетичних рисах мова “Одіссеї” така сама, як у його “Букварі” (О. Потебня користувався варіантом кулішівки).

3. У своїй фонетико-морфологічній структурі мовний матеріал “Букваря” і перекладу “Одіссеї” однорідний географічно (діалектно) і базується в обох випадках на мовній системі фольклорних жанрів – приказок, загадок, пісень.

4. Що ж стосується словникового добору, О. Потебня намагається дати український варіант Гомерової епопеї, передаючи грецькі власні імена українськими еквівалентами, уникаючи церковнослов'янізмів (цим О. Потебня протиставляв себе Шевченкові, він дошукувався глибших коренів, спільних з усеєвропейською традицією), русизмів, архаїзмів (їх менше десяти у всьому перекладі) та новотворів.

Як відзначає А. Даниленко, який зосередив увагу на словникові та синтаксисі перекладу О. Потебні, добираючи слово, мовознавець орієнтувався “не так на регіональний характер слова... як на його вкоріненість в різних українських діалектах та писемній традиції, зокрема “простої мови” [3, 234]. Окрім того, вибір О. Потебні залежав не так від того, чи є слово “більш менш народне”, як від того, чи є воно “історично виправдане”, бодай з погляду його морфологічної будови. Добираючи словника, О. Потебня свідомо уникав діалектних одиниць. Він намагався, принаймні тоді, коли цього вимагала фабула або мовний колорит оригіналу, дошукуватися до первісних (давньоукраїнських) коренів уживаних слів [3, 235].

Загалом переклад “Одіссеї”, що його виконував О. Потебня, свідчить, за словами Ю. Шевельова, про його “народницьку концепцію літературної мови” та про здатність української мови творити високий стиль власними ресурсами.

Утверджувати погляди О. Потебні намагалася О. Курило. Як зазначає Ю. Шевельов, “праці над нормалізацією української літературної мови Курило

присвятила багато часу і уваги, особливо в першій половині своєї недовгої – 14-річної – наукової діяльності” [13, 44]. Вплив О. Потебні на О. Курило “глибший і живіший, ніж у його харківських учнів”, він відчутний з частого цитування праць ученого на синтаксично-стилістичні теми та з підходів до мовних явищ. Саме “Потебня визначив головне в підході Курило до явищ української мови, а також дав глибоко опрацьоване історичне тло для її зауваг щодо сучасної мови” [13, 48].

Погляди щодо нормалізації української мови О. Курило висловлює в першій праці, практичному підручнику для дітей “Початкова граматики української мови” (1918). Проблеми нормалізації в ділянці лексики дослідниця розробляє у словниках фізичної, хімічної та медичної термінології, укладених у 1918-1923 рр.

Зауваживши, що ні одна літературна мова, крім української, не зазнала в процесі розвитку таких змін в результаті довголітнього поневолення та революції 1917 р., О. Курило вважає за єдиний нормальний шлях, що ним повинен іти розвиток літературної мови – використовувати українську народну мову. На думку дослідниці, це не означає обмежити мову певними рамками, а творити мову, використовуючи багатий народний матеріал, що є виразом етносвітогляду, і спираючись на мовну традицію. Зважаючи на те, що “українська народня думка має в собі багато абстракції, і це б для наукової мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних висловів, що їх можна застосувати і в науковій мові, замість щоб кувати нові й штучні вислови” [5, 9], О. Курило розробляє “Уваги до сучасної української літературної мови”, у яких вона вперше описує й обґрунтовує риси української літературної мови. Щоб відновити власне українські форми та звороти, замінені російськими, дослідниця наводить і аналізує ті мовні явища, які сприятимуть відновленню синтаксично-стилістичних рис і визначатимуть шлях розвитку української літературної мови.

Спираючись на вчення О. Потебні про мислетворчий характер мови, дослідниця радить, як зберегти “дух” мови та її індивідуальні прикмети. Уважне читання й аналіз мови класиків слова, вивчення етнографічних записів, опрацювання мовних особливостей, зауважує О. Курило, витворює певне чуття в мові, яке й стає в пригоді при формуванні думки. Саме на таких принципах ґрунтується праця О. Курило, в якій проведено аналіз мовних особливостей, відмінностей у вживанні певних граматичних форм, мовних зворотів російської та української мов на основі прикладів з народної мови та з творів класиків слова, подано російсько-український фразеологічний словник.

Особливу увагу О. Курило звертає на вживання активних і пасивних дієприкметників, не властивих українській мові, які за значенням і функціями перейшли в прикметники, наприклад: *лежачий, стоячий, важучий, мерзлий, погаслий, несходимий, негасимий* (не мають часового відтінку, як дієприкметники, а вказують на сталу ознаку, як прикметники); на не властиві українській мові, на відміну від російської, звороти *було зроблено, буде зроблено*, бо “дієприслівник на *-но, -то* вказує тільки на минулість. Тому слід у функції присудковій застосовувати пасивного дієприкметника: *це буде зроблене, він буде покараний*” [6, 42]; на не властиві українській мові пасивні конструкції *увагу звернуто мною, подано ним до відома, злодій забитий міліціонером*. Треба сказати: *увагу я звернув, подав до відома, злодія вбив міліціонер* або: *злодій вбитий від міліціонера*, на особливості вживання інфінітива: *принесла снідати, став у скрипку грати*; на правильне вживання прийменника *по* і його заміну, на перевагу *що* над *який* і особливо *котрий* у релятивних підрядних реченнях, на особливості керування дієслів, на чергування *у/ в, і/ й* як прояв милозвучності

української мови та ін. Тепер ці риси здаються звичними, але перше їх ґрунтовне опрацювання, як відзначають мовознавці, – велика заслуга О. Курило.

Як відзначають дослідники творчого доробку О. Курило, концептуальні положення її праць стосовно мовної норми зберігають свою актуальність, передусім через намагання вченої підходити до стабілізації українського слово- та формовживання з урахуванням як витоків української літературної мови з її побутово-фольклорною стихією, так і книжних надбань, які вироблялися під час її багатолітньої історії [2, 11].

Отже, мова, на думку О. Курило, є “безнастанна творчість”, вираз національного світогляду кожного народу, тому кожен повинен вносити у скарбницю народної мови щось власне, зважаючи на віками збережену традицію, щоб наблизитись до мислі народної.

Працюючи над проблемою нормалізації сьогодні, варто пам'ятати, що процеси відродження української мови полягають не лише в розширенні її функціонування, а й у відродженні, відновленні тих рис, які свідомо усувалися [7, 14]. Це можливо за умови дотримання принципових засад, визначених О. Потебнею та О. Курило, на які також радить спиратися Ю. Шевельов [12]: збереження (обережне консервування) фонологічної, морфологічної та синтаксичної підсистем мови; увага до історичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бідер Г. Тенденції нормалізації лексики й словотвору української літературної мови в ХХ ст. (питання мовної культури в радянській та пострадянській періоди)// *Ucrainistica: Збірник наукових праць*. – Кривий Ріг, 2002. – С. 67-72.
2. Глібчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 1994. – 23 с.
3. Даниленко А. Ще раз про високий стиль у Потебневім перекладі “Одіссеї”// *Wiener slawistisches Jahrbuch*. – Band 45. – Wien, 1999. – С. 231-250.
4. Кравченко Є. Г., Загнітко А. П. Традиції Харківської лінгвістичної школи в галузі унормування мови// *Вісник Харківського ун-ту*. – Харків, 2000. – Ч. 491. – С. 51-56.
5. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К., 1920. – 47 с.
6. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Книгоспілка, 1925. – 248 с.
7. Муромцева О. Г. Орфоепічні норми М. Ф. Наконечного та сучасні проблеми культури мови// *Вісник Харківського ун-ту*. – Харків, 2000. – Ч. 491. – С. 11-14.
8. Російсько-український словник ділової мови. – К.: Видавниче тов-во “Час”, 1992. – 295 с.
9. Русов А. Отрывки из перевода Одиссеи// Потебня А. А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905.
10. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993. – 192 с.
11. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови// *Мовознавство*. – 1992. – Ч. 2. – С. 67-74; Ч. 3. – С. 57-68.
12. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису// *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення*. Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994-1995 рр. – Львів, 1996. – С. 19-29.
13. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. – Вінніпег, 1954. – 77 с.

Марина Навальна

АНТОНІМІЯ ДІЄСЛІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Серед виражальних засобів публіцистики помітне місце посідають лексичні антоніми. Визначаючи лексичну антонімію дієслів соціально-економічної сфери, потрібно враховувати, що в антонімічні зв'язки вступають “не взагалі будь-які протилежні поняття, а обов'язково поняття співвідносні, об'єднані змістом на основі їх протиставлення” [8, 95].

Виразити протиставлення — основна текстова функція лексичних антонімів. Головною семантичною функцією антонімів є відношення протилежності. Ця функція за структурно-семантичною ознакою реалізується внаслідок актуалізації в антонімічних лексемах двох протилежних сем: спільної — “родової” та протилежної — “видової”. Другу сему визначають як важливішу.

Лінгвісти пропонують розглядати антоніми за принципом семантичного аналізу, що нараховує в кожній антонімічній парі архі- та диференційні семи. Перші визначають родові значення, основне для порівнюваних антонімів, другі — містять вказівку на протиставлення компонентів пари [6, 65].

Лексичну антонімію класифікують ще за логіко-семантичними ознаками. З погляду логіки антонімічних пар розрізняють: наявність (відсутність) ознаки, різні ступені вияву ознаки та логічну рівноправність членів пари. Три позиції виділяють у семантичному поділі: спільнокоренева антонімія, лексика з якісно-оцінною семантикою та лексика, що позначає координаційні поняття, протилежно спрямовані дії, ознаки, властивості [2, 166].

Аналізуючи засоби мовної парадигматики антонімів, виділяють два основних їх типи — іменні та дієслівні [4, 8]. Водночас зазначають, що в основі іменного типу лежить антонімія прикметників як презентація протиставлення понять про ознаки і властивості предметів та явищ, а дієслівний тип репрезентує переважно протиставлення понять про відношення між ними.

Мета нашої статті – дослідити антонімію дієслів соціально-економічної сфери, оскільки такий сегмент лексико-семантичної системи належним чином не простудійовано.

За структурою дієслівні антоніми поділяють на різнокореневі та спільнокореневі. Перша група антонімів, яку утворюють дієслова на позначення соціальних та економічних понять, складається з різнокорневих лексем, які в цілому протиставляються за своїм значенням одне одному. Це найрепрезентативніший клас слів з протилежною семантикою, напр.: *купувати* — *продавати*; *багатіти* — *бідніти*; *призначати* — *звільняти*; *преміювати* — *штрафувати*; *витрачати* — *одержувати*; *нападати* — *захищатися*; *дорожчати* — *дешевшати* та ін., пор.: *Зараз доводиться працювати більше, вирішувати питання, з якими раніше ніколи не доводилося стикатися, але й товари нашої фірми купують постійно* (“За вільну Україну”); *Маємо прагнути до того, щоб забезпечити не тільки незалежність, але й дати можливість кожному українцю багатіти* (“Урядовий кур'єр”); *Ми [люди] бідніли, бо ті, хто прийшов тоді до влади, виявилися не готовими керувати державою...* (“День”) та ін.

Другу групу становлять спільнокореневі дієслівні антоніми. Вони широко представлені в дієслові, бо ця частина мови має найбільш розгалужений арсенал префіксів з протилежним значенням. Саме вони і надають зіставлюваним дієсловом протиставного значення. Загальне значення заперечення виражають здебільшого

префікси **а-, анти-, де-, дез-/дис-, ір-, ін-**, напр.: *логілізувати* — *алогілізувати*, *мілітаризувати* — *антимілітаризувати*, *державити* — *антидержавити*, *ідеологізувати* — *деідеологізувати*, *організувати* — *дезорганізувати*, *раціоналізувати* — *ірраціоналізувати*, *детермінізувати* — *індетермінізувати* та ін., пор.: **Організувати належним чином роботу** — **досягти максимальних успіхів** (“За вільну Україну”); **Блискавично організоване дійство швидко дезорганізували неформали** (“Молодь України”) та ін.

Якщо першу групу антонімічних пар становлять переважно дієслова на позначення фінансово-економічної та комерційної діяльності, то другу – дієслова, пов’язані з державно-суспільним ладом та історією країни.

У процесах антонімотворення важлива роль належить префіксам, протилежні значення яких виражаються на основі парного протиставлення, пор.: *ввозити* — *вивозити*, *виграти* — *програти*, *об’єднати* — *роз’єднати*, *сформуувати* — *розформуувати*, *зблокувати* — *розблокувати* та ін. Цю групу антонімів репрезентують здебільшого дієслова, що окреслюють економічну, а також діяльність політичних партій і міжнародні відносини між країнами, напр.: *Скільки ж ми ще будемо **ввозити** чужі товари? Коли ж вироблятимемо свої?* (“Урядовий кур’єр”); *Той, хто **вивозить** сировину, за статусом тяжіє до країн, що розвиваються* (“Голос України”); *Робитимуться спроби **об’єднати** ведучі партії, але навряд чи це вдасться* (“Україна молода”); *Продовження нинішнього політичного курсу, коли ще й **роз’єднуватимуть** політичні угруповання — тільки шкодитиме соціальному становищу людей* (“Високий замок”) та ін.

Оскільки префікси утворюють стійкі парні кореляції один з одним або з нульовим префіксом, то їх класифікують як “лінгвістичний критерій дериваційної антонімії” [4, 8]. Цей критерій характерний не тільки для української мови, а й для всіх індоєвропейських мов.

Для дієслів соціально-економічної сфери характерний і такий різновид антонімії, як енантіосемія, який тлумачать як поєднання протилежних значень в одному слові, пор.: *позичати* (брати в борг) — *позичати* (давати в борг), *прослухати* (не почути сказаного) — *прослухати* (нічого не пропустити зі сказаного) та ін., напр.: *Гроші то **позичали** постійно, вже й товар закупили, а як віддати...* (“Вечірній Київ”); ***Позичала, позичала, а тепер справу до суду довели, бо ніхто не повертає*** (“Робітничка газета”) та ін.

Особливий різновид становить дієслівна префіксальна енантіосемія [1]. У дієсловах із семою “говорити” протилежність початкової та якісно-результативної дії іноді може поставати як різка протилежність. Це буває тоді, коли з’являється надлишок дії, який призводить до негативних наслідків, напр.: *заговорити, забалакати* — “розпочати говорити” і “втомлювати співбесідника довгою розмовою”, пор.: *Жінка на прийомі у начальника дуже зраділа, коли той до неї **заговорив*** (“Сільські вісті”); *Гість із сусідньої країни так **заговорив** нашого міністра, що важко було згадати* — *з чого починалася розмова* (“Голос України”) та ін.

Семи “позбавляти чого-небудь” — “надавати що-будь” особливо характерні для дієслів, які характеризують фінансово-економічну та комерційну діяльність: *боргувати, повертати, залишати, вертати, напозичати, поборгувати, присвоювати* та ін., що означають передавання, здебільшого тимчасове, чого-небудь від однієї особи до іншої. Семантика полярних лексико-семантичних варіантів виражається через значення “давати” з точки зору одного із учасників ситуації, тоді як другий учасник “бере”, напр.: *Правити борг у ділового партнера через суд? **Напозичав** уже багато...* (“Економіст”); *Стільки **напозичав** нафтовому магнату, а він ніяк не дякує* (“Сільські вісті”); *Колектив дуже гнівався на голову профспілкового комітету, який*

присвоїв чужі гроші (“Високий замок”); *Мер, подібно до монарха, присвоїв владу “дрібних” керівників* (“Папірус”) та ін.

Серед дієслів, що визначають фінансово-економічну та комерційну діяльність, переважають лексеми, у яких поляризація виникає за рахунок позитивного і негативного результату, пор.: *обділяти* — “обділити усіх чим-небудь” і “обділити кого-небудь”, тобто образити, напр.: *Будемо обділяти членів партії у зв’язку з річницею створення. Подарунків вистачить всім* (“Робітнича газета”); *Мого колегу обділили при розподілі коштів, святкового “пирога” на всіх не вистачило* (“Вісті”). Поляризація в дієсловах із префіксом **об-** є наслідком протиставлення дій, де об’єктами яких задіяні повно чи частково.

Явище енантіосемії особливе тим, що протилежність значень, яка спостерігається в слові, залежить від контексту, від ситуації, у якій відбувається дія.

Дієслова на позначення соціальних та економічних понять вступають також у квазіантонімічні відношення на основі таких значенневих показників, які не становлять крайніх, або симетричних, протилежностей і, отже, немає підстав вважати їх власне-антонімами. Члени таких антонімічних пар відрізняються семантичним компонентом, що входить до структури тільки одного з них. У цьому різновиді антонімії одне слово може вживатися у прямому, а друге — у переносному значенні, пор.: *звільнити* (кого-небудь від роботи) — *завалити* (кого-небудь роботою); *витрачати* (гроші) — *економити* (зберігати гроші), *лагодити* (стосунки) — *втратити* (зв’язки), *вибороти* (місце в парламенті) — *програти* (вибори), *вийти* (покинути щось) — *ступити* (зайти кудись) та ін., напр.: *Вона [лікарка] витрачає чималу кількість препаратів, заклик “економити” медичка ігнорує* (“Київська правда”); *Україна нагадає місто, яке перебуває між нападами двох ворожих армій — одна вже вийшла, а інша ще не вступила* (“Напередодні”) та ін.

До стилістично нейтрального дієслова можна дібрати повний синонімічний ряд антонімів, пор.: *роз’єднувати* — *об’єднувати, єднати, з’єднувати, сполучати, інтегруватися, гуртувати, згуртовувати, брататися; продавати* — *купувати, набувати, справляти, набирати, підкуповувати, відплачувати* та ін., напр.: *Ситуація у найчисленнішій партії виглядає вкрай загрозливо. Роз’єднувати одне ціле на дві частини – втратити ведучі позиції* (“Патріот”); *Проти насильства і рабства українці згуртовували свої сили, через це народ зумів вижити* (“Замкова гора”); *Щоб закласти фундамент майбутнього добробуту України, потрібно об’єднувати наші перші успіхи, рухатися сходами вгору* (“Освіта”); *У колишньому Радянському Союзі всі народи браталися, а зараз чомусь про це рідко згадують...* (“День”) та ін.

Ці приклади свідчать про взаємозв’язок між антонімами та синонімами, тобто про антонімію синонімічних рядів (синонімію антонімічних протиставлень) [7, 58], що підтверджує системні відношення в лексиці.

Дієслівна антонімія служить для створення контрасту, який сприяє експресивнішому зображенню дійсності, поведінки людини. Цей прийом автори використовують, щоб привернути увагу до найголовнішого, щоб акцентувати на зв’язках між різними явищами, подіями, процесами тощо. За рахунок контрасту посилюється семантична насиченість в антонімічних порівняннях, напр.: *Розірвати попередню угоду значно простіше, ніж підписати нову* (“Замкова гора”); *Гроші заробляти складніше, ніж їх витрачати* (“Молодь України”) та ін.

На стилістичному рівні серед функцій лексичної антонімії, де вживаються дієслова, виділяють антитезу — стилістичну фігуру, яка служить для підсилення виразності мови через зіставлення протилежних понять, думок, образів [5, 18]. Різке протиставлення в публіцистиці дає змогу створити надзвичайно виразний, об’ємний образ, напр.: *Жити гарно значно приємніше, як тинятися будь-де* (“Слово”); *Народ правду каже: гірко заробиш — солодко з’їси* (“Вісті”) та ін.

Антонімічні відношення тісно пов'язані з полісемією: багатозначне дієслово може мати кілька антонімічних відповідників — до кожного значення лексико-семантичного варіанта або до деяких із них. Антономія “є явищем синхронним, тобто періодично змінним, адже семантична зміна слова може спричинити втрату антонімічних зв'язків і навпаки — розвиток нових значень викликає появу нових антонімічних зв'язків” [3, 67].

Отже, антонімія характерна для всіх тематичних груп дієслів соціально-економічної сфери. Особливо широко вона представлена у групі лексем, що представляють фінансово-економічну та комерційну діяльність. Дієслівні антоніми в мові засобів масової інформації використовуються як виразовий засіб, що дає змогу створити контрастну панораму подій соціально-економічного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бессонова Л. Е. Глагольная префиксальная энантисемия в русском языке в сопоставлении с украинским: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01/ Днепропетровск. ГУ им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. — Днепропетровск, 1983. — 25 с.
2. Долман С. Антоніми на сторінках газети// Вісник Київського ун-ту. Сер.: Журналістика. — К., 1995. — Вип. 2. — С. 164-177.
3. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. — К.: Либідь, 1992. — 248 с.
4. Родичева Э. И. Психолінгвістический анализ лексической антонимии: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.21/ МГУ. — М., 1976. — 24 с.
5. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М.: Просвещение, 1985. — 400 с.
6. Соколова Л. Н. К проблеме определения и классификации антонимов и их стилистического использования// Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. — М., 1977. — № 6. — С.60-69.
7. Стряпчая С. А. Функционирование в предложении глаголов лексико-семантической группы социальных отношений: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01/ КГУ им. Т. Шевченко. — К., 1994. — 208 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія/ За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — 440 с.

Анна Середницька

ДИСКУСІЙНІ МОМЕНТИ ПРАВОПИСУ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ ТА ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ СКЛАДНИХ СЛІВ

Основне завдання правопису – встановити систему логічних, максимально стислих і зрозумілих, обґрунтованих норм, поєднати повноту й стислість їх викладу. Проте, незважаючи на тривалу роботу мовознавців, сучасний український правопис і довідкові видання є все ще далекими від ідеалу. Часто трапляються такі випадки, коли між правописом і орфографічними словниками, які постулюють дотримання норм правопису, насправді існують суттєві розбіжності.

У цій статті ми хочемо звернути увагу фахівців на ряд невирішених правописних проблем, які стосуються словотвору числівників і похідних від них складних іменників і прикметників. Порівняно з іншими частинами мови правопис числівників

залишається найбільш неусталеним, оскільки числівники й похідні від них складні слова здебільшого записують цифрами: *750-річчя, 55-кілометровий, 473 тис.* [5, 147; 1, 124]. Переважання цифрових записів призводить до численних помилок при відмінюванні і словотворі, особливо в усному мовленні.

Саме тому перед укладачами правопису й словників стоїть завдання максимально точно й вичерпно описати всі деталі правопису числівників і закономірності утворення відчислівникових прикметників та іменників. Виокремимо моменти, до яких треба поставитись з особливою увагою.

1. Правопис і авторитетні посібники вказують, що у складних відчислівникових прикметниках й іменниках перша частина стоїть у родовому відмінку (крім *сто*): *двадцятиповерховий, стодвадцятип'ятирічний, двадцятитонка, сторіччя, стоп'ятдесятиріччя, шестиденка* [3, 305; 9, 156; 12, 35; 12, 32; 12, 30; 15, 138]. Проте словники подають форми, утворені за іншим принципом. Тільки у родовому відмінку вживається перша частина в числівниках *двохсотріччя, трьохсотріччя, чотирьохсотріччя, шестисотріччя, восьмисотріччя*, а для слів *п'ятисотріччя* і *семисотріччя* вживаються паралельні форми у називному відмінку: *п'ятсотріччя, сімсотріччя* (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Правопис складних відчислівникових прикметників та іменників у різних виданнях

Укр. правопис, 1993 [12]	А. Бурячок 2002 [2]	Орфографічний словник 2002 [11]	СУМ 1970-80 [7]	Орфографічний словник 1975 [4]
–	<i>п'ятсотріччя, п'ятсотрічний</i> –	<i>п'ятсотріччя, п'ятсотрічний</i> <i>п'ятисотріччя, п'ятисотрічний</i>	– <i>п'ятисотріччя, п'ятисотрічний</i>	<i>п'ятсотріччя, п'ятсотрічний</i> <i>п'ятисотріччя, п'ятисотрічний</i>
–	<i>шестисотліття, шестисотлітній</i>	<i>шестисотліття, шестисотлітній</i> <i>шстсотліт метровий</i>	<i>шестисотліття, шестисотлітній</i>	<i>шестисотріччя, шестисотрічний</i>
–	–	<i>сімсотріччя, сімсотрічний</i> <i>семисотріччя, семисотрічний</i>	<i>сімсотріччя, сімсотрічний</i> <i>семисотріччя, семисотрічний</i>	<i>сімсотріччя, сімсотрічний</i> <i>семисотріччя, семисотрічний</i>
–	<i>восьмисотріччя, восьмисотрічний</i>	<i>восьмисотріччя, восьмисотрічний</i>	<i>восьмисотріччя, восьмисотрічний</i>	<i>восьмисотріччя, восьмисотрічний</i>
–	<i>900-річчя не вказано</i>	–	–	–

Простежується традиція вживання таких форм в усному мовленні й літературі: *сімсотрічний, сімсотліття, сімсотлітній*, але *семисотрічний* [7]. У Львові ще донедавна була вулиця *Сімсотріччя Львова*.

Якщо ми порівняємо способи утворення складних відчислівникових іменників та прикметників у інших слов'янських мовах, то помітимо, що в російській мові перша частина таких слів вживається тільки у родовому відмінку: *пятисотлетие, пятисотлетний, восьмисотлетие, восьмисотлетний* [6]. Натомість для польської мови є коректними форми з першою частиною у називному відмінку: *dwusetletni, czterechsetlecie, pięćsetlecie, sześćsetlecie, siedemsetlecie, osiemsetletni, dziewięćsetlecie* [16].

Це наводить на думку, що для складних іменників і прикметників, утворених від числівників від *п'ятсот* до *дев'ятсот*, доцільно ввести паралельні форми з

першою частиною у називному відмінку: *п'ятсотріччя, шістсотріччя, сімсотріччя, вісімсотріччя, дев'ятсотріччя*, оскільки ці форми постійно фігурують у живому мовленні, літературі й присутні навіть у авторитетних довідкових виданнях.

Незалежно від того, чи погоджуємося ми з цією думкою, викладена у правописі система утворення відчислівникових складних іменників та прикметників є недостатньо повною (див. таблицю 1). Наводячи приклади, правопис оминає мовчанням усі складні випадки (*двохсотріччя, трьохсотріччя, чотирьохсотріччя, п'ятисотріччя, п'ятисотрічний* або *п'ятсотріччя, п'ятсотрічний* і т.д.), тільки зазначає у примітці, що «у складних словах із числівником, який означає число двозначне, тризначне та інші, числівник звичайно пишеться цифрами та приєднується до другої частини слова за допомогою дефіса: *750-річчя, 16-поверховий*» [12, 32]. Необхідно впорядкувати цю ланку вживання числівникових похідних, навести повну парадигму утворень такого типу, можливо, вказати паралельні форми.

2. У правописі недостатньо чітко викладена система утворення складних порядкових числівників на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*.

Більшість підручників наводять правило, згідно з яким перша частина таких числівників стоїть у родовому відмінку (крім *сто*) і подають відповідні приклади: *трьохсотий, двадцятип'ятитисячний, двохсотп'ятдесятимільйонний, стотисячний, двохсотмільйонний, п'ятсоттисячний* [3, 305; 9, 156; 10, 224; 15, 137]. Щоправда, деякі підручники допускають можливість вживання частини складного порядкового числівника в називному відмінку: *п'ятсотдвадцятисемимільйонний* [5, 118].

Таку непослідовність простежуємо і в правописі: *дев'ятисотий, шістдесятип'ятимільйонний* (перша частина у родовому відмінку), але *п'ятсоттридцятитисячний* (перша частина у називному відмінку) [12, 34]. В свою чергу, словники практично оминають увагою порядкові числівники, а ті форми, які в них наведені утворені за різними принципами (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

Правопис складних порядкових числівників на *-тисячний* у різних довідкових виданнях

Числівник	Український правопис 1993 [12]	А. Бурячок 2002 [2]	Орфографічний словник 2002 [11]	СУМ 1970-80 [7]
200-тисячний	-	-	двохсотмільйонний	-
300-тисячний	-	-	-	трьохсоттисячний
400-тисячний	-	-	-	-
500-тисячний	-	-	-	-
530-тисячний	п'ятсоттридцятитисячний	п'ятсотдвадцятитисячний	-	-
600-тисячний	-	-	-	-
700-тисячний	-	-	-	-
800-тисячний	-	-	-	-
900-тисячний	-	-	-	-

Правопис мав би унормувати ці непослідовні випадки слововживання, дати повний перелік слів *двохсоттисячний, трьохсоттисячний, чотирьохсоттисячний, п'ятсоттисячний* і т. д. Можливо, доцільно ввести паралельні форми, починаючи від числівника *п'ятсоттисячний* до *дев'ятсоттисячний*, оскільки вони закріпилися в мовленні і навіть проникли в словники, їх вважає коректними комп'ютерний редактор орфографії «Рута».

3. Виникає розбіжність між підручниками, які говорять про необхідність родового відмінка у першій частині порядкових числівників *трьохтисячний, чотирьохтисячний, трьохмільйонний, чотирьохмільйонний* і правописом, який подає до них паралельні форми *тритисячний, чотиритисячний, тримільйонний, чотиримільйонний* [12, 86].

Так, більшість посібників для вищих навчальних закладів наводять форми *трьохтисячний, чотирьохтисячний* і т. д. [5, 118; 8, 217] (хоча *чотиримільйонний* [10, 224]). Деякі автори навіть наголошують, що у порядкових числівниках на *-тисячний, -мільйонний, -мільярдний* перша частина набуває тільки форми *двох-, трьох-, чотирьох-* [9, 156; 1, 214].

Виникає питання, чому тільки *трьохсотий*, але *трьохтисячний* і *тритисячний*? Чому *трьохтисячний* (і *тритисячний*), *чотирьохтисячний* (і *чотиритисячний*), але тільки *двохтисячний*? Наявність паралельних форм *тритисячний, чотиритисячний* у правописі не пояснена.

Проте ці слова часто вживаються у словниках (див. таблицю 3), публіцистиці: *тримільйонний* (Рад. Україна, 2.11.1973), *тритисячний* (Веч. Київ, 9.1.1971, 4; Рад. Україна, 25.2.1971, 1) [7] Присутні вони як варіанти і в польській мові: *trzech tysięczny* або *trzytysięczny* [16].

З огляду на високу частотність форми *тритисячний, чотиритисячний* можуть вживатися як паралельні. Можливо, вони з'явилися за аналогією до порядкових числівників *п'ятитисячний, шеститисячний* і т. д. Проте в орфографічних словниках треба повно і послідовно подавати систему порядкових числівників на *-тисячний, -мільйонний*, а не обмежуватися тільки варіантними формами *тритисячний, чотиритисячний*, як у словнику А. Бурячка [2] (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Написання складних порядкових числівників на *-тисячний, -мільйонний* у різних виданнях

Укр. правопис 1993 [12]	А. Бурячок 2002 [2]	Орфографічний словник 2002 [11]	СУМ 1970-80 [7]	Орфографічний словник 1975 [4]
<i>двохтисячний</i>	–	<i>двохтисячний</i>	–	–
<i>трьохтисячний</i> <i>тритисячний</i>	– <i>тритисячний</i>	<i>трьохтисячний</i> <i>тритисячний</i>	<i>трьохтисячний</i> <i>тритисячний</i>	<i>трьохтисячний</i> <i>тритисячний</i>
<i>чотирьохтисячний</i> <i>чотиритисячний</i>	– <i>чотиритисячний</i>	<i>чотирьохтисячний</i> <i>чотиритисячний</i>	<i>чотирьохтисячний</i> <i>чотиритисячний</i>	<i>чотирьохтисячний</i> –
<i>двохмільйонний</i>	–	<i>двохмільйонний</i>	–	<i>двохмільйонний</i>
<i>трьохмільйонний</i> <i>тримільйонний</i>	– <i>тримільйонний</i>	<i>трьохмільйонний</i> <i>тримільйонний</i>	<i>трьохмільйонний</i> <i>тримільйонний</i>	<i>трьохмільйонний</i> –

4. Наступна проблема стосується складних відчислівникових прикметників типу *двоярусний, тривимірний* і т. д., для яких деякі видання вказують паралельні форми *двох'ярусний, трьохвимірний* та ін. [7; 11].

Правопис і підручники однозначно вказують, що форми числівників *дво-, три-, чотири-* вживаємо, коли наступна частина починається з приголосного: *двоярусний, двогодинний, двоповерховий, триденний, трипроцентний, триразовий, чотиримісячний*. Натомість числівникові форми *двох-, трьох-, чотирьох-* вживаємо, коли наступна частина починається з голосного: *двохактний, чотирьохосьовий, трьохосновний* [1, 126; 2; 8, 214; 10, 225; 12, 30; 15, 138]. Частотний словник подає слова *двоповерховий* (6 слововживань), *триповерховий* (2 випадки слововживання), *трирічний* (2), *чотирірічний* (2) і зовсім не вказує слів *двохрічний, трьохповерховий, чотирьохрічний* [14].

Проте деякі авторитетні словники [4], [7], [11] подають для кількох (не всіх!) слів паралельні форми: *двоярусний* і *двох'ярусний*, *триярусний* і *трьох'ярусний*, *чотириярусний* і *чотирьох'ярусний*, *тривимірний* і *трьохвимірний*, *трилінійка* і *трьохлінійка*, *трилінійний* і *трьохлінійний* (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Написання складних відчислівникових прикметників на дво-, три-, чотири- у різних виданнях

Укр. правопис 1993 [12]	А. Бурячок 2002 [2]	Орфографічний словник 2002 [11]	СУМ 1970-1980 [7]	Орфографічний словник 1975 [4]
<i>двоярусний</i>	<i>двоярусний</i>	<i>двоярусний, двух'ярусний</i>	<i>двох'ярусний</i>	<i>двох'ярусний</i>
-	-	<i>триярусний, трьох'ярусний</i>	<i>триярусний, трьохярусний</i> (без апострофа!)	<i>триярусний</i>
-	-	<i>чотириярусний, чотирьох'ярусний</i>	-	<i>чотыриярусний</i>
-	<i>трисступневий</i>	<i>трисступневий</i>	<i>трисступневий</i>	-
-	-	<i>трисстружний</i>	<i>трисстружний</i>	<i>трисстружний</i>
-	<i>тривимірний</i>	<i>тривимірний, трьохвимірний</i>	<i>тривимірний</i>	<i>тривимірний</i>
-	-	<i>трилінійка, трьохлінійка</i>	<i>трилінійка, трьохлінійка</i>	<i>трьохлінійка</i>
-	-	<i>трилінійний, трьохлінійний</i>	<i>трилінійний, трьохлінійний</i>	<i>трилінійний</i>

Очевидно, ці форми є у словниках [4; 7; 11] тому, що вони засвідчені в літературних джерелах: *трьох'ярусний* (Панас Мирний); *трьохлінійний* (А. Хижняк, О. Гончар, Л. Первомайський), але *триярусний* (З. Тулуб, П. Панч); *трилінійний* (Л. Первомайський, С. Олійник) [7], *чотириповерховий* (Є. Гуцало). В літературі вони з'явилися, найімовірніше, під впливом російської мови: *двоухэтажный* – *двоповерховий*, *трехпроцентный* – *трипроцентний*, *четырёхъярусный* – *чотириярусний*, *четырёхэтажный* – *чотириповерховий* [6], *трехлинейный* – *трилінійний* [13]. Цікаво, що для польської мови, як і для української, також характерні форми з першою частиною *dwu-*, *trzy-*: *dwuletni*, *trzyletni* (але *czteropiętrowy*) [16].

З огляду на це краще не вводити у словники форм такого типу. А навіть якщо подавати їх всупереч правопису як паралельні, то це треба робити послідовно, у всіх випадках, а не у кількох словах *двох'ярусний*, *трьох'ярусний*, *чотирьох'ярусний*, *трьохвимірний*, *трьохлінійка*, *трьохлінійний*.

5. Не сказано в правописі про особливість утворення складних іменників і прикметників від числівника *тисяча*: *тисячометровий*, *тисячоліття*, *тисячолітній*, *тисячорічний*, *тисячоріччя* [2, 407], а це єдині відчислівникові форми, утворені за допомогою сполучного голосного *о* [9, 156]. Не згадано також про надзвичайно важливу особливість утворення порядкових числівників від *дев'яносто*, *сто*, які єдині з усіх числівників не набувають у складних словах форми родового відмінка: *дев'яностотисячний*, *стотисячний* [15, 137].

6. Треба розглянути доцільність існування у словниках форм *п'ятидесятники*, *шестидесятники* [7], [11], які є прямими кальками з російської мови. В інших складних іменниках числівник не набуває такої форми: *п'ятдесятиріччя*, *шестидесятиріччя*. Адже в українській мові, на відміну від російської, нема форм *п'ятидесяти*, *шестидесяти*. Саме тому замість наведених форм коректніше було б уживати слова

п'ятдесятники, шістдесятники, як це зроблено у словнику А. Бурячка[2].

Отже, правопис української мови та створені з урахуванням правописних норм довідкові видання повинні поєднувати в собі повноту висвітлення норм української мови з прагненням до їх максимальної уніфікації. Таким чином, слід внормувати систему основних і паралельних форм складних порядкових числівників (від *п'ятисоттисячний, п'ятсоттисячний* до *дев'ятисоттисячний* чи *дев'ятсоттисячний*); відчислівникових іменників (від *п'ятисотріччя, п'ятсотріччя* до *дев'ятисотріччя* чи *дев'ятсотріччя*); порядкових числівників *трьохтисячний, трьохмільйонний* (*тритисячний, тримільйонний*), *чотирьохтисячний, чотирьохмільйонний* (*чотиритисячний, чотиримільйонний*); з'ясувати правомірність існування у словниках паралельних форм *двох'ярусний, трьохвимірний, трьохлінійний* до відчислівникових прикметників *двоярусний, тривимірний, трилінійний*, а також коректність відчислівникових складних іменників *п'ятдесятники, шістдесятники*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ботвина Н. Ділова українська мова. – К.: АртЕк, 2001. – 275 с.
2. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 2002. – 464 с.
3. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1965. – 422 с.
4. Орфографічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – 856 с.
5. Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Мова ділових паперів. – К.: Либідь, 1994. – 206 с.
6. Русско-украинский словарь. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1978. – 1012 с.
7. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія/ За загальною редакцією І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
9. Сучасна українська мова/ За ред. О. Д. Пономарева. – Київ: Либідь, 1997. – 399 с.
10. Українська мова. – К.: Вища школа, 1976. – Ч. 1. – 334 с.
11. Український орфографічний словник. – К.: Довіра, 2002. – 1006 с.
12. Український правопис. – К.: Наукова думка, 1994. – 240 с.
13. Українсько-російський словник. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1977. – 944 с.
14. Частотний словник сучасної української художньої прози. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 1. – 863 с.; Т. 2. – 855 с.
15. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К.: Радянська школа, 1989. – 288 с.
16. Słownik poprawnej polszczyzny. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. – 1056 s.

Марина Дем'янюк

ПОЛОНІЗМИ В СЛОВНИКУ І.МАКСИМОВИЧА 1724 р.

Питання українсько-польських взаємозв'язків здавна привертало увагу як вітчизняних, так й іноземних учених. Проблему полонізмів у межах окремих груп лексики піднімають у своїх роботах Д. Гринчишин [3, 31-52], І. Керницький [5, 91-108], М. Худаш [10; 11, 121-138], В. Русанівський [7, 86-95] та І. Сабадош [8, 50-56; 9, 87-97]. Наукові студії, присвячені з'ясуванню ролі польської мови як посередника

при запозиченні українською німецьких слів, опублікували І. Шаровольський [12, 62-79; 27-44], Д. Шелудько [13, 1-60]. Питання польських лексичних запозичень порушує О. Горбач у таких своїх працях: “Німецькі позичені слова в українській мові”, “Рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського й Єпіфанія Славинецького за списком Паризької національної бібліотеки”, “Вплив Кнапіюсового “Тезавруса” на Максимовичів “Латино-слов’янський лексикон” [1, 50-74; 2, 229-334; 14, 95-114]. Зі студій зарубіжних лінгвістів варто відзначити ґрунтовну роботу Р. Ріхардт “Polonische Lehnwörter in Ukrainischen” [15], у якій авторка вивчає вплив польської мови на українську.

Для глибшого розуміння мовних взаємовпливів необхідно досконало вивчати всі пам’ятки українського мовознавства. Наша стаття є спробою дослідити лексичні засвоєння з польської мови в праці українського лексикографа І. Максимовича “Лексиконъ латино-славенски(й)”, яку можна вважати одним із найкращих творів українського словникарства XVIII ст. Ставимо перед собою завдання: на матеріалі названої пам’ятки проаналізувати полонізми в межах окремих груп лексики.

Як відомо, до лексичних полонізмів належать: власне польські запозичення, тобто слова слов’янського походження, та слова іншомовного походження, які проникли до української через польську мову.

Елементи польського словникового запасу потрапили до пам’ятки через джерела, якими користувався автор, а також із живого мовлення. На думку О. Горбача, більша частина полонізмів у словнику І. Максимовича притаманна українській усній мові XVII – першої половини XVIII ст. [14, 103].

У передмові серед джерел свого “Лексикона” І. Максимович називає латинсько-польсько-грецький словник Г. Кнапського [М. Лекс., I, 25] та словник Д. Ростовського (Туптала) [М. Лекс., I, 10-11]. Насправді, як зазначає В. Німчук, “йдеться про список “Лексикона латинського” Є. Славинецького, котрий зберігався в бібліотеці Д. Туптала (Ростовського), в описі якої він занотований під заголовком “Лексиконъ... Латино-Склявоникумъ” [6, 5].

У словнику І. Максимовича досить повно відбито лексику, пов’язану з людиною та її побутом.

Польський вплив у цій групі виявляється здебільшого в посередництві польської мови при запозиченні українською різних термінів з інших мов.

До полонізмів слов’янського походження, серед яких чимало успадкованих польською мовою з праслов’янської, можна віднести: *вендзонка* ‘копчена свинина’ (I, 931) < п. *wędzonka* від п. *wędzić* ‘коптити’, утворено шляхом перерозкладу від **obąđjenina*, похідного від *ob+vađiti* (Ф, I, 232; Вг, 608), *гарнець* ‘великий горщик’ (I, 231) < п. *garniec* від псл. **gьrnь* (ЕСУМ, I, 476), *цебе(p)* ‘відро, бочка’ (I, 150) < стп. *ceber* < псл. **čьbьrь* (Sł, I, 55), *шары(й)* ‘сірий’ (I, 947) < п. *szary* < псл. **xoiro-* (Вг, 541), *кривавий* ‘кривавий’ (II, 1146) < п. *krwawy* від п. *krew* < псл. **kry* (Вг, 266), *лацный* ‘легкий, зручний’ (I, 433) < п. *łacny* < **latьnь*, пов’язаного з синонімічним *łatwy* (<*latvь*) (ЕСУМ, III, 203; Sł, V, 46-47), *ла(m)вий* ‘легкий’ (I, 433) < п. *łatwy*, пов’язане з п. *łacny*, виводиться з псл. *latiti* ‘хапати, брати’ (ЕСУМ, III, 200; Sł, V, 46-47), *во(н)тлю* ‘бентежитись, вагатись’ (I, 354) < п. *wątpić* < псл. *vaťpiti* (ЕСУМ, I, 424), *ганати* ‘брехати’ (I, 117) < п. *gapić się* < п. *gapa* ‘ворона’ (Sł, I., 256), *о(с)(m)по(ж)ный* (I, 163) < п. *ostrożny* < п. *strzec* < псл. **sterg-*, **storg-* (Вг, 385) та ін.

Невелику групу складають номеди, які потрапили до української мови за посередництвом польської з латинської, італійської та французької мов: *капелюш*

‘шапка’ (I, 945) < п. *kapelusz* < слат. *cappellus* (ЕСУМ, II, 370), *окуляры* (I, 938) < п. *okulary* < лат. *oculāris* (ЕСУМ, IV, 177), *бесаги* ‘сакви’ (I, 710) < п. *biesagi* < лат. *bissacium* (ЕСУМ, I, 176; Вр, 26), *бри(л)* (I, 945) < п. *bryl* < іт. *ombrello* < лат. *umbrella* (ЕСУМ, I, 257; SW, I, 215), *колдра* ‘покривало’ (II, 1322) < п. *koldra* < іт. ст. *coltra* ‘покриття, покривало’ (ЕСУМ, II, 482), *барило* ‘бочка’ (I, 349) < п. *baryło* < італ. *barile* або слат. *barilla, barillus* (ЕСУМ, I, 143), *буте(л)ка* (I, 651) < п. *butelka* < фр. *bouteille* (ЕСУМ, I, 308), *банкетъ* (I, 251) < п. *bankiet* < фр. *banquet* < слат. *butticula* (ЕСУМ, I, 167) та ряд інших.

Серед польських запозичень, які відбивають побутову лексику в словнику І. Максимовича, ми виявили чималу кількість германізмів: *смалець* (I, 676) < п. *smalec* < свн. *smalz* > нвн. *schmelzen* ‘розтоплювати, плавити’ (Ф, III, 683), *фля(к)* ‘кишка, нутрощі’ (I, 847) < п. *flak* < нім. *Fleck* (Sł, I, 231), *бигосъ* ‘тушкована капуста з м’ясом’ (I, 742) < п. *bigos* < нім. *Beiguss* (ЕСУМ, I, 191), *шляфрокъ* ‘халат’ (II, 1241) < п. *szlafrok* < нім. *schlafrock* (Ф, IV, 452; Вр, 550), *танокъ* (I, 729) < п. *ganek*, утворене від нім. *Gang*, свн. *ganc*, пов’язаного з двн. *gangan* (ЕСУМ, I, 468; Sł, I, 254), *груба* ‘кімнатна піч’ (I, 220) < п. *gruba*, походить від нвн. *Grübe* (ЕСУМ, I, 602), *замокъ* (I, 156) < п. *zamek* є семантичною калькою свн. *slō*, яке в свою чергу калькує лат. *clūsa* (ЕСУМ, II, 232; Вр, 644), *креденсъ* ‘шафа для посуду’ (I, 729) < стп. *kredenc* < свн. *credenz* < італ. *credenza* або лат. *crēdo* (ЕСУМ, III, 81; Sł, III, 82 – 83), *келишо(к)* (I, 277) < п. *kieliszek* < двн. *chelih*, яке зводиться до лат. *calix* (ЕСУМ, II, 421), *ланцугъ* (I, 158) < п. *łańcug* < свн. **lannzug*, утвореного з основ іменників свн. *lanne* і *zug* (*zuc*) (ЕСУМ, III, 192), *зегаръ* ‘годинник’ (I, 193) < п. *zegar* < нім. *seiger* (Вр, 651), *киталтъ* ‘вид, форма’ (I, 433) < п. *kształt* < свн. *gestalt* > нвн. *Gestalt* (ЕСУМ, III, 172; Вр, 278), *блакитний* (I, 136) < п. *blekitny*, виводиться або з свн. *blancheita*, або через чеське посередництво з пізньолат. *blanketus, blanquetus* (ЕСУМ, I, 205) та б. ін.

У межах суспільно-політичної лексики до польських запозичень слов’янської етимології, які знаходимо в словнику І. Максимовича, відносимо: *хлопски* ‘селянський’ (II, 1133) < п. *chłopski* < п. *chłop* (Sł, I, 68-69), *шуканецъ* ‘обманщик’ (I, 294) < п. *oszukiwacz* < п. *oszukać* ‘обманути’, яке є похідним від *szukać* ‘шукати’ (ЕСУМ, IV, 245; Вр, 557), *но(д)чашій* ‘виночерпій’ (II, 998) < п. *podczaszy* (Вр, 425), *давеца* ‘давець, даритель’ (II, 1008) < п. *dawca* < п. *dawać* < псл. **dati, davati* (Вр, 84), *посель* (I, 662) < п. *poseł* < п. *posłać* < псл. **sʔlati* (Вр, 499), *послушенство* (I, 827) < п. *posłuszeństwo* (SW, IV, 747), *опилство* ‘пияцтво’ (I, 120) < п. *opilstwo* (М, 415; SW, III, 800), *малжен(с)тво* ‘одруження; подружжя’ (I, 233) < п. *małżeństwo* (Вр, 320), *полякъ* (II, 976) < п. *polak*, яке вважається скороченою формою псл. *poljaninъ* (ЕСУМ, IV, 507; Вр, 428), *мо(с)каль* (I, 760) < п. *moskal* є похідним від *Moskwa* (ЕСУМ, III, 519) та ін.

У цій лексико-семантичній групі більшість становлять лексеми, які потрапили до української через польську мову з латинської: *плебанъ* ‘парафіяльний католицький священник’ (II, 967) < п. *pleban* < слат. *plebanus* < лат. *plēbs* (ЕСУМ, IV, 435), *академія* (I, 11) < п. *akademia* < лат. *acadēmīa* (ЕСУМ, I, 54), *вѣршиъ* (I, 739) < п. *wiersz* < лат. *versus* (ЕСУМ, I, 403; Вр, 617), *вакація* ‘канікули’ (II, 1362) < п. *wakacja* < лат. *vacatio* (ЕСУМ, I, 321), *парафія* (I, 890) < п. *parafia* < лат. *parochia* (ЕСУМ, IV, 293), *миша* ‘меса, католицька обідня’ (I, 744) < п. *msza* < лат. *missa* (ЕСУМ, III, 546), *маєста(т)* ‘величчя’ (I, 701) < п. *majestas* < лат. *mājestās* (SW, II, 850; ЕСУМ, III, 358) та ін.

Також у межах суспільно-політичної термінології знаходимо полонізми, що походять з німецької та італійської мов: *цеха* ‘ознака’ (I, 163) < п. *cecha* < нім. *Zeichen* (Вр, 57), *шпигунъ* (I, 420) < п. *szpieg* < нім. *Späher* (Вр, 553; М, 509), *шляхта*

‘дрібне дворянство’ (I, 389) < п. *szlachta* < свн. *slahta* (Ф, IV, 457; Вр, 550), *влохь* ‘італієць’ (I, 639) < п. *wloch* < двн. *walah, walh*, яке запозичено від кельтського етноніма *Volcae* (Вр, 627; Ф, I, 345), *шинкь* ‘шинок’ (I, 252) < п. *szynk* < свн. *schenke, schenk* (Ф, IV, 439; Вр, 561), *жарть* (I, 633) < п. *žart* < свн. *särten* (ЕСУМ, II, 188), *кооне(р)ма* ‘конверт’ (I, 252) < п. *koperta* < іт. *coperta* < слат. *cooperta* < лат. *coopertio* (ЕСУМ, 566; Sł, II, 458) та ряд інших.

Праця І. Максимовича відбиває польські лексичні запозичення, які відносимо до військової термінології. Полонізми слов’янської етимології представлені незначною групою: *окрен(т)* ‘корабель’ (I, 783) < п. *okreł*, пов’язане з п. *kręcić* (ЕСУМ, IV, 174; Вр., 377), *гасло* (I, 225) < п. *hasło* < псл. **gad-slozu, *gat-tlo*, початкове *g-* змінилось у *h-*, очевидно, під чеським впливом (ЕСУМ, I, 480), *корнециста* ‘горніст’ (I, 255) < п. *korniecista* (ЕСУМ, III, 31), *ленкь* ‘сідло’ (I, 100) < п. *łęk* похідне від **łękati se* (Sł, IV, 206; Вр, 297), *хоружій* ‘козацький військовий чин’ (II, 1387) < п. *chorążó* (Вр, 182; Ф, IV, 269) та деякі інші.

У цій лексико-семантичній групі представлена певна кількість номенів, які через посередництво польської прийшли з німецької, італійської та французької мов: *жолнѣ(р)* ‘солдат’ (I, 737) < п. *żolnierz* < свн. *soldenare* (Ф, II, 61; М, 597), *пушка* (II, 1064) < п. *puszka* < двн. *buhsa* < нлат. *byxis (pyxis)* (ЕСУМ, IV, 645-646), *мосянжъ* ‘латунь, жовта мідь’ (I, 863) < п. *mosiądz* < двн. *massing*, яке виводиться від лат. *massa* (ЕСУМ, III, 520), *шона военная* ‘повітка’ (II, 1317) < п. *szora* з нім. форми, близької до нвн. *Schuppen* (Вр, 551; Ф, IV, 466), *баталія* (II, 999) < п. *batalia* < фр. *bataille* < слат. *battualia* (ЕСУМ, I, 150), *а(р)мата* (I, 695) < п. *armata* < іт. *armata* < лат. *armatus* (ЕСУМ, I, 475), *шпага* (II, 1213) < п. *szpada, szpada* < іт. *spada* < слат. *spatha* (Ф, IV, 469; Вр, 552) та ряд інших.

Пам’ятка повно відбиває ботанічну та зоологічну номенклатуру. До полонізмів слов’янської етимології, засвідчених у словнику, відносимо: *маколонѣва* ‘коноплянка’ (I, 883) < п. *makolągwa*, утворене з основи іменника *mak* ‘мак’ та дієслова *legnać się* ‘вилуплюватися’ (ЕСУМ, III, 367), *осеть* (I, 950) ‘осот’ < п. *oset* < псл. **osъть* (ЕСУМ, IV, 219), *кроликъ* (I, 273) < п. *krolik*, калька п. *królik* ‘кріль; маленький король’, яке є калькою з нвн. *Künigel, Königshase* (ЕСУМ, III, 39), *келбъ* ‘пічкур’ (I, 501) < п. *kielb* < псл. діал. **k’lbъ* (ЕСУМ, II, 421, 477; Sł, II, 143), *кочкоданъ* ‘мавпа зелена’ (II, 1195) < п. *koczkodan* (ЕСУМ, III, 67; Sł, II, 323) та ін.

Серед запозичень, що потрапили в українську мову через польське посередництво, в ботанічній та зоологічній лексиці, засвідченій у праці І. Максимовича, найбільше слів латинського та німецького походження: *конвалія* (I, 672) < п. *konwalia* < лат. *conwallium* (ЕСУМ, II, 547), *цитрина* ‘лимон’ (I, 190) < п. *cytryna* < лат. *citrus* (Вр, 70-71), *любисто(к)* (I, 667) < п. *lubistek* < свн. *lūbestecke* < лат. *levisticum, ligusticum* (ЕСУМ, III, 319), *пигва* ‘айва звичайна’ (I, 514) < п. *pigwa* < двн. *figa* < лат. *figus* (ЕСУМ, IV, 366), *каштанъ* (I, 155) < п. *kasztan* < нім. *Kastanie* < лат. *castanea* (ЕСУМ, II, 411), *петрушка* (II, 1171) < п. *pietruszka* < свн. *petersilje* (ЕСУМ, IV, 362), *каплунъ* ‘кастрований півень’ (I, 148) < п. *kapłon* (ст. і діал. *karhun*) < свн. *karūn* (ЕСУМ, II, 374), *бажан(т)* ‘фазан’ (I, 949) < п. *bażant* < свн. *vasant* < фр. ст. *fesant* < лат. *phāsiānus* (ЕСУМ, I, 112) та багато інших.

У пам’ятці є адміністративно-управлінська та юридична термінологія. До польських засвоень слов’янської етимології в межах цієї лексико-семантичної групи відносимо: *оскарженіє* (I, 235) < п. *oskarżenie* (Вр, 493; Ф, III, 633), *се(й)мь* (I, 209) < п. *sejm* < псл. **sъjъть* (Вр, 484), *но(д)скарбій* ‘хранитель казни’ (II, 1345) <

п. *podskarbij*, калька з лат. *subaerarius* (Br, 493), *де(р) жавца* 'володар, пан' (I, 709) < п. *dzierżawca* (SW, I, 646) та ін.

Через польську мову до української, особливо в адміністративній і правовій сферах, потрапило багато лексем з латинської мови: *канцел(л)яр(я)* (I, 86) < п. *kancelaria* від лат. прикметника *cancellarius* (ЕСУМ, II, 367), *те(р)мѣ(н)* (I, 93) < п. *termin* < лат. *terminus* (Ф, IV, 48), *конфискую* (I, 229) < п. *konfiskować* < лат. *cōnfisco* (ЕСУМ, II, 560), *аркуиъ* (II, 951) < п. *arkusz* < лат. *arcus* (ЕСУМ, I, 86), *параграфъ* (I, 885) < п. *paragraf* < слат. *paragaphus* (ЕСУМ, IV, 288), *метрика* (II, 1292) < п. *metryka* < лат. *matricula* (ЕСУМ, III, 452) та ряд інших.

Меншою мірою в межах цієї лексико-семантичної групи засвідчуються запозичення за польським посередництвом з німецької мови: *бу(р)мистръ* 'найвищий міський урядник у містах з магдебурзьким правом' (I, 242) п. *burmistrz* < свн. *burmēster* (ЕСУМ, I, 303), *войтъ* 'голова міських урядів' (I, 699) < стп. *woyt* < п. *wójt* < свн. *vog(e)t* (ЕСУМ, I, 397), *маршалокъ* 'голова сейму в Польщі, предводитель дворянства' (I, 699) < п. *marszałek* < свн. *marschalc* > нвн. *Márschall* (ЕСУМ, III, 404), *райца* 'член виборчої ради магістрату' (I, 242) < стп. *rajca* від дієслова *raić* на базі нім. *Rathen* (Br, 452), *рада* (I, 238) < п. *rada* < нім. *Rath* (Br, 462) та деякі інші.

Пам'ятка досить повно відбиває виробничо-професійну термінологію. Польський вплив тут виявляється здебільшого в посередництві польської мови при запозиченні термінів переважно з німецької мови: *шинкаръ* (I, 252) < п. *szynkarz* < п. *szynk* < свн. *schenke, schenk* (Br, 561; Ф, IV, 439), *гутник* 'майстер на скляному заводі' (II, 1401) < п. *hutnik* < двн. *hutte, hutta* (ЕСУМ, I, 628), *брукъ* 'мостова' (II, 1235) < п. *bruk* < снн. *brugge* (ЕСУМ, I, 266; SW, I, 212), *гонть* 'покрівельний матеріал у вигляді дощок' (II, 1154) < п. *gont* < свн. *gant*, як скорочення форми *ganter* < лат. *cant(h)erius* (ЕСУМ, I, 561; Sł, I, 318), *кухаръ* (I, 253) < п. *kucharz* < чеськ. *kuchař* < двн. *kochôn* < лат. *coquere* (ЕСУМ, III, 164), *сніцаръ* 'різьбяр' (I, 770) < п. *śnicarz* < нім. *Schnitzer* від *schnitzen* 'різати, краяти' (Br, 505), *слюсаръ* (I, 193) < п. *ślusarz* < нім. *Schlosser* (Br, 532), *кушнѣръ* 'фахівець, що вичиняє хутро' (I, 907) < п. *kuśnierz* < свн. *kürsenare, kurs(e)ner* (> *Kürschner*), пов'язане з двн. *kursinna* < псл. **krъzъno* (ЕСУМ, III, 170-171), *пензель* (I, 909) < п. *peźdel* < свн. *pensel* (ЕСУМ, IV, 334) та б. ін.

Серед полонізмів, що представляють виробничо-професійну лексику в "Лексиконі" І. Максимовича, чимало таких, що походять з латинської та італійської мов: *каштелянь* 'почесний титул польського сенатора в XV – XVIII ст.' (I, 155) < п. *kasztelan* < лат. *castellānus* (Br, 222; ЕСУМ, II, 412), *цегла* (I, 658) < п. *cegla* < лат. *tēgula* (Br, 57; Ф, IV, 288), *грата* (I, 143) < п. *krata* < іт. *grata* або < слат. *crata, grata* 'грата, огорожа' (ЕСУМ, I, 586; Sł, III, 68-69), *цируликъ* 'хірург' (I, 177) < стп. *cyrulik*, < італ. *cirruico* < лат. *chirurgus* (SW, I, 365) та ін.

У словнику також відбито суспільно-економічну термінологію. Більшість у цій групі становлять полонізми німецького та латинського походження: *гроиъ* (I, 815) < п. *grosz* < стнім. *Grosch, Groschen* (Ф, I, 462), *ярмарокъ* (I, 815) < п. *jarmarek* < нім. *Jahrmarkt* (Br, 170), *коштъ* 'вартість, витрати' (I, 557) < п. *koszt* < свн. *koste (kost)* < двн. *kosta* < слат. *costus, costa* (ЕСУМ, III, 69), *фо(л)варокъ* 'садиба, земельний наділ' (II, 1261) < п. *folwark, folwarek* < нім. *Vorwerk* (Br, 124; SW, I, 759), *компутъ* 'реєстр, рахунок' (I, 219) < п. *komput* < нлат. *computus* < лат. *computo* (ЕСУМ, II, 544; Br, 250), *аре(н)да(р)* 'орендар' (I, 227) < п. *arendarz* < слат. *arrenda, arrendāre* (ЕСУМ, IV, 211; Br, 6) та ряд інших.

Отже, проаналізований у цій статті матеріал та інший, наявний у нашому розпорядженні, дозволяє зробити висновок про те, що полонізми слов'янського

походження представлені в пам'ятці незначною групою. Серед цих полонізмів переважають слова, запозичені польською мовою з праслов'янської. Більшість польських лексичних запозичень у словнику І. Максимовича становлять слова, які прийшли з латинської та німецької мов. Рідше зустрічаємо лексеми, що потрапили за посередництвом польської з деяких інших мов, зокрема французької та італійської.

Слід відзначити, що слів, які мають специфічні польські фонетичні або морфологічні риси, в лексиці пам'ятки небагато. Тут можна виділити: слова із сполученням *-ро-*, *-ло-*, яким в українській мові відповідають сполучення *-оро-*, *-оло-* (*о(с)(т)ро(ж)ний, хлопски*); слова, в яких зберігся приголосний *ц* на місці польського приголосного *с* (<*t'*) (*корнециста*); слова з *е* на місці обох редукованих голосних *ь і ь* (*посель, осеть, се(й)мь*); слова з нескладотворчим *р*, якому в українській мові відповідає сполучення *-ри-<*р'* (*кравий*); слова зі сполученням *-он-* на місці польського носового голосного *ą* (*во(н)тплю, маколонтва*); слова зі сполученням *-ен-* на місці польського носового голосного *к* (*окрен(т), ленкь*); слова, в яких зберігся польський *dz* (*вендзонка*).

Польські запозичення, представлені в словнику І. Максимовича, у більшості випадків досягли повного підпорядкування фонетичній і граматичній системі української мови.

На місці польських носових голосних *ą* та *к* знаходимо відповідно *у* та *а* (*хоружий, блакитний*). Польський голосний *ó*, який у сучасній польській мові позначається буквою *ó*, змінюється на український голосний *о* (*войть*). На місці польського *rz* знаходимо *р* (*кухарь, сніцарь, аре(н)да(р)*). Польський приголосний *g* змінюється на український *-г-* (*гарнець, зегарь*). На місці польського голосного *'e* знаходимо *h* або *e* (*жолн'є(р), шп'єць, кушин'єць, в'єриць, келишо(к)*).

На ґрунті української мови польські лексичні запозичення зазнали також певного ступеня словотворчої та морфологічної акліматизації. Про це говорить послідовна заміна польських словотворчих і формотворчих афіксів або закінчень відповідними українськими.

Так, запозичення з суфіксом *-ек* виступають у словнику І. Максимовича з українським суфіксом *-ок* (*любисто(к), замокь, маршалокь*). Суфікс польських віддієслівних іменників *-еніе* передається як *-еніе* (*Ѡска(р)женіе*). Незмінними є полонізми з суфіксом *-са* (*де(р)жавца, райца, давца*). Л. Гумецька зазначає, що "польські іменники з суфіксом *-са*, очевидно, не викликали морфематичних асоціацій, оскільки староукраїнський суфікс *-ець* усвідомлювався як відповідник польського суфікса *-іес*" [4, 53]. Напр.: *Ѡшуканець, гарнець*. Авторка також відзначає, що "суфікс *-ца* стає настільки популярним, що не тільки не замінюється в запозиченнях з польської мови, а починає витискати успадкований з давньоруської доби суфікс *-ьникь*" [4, 53].

Польські прикметники на *-і*, *-у* в називному відмінку однини в словнику І. Максимовича виступають із закінченням *-ий* або *-ый* (*блакитний, ла(т)вьий, лацньий*), а субстантивовані прикметники на *-і*, *-у* мають у називному відмінку однини закінчення *-ій* (*по(д)скарбій, по(д)чашій*).

СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. – К.: Наук. думка, 1982 – 2003. – Т. 1-4.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка/ Пер. с нем. и доп.

- О.Н.Трубачева. – М.: Прогресс, 1964 – 1987. – Т. 1-4.
- Br – Bręskner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957. – 808 s.
- М. Лекс. – Maximowicz J. Dictionarium latino-slavonum, 1718 – 1724. Facsimile – Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський, 1718 – 1724. – Ч. I-II. – Рим – Romae, 1991.
- Sł – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1952 – 1982. – Т. 1-5.
- SW – Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1903 – 1927. – Т. I-VIII.
- М – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – 628 s.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач О. Німецькі позичені слова в українській мові// Горбач О. Зібрані статті. – Т. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикографія. – Мюнхен: Український вільний університет, 1997. – С. 50-74.
2. Горбач О. Рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького за записками Паризької національної бібліотеки// Горбач О. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького. – Рим: Український католицький університет, 1963. – С. 229-334.
3. Гринчишин Д. І. Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV – XV ст.// Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 31-52.
4. Гумецька Л. Л. Морфематичні субституції в найдавніших українських запозиченнях з польської мови// Питання слов'янського мовознавства. Кн. 9. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – С. 52-56.
5. Керницький І. М. Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика “війтівських книг XVI – XVII ст.” с. Оріхово, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині// Дослідження і матеріали з української мови. – Т. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 91-108.
6. Німчук В. В. І. Максимович – український лексикограф початку XVIII ст.// Історія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ-Ніжин: Наука-сервіс, 2001. – С. 3-9.
7. Русанівський В. Польська ділова мова XVI – XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською// Славістичний збірник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 86-95.
8. Сабадош І. В. Польський елемент у формуванні ботанічної номенклатури української мови// Проблеми слов'янознавства: Респ. міжвідомч. наук. зб. – Вип. 35. – Львів: Вища шк., 1987. – С. 50-56.
9. Сабадош І. В. Українсько-польська взаємодія в ботанічній лексиці// Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. Białystok, 1995. – С. 87-97.
10. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Старопіпійського братства). – К.: вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.
11. Худаш М. Л. Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI – початку XVII ст.// Дослідження і матеріали з української мови. – Т. III. – К.: вид-во АН УРСР, 1960. – С. 121-138.
12. Шаровольський Г. Німецькі позичені слова в українській мові// Записки

Київського інституту народної освіти. – Кн. 1. – К., 1926. – С. 62-79; Кн. 2. – 1927. – С. 27-44.

13. Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові// Збірник Комісії для дослідження історії української мови. – Т. I. – К., 1931. – С. 1-60.
14. Horbatsch O. Ivan Maksymovyc, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18. Jahrhunderts und sein Wörterbuch// Горбач О. Зібрані статті. – Т. VI. Лексикографія й лексикологія. – Мюнхен: Український вільний університет, 1992. – С. 95-114.
15. Richhardt R. Polonische Lehnwörter in Ukrainischen. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1957.– 122 s.

Ольга Яцук

ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ЗНАЧЕННЯ ВІДОКРЕМЛЕНОЇ СУБСТАНТИВНОЇ КОНСТРУКЦІЇ, ПРЕДСТАВЛЕНОЇ ПРИКЛАДКОЮ (на матеріалі української прози кінця ХХ – початку ХХІ століть)

Трансформація реалій життя вимагає пошуку нових способів їх моделювання у художніх творах, що зумовлює розширення смислового об'єму, збагачення емоційно-оцінної семантики, модифікацію дериваційних можливостей мовної одиниці. Ці процеси, певна річ, значною мірою позначаються на синтаксичній організації речення, тексту.

У сучасному українському мовознавстві, зокрема у синтаксисі, однією з панівних є тенденція вивчення синтаксичних одиниць від форми до семантичного змісту, що в лінгвістичній теорії визначається як семантичний синтаксис. Такий підхід дозволяє виявити не лише власне значеннєве наповнення, але й механізм його реалізації в певній синтаксичній одиниці. Таким чином, питання про семантичну природу речення є актуальним.

Основне завдання статті – описати семантичну будову відокремленої субстантивної конструкції (далі – ВСК), вираженої прикладкою, а саме: сформулювати дефініцію відокремленої прикладки (далі – ВП) як синтаксичної конструкції; з'ясувати суб'єктивні значення ВП; встановити об'єктивні значення ВП.

Поглиблений аналіз семантичної природи синтаксичних одиниць, як засвідчують наукові праці Н. Шведової, О. Каминіної, Г. Золотової, О. Сиротиніної, а також останні дослідження І. Вихованця, О. Кульбабської, М. Будько та ін., спричинив появу якісно нового розуміння синтаксичної природи простого ускладненого речення загалом і відокремлених членів речення (далі – ВЧР) як його компонента зокрема.

З-поміж синтаксичних ознак такого розуміння найважливішими для цієї статті є:

– напівпредикативність окремих ВЧР (ідею про те, що ВЧР характеризуються певною предикативністю вперше висловив О. Потебня [13, 123]);

– співвідношення напівпредикативних ВЧР із складними реченнями, а при трансформації набуття ними категорій часу і модальності тієї предикативності, яка властива простому ускладненому реченню;

– трактування ускладнення як семантичної ознаки, що сприяє визначенню напівпредикативних ВЧР як елементарних речень;

– проголошення ВЧР, що не відзначаються наявністю предикативності, як пояснювальних, або уточнювальних.

У сучасному мовознавстві під синтаксичною конструкцією розуміють поєднання слів (словоформ), що можуть утворювати речення [6, 548], таким чином, напівпредикативні ВЧР доцільно трактувати як відокремлені конструкції. ВП також не є винятком. Крім цього, очевидним є й той факт, що ВП може розглядатися в реченнєвій семантичній парадигмі.

У семантичній організації речення виділяються два типи значення: об'єктивні, що відображають позамовну дійсність, і суб'єктивні, що вказують на ставлення мовця до цієї дійсності.

Визначення об'єктивного значення передбачає з'ясування відношення між мовою і мисленням, дійсністю. При аналізі цього значення, як слушно зауважує Н. Арват, виявляють себе одразу кілька функцій мови, тому виникло кілька підходів до вивчення змістової структури речення [2, 5], які згодом були означені як денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний рівні [1, 38].

Об'єктивне значення, на думку І. Вихованця, виявляється у семантичному інваріанті [5, 121], що є основою “об'єднання ряду формально неоднотипних, але однотипних із змістового боку конструкцій, тобто конструкцій, що відображають однотипні реальні ситуації” [4, 44].

Серед ВП, що функціонують у творах сучасних українських письменників (було проаналізовано понад 2000 прикладів), ми помітили такі типи конструкції інваріанта елементарного речення:

– ЕР¹ (елементарне речення) → (предикат стану) + А (аргумент) компон. (компонентив) + А композ. (комполитив): “[...] *їли ми рідкісний смаколик – драглі з начиненої щуки*” [7, 250] *Драглі з начиненої щуки – рідкісний смаколик;*

– ЕР → П (стан) + А ідент. (ідентифікатив) + А ідент.: “[...] *я подивився на круглий плескатий брелок: на зеленому тлі був зображений самотній вовк – національний символ чеченців*” [16, 46] ↔ *Національний символ чеченців – самотній вовк*

Таким чином, об'єктивне значення ВП, якою послуговуються письменники зламу ХХ – ХХІ століть, утворюється з семантичного інваріанта (пропозиція) та валентності [5, 121]; характеризує пасивні предмети, носіїв стану. Певна річ, така характеристика визначається власне функціональною роллю ВП – ідентифікувати, уточнювати ознаки предмета.

Спробуємо визначити ці типи функціонального навантаження ВП та описати її суб'єктивні значення.

І. Вихованець виділяє такі елементи суб'єктивного значення: предикативність; настанову; вірогідність/ невірогідність; ствердження/ заперечення; емоційність/ нейтральність [5, 117 – 118].

Смислова палітра ВСК, вираженої прикладкою, у художніх текстах надзвичайно багата, домінантними ж є такі функції:

– ідентифікація особи через оцінну характеристику: “[...] *Анастасія, пишиногруда красуня з великими фіалковими очима, з розпуктою родимкою на верхній губі, палко обігріла вояку поглядом [...]*” [15, 56-57] (постпозитивна поширена прикладка) – *Анастасія, яка була пишиногрудою красунею з великими фіалковими очима, з розпуктою родимкою на верхній губі* (підрядне означальне речення: минулий час, реальна

¹ За системою скорочень: Вихованець І.Р., Городенська К. Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. К.: Наук. думка, 1983 С. 45.

модальність, інформативно-оцінна настанова, вірогідність впевненості, ствердження, нейтральність);

– ідентифікація біблійних персонажів через оцінну характеристику: “[...] *янголи ці, шулики неслухняні, вороняками вбидвома настерігають, що я зроблю, як ворухнуся [...]*” [10, 28] (постпозитивна поширена прикладка) – *Янголи ці, що є шуликами неслухняними* (підрядне означальне речення: теперішній час, реальна модальність, інформативно-метафорична настанова, вірогідність впевненості, ствердження, нейтральність);

– характеристика технічних предметів: “*Це була однокімнатна квартира на четвертому поверсі висотного будинку: більш-менш умебльована, з телевізором, холодильником і, звичайно ж, телефоном – єдиним живим створінням [...]*” [16, 46] (постпозитивна поширена прикладка) – *Телефон, що був єдиним живим створінням* (підрядне означальне речення: минулий час, реальна модальність, інформативно-метафоризована настанова, вірогідність впевненості, ствердження, нейтральність);

– характеристика предметів мистецтва: “*Лише дешевий, трохи облуплений хрест, навіть пам’ятника – цієї ілюзії увіковічення – це не споруджено над могилою*” [14, 27] (постпозитивна поширена прикладка) – *Пам’ятник, що є ілюзією увіковічення* (підрядне означальне речення: теперішній час, реальна модальність, інформативно-метафоризована настанова, вірогідність впевненості, ствердження, нейтральність);

– характеристика міст: “[...] *найважливішим центром безсонного неспокою був Київ [...], ірраціональна велич князівського тризуба, Золоті ворота до слави старовинної історії, квітник української духовної аристократії, слава і честь, честь і слава*” [14, 36-37] (постпозитивні, поширені однорідні прикладки) – *Київ, який був ірраціональною величчю князівського тризуба, Золотими воротами до слави старовинної історії, квітником української духовної аристократії, славою і честю, честю і славою* (підрядне означальне речення: минулий час, реальна модальність, інформативно-метафоризована настанова, вірогідність впевненості, ствердження, нейтральність) тощо.

Таким чином, проаналізувавши об’єктивні та суб’єктивні значення ВСК, представлені прикладкою, що функціонують у художніх прозових текстах кінця ХХ – початку ХХІ ст., можемо зробити такі висновки: об’єктивні значення значно вужчі, ніж суб’єктивні, вони репрезентуються семантичним інваріантом (Пропозиція = Предикат стану + Аргумент); суб’єктивні значення відзначаються полі-функціональністю; характеризуються здебільшого граматичними ознаками, аніж власне семантичними; у їх структурі переважають такі компоненти, як модально-часова предикативність, що визначається предикативністю ускладненого речення, інформативно-метафоризована настанова, вірогідність впевненості, ствердження, нейтральність.

Однак аналіз ВСК без залучення до її складу порівняльного звороту є неповним, тому подальші дослідження у даному напрямі із залученням інших синтаксичних ознак семантичної парадигми сприятимуть збагаченню теоретичних відомостей про природу простого ускладненого речення у семантико-синтаксичному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. До питання про семантичну структуру речення (на матеріалі чеської та української мов)// Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 38-42.

2. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
3. Будько М. В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: Автореф. дис... к.ф.н. – К., 1992. – 16 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець І. Р. Синтаксична конструкція// Українська мова. Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 548 – 549.
7. Винничук Ю. Мальва Ланда. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2003. – 540 с.
8. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
9. Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис... к. ф. н. – Івано-Франківськ, 1998. – 17 с.
10. Медвідь В. Кров по соломі. Роман. – Львів: Кальварія, 2002. – С. 15-352.
11. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимения). – Москва: Наука, 1985. – 271 с.
12. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса (материалы к трансформационной грамматике русского языка). – М.: Наука, 1974. – 292 с.
13. Потехня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4-ох т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1, 2.
14. Процюк С. Інфекція. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2002. – 196 с.
15. Ульяненко О. Знак Саваофа// Кур’єр Кривбасу. – 2003. – № 158. – С. 25-90; № 159. – С. 3-69; № 160. – С. 73-105.
16. Шкляр В. Елементал. Роман// Сучасність. – 2002. – № 2. – С. 6-85.

Сергій Чемеркін

КУЛЬТУРОМОВНИЙ АСПЕКТ УЖИВАННЯ СЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЇ, ЯКІ НАБУЛИ НОВИХ ЗНАЧЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ В УАНЕТІ)

У всесвітній мережі важливе місце займає сектор Уанету (український сегмент інтернету). Його характеризує порівняно велика кількість ресурсів (серед яких є й українськомовні), значне коло користувачів (певний відсоток яких – українськомовні). Інтернет – новий специфічний засіб комунікації, який стимулює зміни в українській мові в мережі. Зокрема, йдеться про слова на позначення дії, які використовувалися в мові давно, але в нових контекстах набули інших значень.

Предметом нашого дослідження є слова із коренем *-вис-*, в основі значення яких лежить сема ‘перебувати в просторі, не маючи опори знизу’. Слова зафіксовано в контекстах, що стосуються комп’ютерної справи. Мета роботи – визначити стилістичну функцію досліджуваних слів. За характером стилістичної функції розрізняємо 3 групи контекстів, типових для інтернету. Кожна група має свої ознаки.

1. *Літературний контекст.* Сюди зараховуємо контексти, створені літературною мовою. Вони найчастіше трапляються на таких сайтах:

– офіційні видання (сайти державних структур, де текст, поданий на сторінках, зазнає літературного редагування);

– традиційні (неелектронні) засоби масової інформації, які мають електронні версії;

– деякі офіційні сайти компаній та структур, одним із принципів маркетингової політики яких є використання літературної мови;

– електронні засоби масової інформації, тобто ті, які існують тільки в електронних версіях (такі контексти написані літературною мовою, однак, зважаючи на те, що аудиторія читачів трохи інша, тут, наприклад, можуть вживати професійні комп'ютерні терміни, що в неелектронних ЗМІ потребують пояснення).

2. *Контекст, близький до літературної мови.* Сюди зараховуємо контексти, створені літературною мовою, але зі значною кількістю термінологічних, сленгових форм. Тут часто трапляються огріхи в написанні конкретних слів. Такі контексти зафіксовано:

– на розважальних, музичних та інших сайтах;

– на сайтах спеціального призначення (сайти власне про комп'ютерну справу).

Тут слова-професіоналізми вживаються без будь-яких застережень, до того ж підтримка більшості таких сайтів здійснюється без належного літературного опрацювання тексту.

3. *Контекст форумів.* Сюди належать контексти, написані мовою, яку часто лише умовно можна назвати українською. У таких контекстах відсутня норма, українськомовні тексти часто записані латинськими літерами, крім того, використовуються специфічні знаки письма – смайлики, абрєвіатури, знаки скорочення, зрозумілі тільки суб'єктам комунікації.

Якщо слово зафіксовано у всіх типах контексту, можна зробити висновок, що воно частотновживане в інтернеті, а отже, щодо стилістичної кваліфікації є визначальною ознакою е-стилю (стилю, характерного для мови інтернету та інших мереж), а відтак – одиницею, що тяжіє до норм української мови. Якщо ж слово вжите лише у 2-й чи 3-й групі контекстів, можна зробити висновок, що існують обмеження щодо зарахування його до літературних нормативних одиниць. Це слово можна вживати з певними обмеженнями. Якщо ж лексична одиниця належить до 3-ї групи контекстів, вона однозначно неприйнятна в культуромовному середовищі (принаймні наразі).

Приклади взято з українськомовних сайтів за допомогою пошукових систем «Мета» та «Яндекс». Усі приклади подано в оригінальному написанні з посиланням на сайт, також вказано дату останньої активізації сайту.

Виснути¹ – 'раптово переривати роботу (комп'ютера, програми та ін.)': *Мій комп'ютер висне або ігри вилітають через декілька хвилин після запуску гри, хоч мій комп'ютер був включений всього пару годин* [15]. *Виснути* може комп'ютер, програмне забезпечення (сюди ж відносимо як власне програмне забезпечення, так і будь-які програми): *Такий вірус нічого не може зробити – або «висне» при виконанні, або не може заражати інші файли* [10]. Зафіксовано усічену форму дієслова в однині, минулий час: *а нарахуно [на рахунок – тобто щодо] ХР [операційна система Windows ХР], це дуже класна ОС (з Віндовс правда), вона в мене ніразу не висла, був час коли комп два місяці постіно працював (цолодобово) і він ніколи не вис* [31].

Часто вживане слово, зафіксоване в усіх трьох групах контекстів. Хоч це слово представлено у багатьох жанрах е-стилю, все ж здебільшого воно трапляється на сайтах, де йдеться про комп'ютерну справу та на сайтах он-лайн-спілкування. Щодо використання цього слова варто вказати, що воно не таке частотне, як інше слово із таким самим значенням – *зависати*¹, що значно ширше представлено не тільки в мові інтернету, а й поза його межами. Така особливість пов'язана з тим, що значення слова *виснути*¹ не передає завершення процесу 'раптового переривання роботи (комп'ютера, програми та ін.)'.

Виснути² – 'перебувати на одному місці': *Якщо набридло виснути в одній чат-кімнаті, переходьте в іншу та послушайте, що робиться там* [12]. Слово зафіксоване в 2-й (рідко) і 3-й групі контекстів. Сленгова форма, характерна для мови молоді. У стилістично нейтральному тексті має бути обмеженою у вживанні.

Висячий – 'той, який перебуває у стані висіння': *Додавати новий ресурс за допомогою сторінки Додати URL [URL – Uniform Resource Locator (універсальний вказівник ресурсів) – специфічний повний опис ресурсів (різних файлів) із вказівкою на місце розташування в інтернеті], якщо: а) це сервер, і Ви підозрюєте, що він ще не відомий Меті; б) це частина сервера, і Ви підозрюєте, що на нього немає посилань з інших сторінок сервера («висячий» URL)* [5].

Словоформа трапляється рідко. Зафіксована у 2-й групі контекстів. Зважаючи на спосіб творення слова (форма активного дієприкметника із суфіксом -яч-, скалькована з російської мовної форми), не рекомендовано до вжитку.

Висіння – 'стан переривання роботи (комп'ютера, програми та ін.)': *деколи за 15-20 хв. висіння викидало доступ заперещен... а так навіть важко вбити задачу...* [3].

Словоформа зафіксована лише у 3-й групі контекстів, тому стилістично обмежена у вживанні. Принагідно варто зазначити, що виявлено форму із протилежним значенням: *Щодо не тормозіння та не висіння ХР, то це це яка машина тре дивитися!* [31]. В останньому випадку через помилковий запис слова (правильно *невисіння*) ми не виокремлюємо його в переліку досліджуваних словоформ гнізда - вис-.

Висюльки – 'раптове переривання роботи (комп'ютера, програми та ін.)': *ААА... зустрів таке (не в себе правда). Тіпа шари видно але якщо клікаси на одну з них –торба – висюльки* [2].

Лексема зафіксована один раз. Зважаючи на функціональні особливості вказаного слова в контексті (є головним членом речення), можна зробити висновок, що це – іменник, а не вигук.

Слово належить до 3-ї групи контекстів (вжито на форумі); ненормативне, не рекомендовано до вжитку.

Зависати¹ – 'раптово переривати роботу (комп'ютера, програми і т. ін.)': *Інцидент стався після того, як комп'ютер вкотре «завис»* [14].

Лексична сполучуваність цього слова досить широка. *Зависати* може власне комп'ютер (*Один комп'ютер завис у момент голосування дружини одного з кандидатів у губернатори штату Джорджія* [13]), інша комп'ютерна техніка (*Багато хто саме так і робить, але при цьому виникає один неприємний момент: модем буде «зависати» на лінії, до моменту його відключення в ручну* [27]), різноманітні технічні прилади та пристрої (*Цифрові станції, виявляється, теж мають властивість інколи «зависати»* [34]; *Тепер [коли Microsoft закінчила розробку Freestyle та відправила його на тестування бета-тестерам] будуть зависати наші музичні центри, холодильники та мікрохвильовки* [8]).

Зафіксоване у всіх групах контекстів. Частотновживане. Використовується у багатьох жанрах е-стилю, зокрема і в поезії (*Зависнув комп'ютер думок / У спогадах пам'ять втопилась. / Система надії розбилась. / Не можна відкрити душевний замок* [17]). Висока частотність використання слова в Інтернеті спричинила розширення його стилістичного вживання. Так, у контекстах фіксуються переносні вживання слова, порівняння, метонімія: *В мене був колись Philips Savvy [телефон], то він полюбляв зависати, і скоріш за все причина була, що його погано перепрошили* [18]; *через дві години безперервної навчальної діяльності мозок починає заціклюватись і «зависати», наче старий ПК* [28]; *укр. збірка в мене зависає при натисканні «Про програму»* [7]. Це слово активно вживається в мові Інтернету, воно часто трапляється у неелектронних виданнях, що свідчить про його активне входження у сучасний словник української літературної мови саме з таким значенням.

Зависати² – ‘проводити час (у інтернеті, чаті та ін.)’: *Вона [Масяня] живе як більшість сучасної молоді – ходить на тусівки, зависає в інтернеті, курить травку, не рефлексує щодо минулого і говорить те, що думає* [25].

Найчастіше фіксується у 2-й та 3-й групі контекстів. У 2-й групі контекстів, як правило, на розважальних сайтах. Щодо цього слова варто розглянути кілька значень, які найчастіше трапляються в мережі. По-перше, тут функціонує слово *зависати* зі значеннями, які зафіксовані у словниках, наприклад, ‘триматися у повітрі, у просторі над землею’ (*От – яструб: захитався, бистроокій, / Понад землею у горах завис* [16]). По-друге, семантика слова, яка виражає хисткий стан перебування у просторі, образно кажучи, «невизначеність» у стані, спричинила виникнення переносного значення ‘перебувати у невизначеному стані’. Цей лексико-семантичний варіант теж зафіксований в інтернеті (*Насамперед це виявилось в тому, що проекти, в яких партнерами банку були державні установи, один по одному стали «зависати»* [1]). По-третє, виникло нове значення слова ‘проводити час’ (*Якщо однієї пори можна проводити його в барах і кафе на свіжому повітрі, прогрітому сонцем, то з приходом іншого сезону доводиться перебиратися в закриті, накурені приміщення, зависати в когось на хаті* [29]). Слово з останнім значенням безпосередньо пов’язане із словом *зависати* у значенні ‘проводити час у інтернеті, чаті та ін.’ (*До речі, Глюкоза дуже полюбляє зависати у «світовій павутині»* [33]). Іноді зі значенням ‘проводити час’, яке не пов’язане з Інтернетом, виступає слово *провисати*, прикладом чого може бути наступне речення (до речі, в цьому ж контексті є слово *провисає*, зі значенням ‘добре проводить час’): *Цю книжку добре б читати, коли є повно вільного часу і коли найближчими днями (тижнями, місяцями, роками, ніколи) нічого не мусиш. З нею просто добре провисати. Вона не напружує, але створює настрій, будучи водночас різкою і меланхолійною. Герой «Faserland»-у і сам провисає* [20]. Останній приклад – не поодинокий, оскільки в значенні ‘проводити час’, з яким вживаються слова *зависати, провисати* та ін., передбачають наявність семантичної ознаки ‘добре’ (фрази на зразок *зависати у кафе, провисати в Інтернеті* та ін. містять позитивну конотацію).

Зі значенням ‘добре проводити час’ вживається також дієслово *підвисати*: *здебільшого я «підвисаю» на «Г.О.» та «Експлойтед» [рок-групи]. Звісно, багато чого ще слухаю* [19].

Оскільки лексема не трапляється у 1-й групі контекстів, а здебільшого її знаходимо в мові комунікантів молодого віку, можна зробити висновок, що це – сленгова форма. Вона стилістично обмежена щодо вживання.

Завішувати – ‘здійснювати раптове переривання роботи (комп'ютера, програми і т. ін.)’: *Під час демонстрації можливостей програми було «завішено» мобільний телефон Nokia 6210, який після одержання повідомлення перестав вмикатися повідомляє Комп'юлента* [32].

Лексема зафіксована лише один раз у 2-й групі контекстів (інтернет-газета «Сougier.ua»). Зважаючи на те, що це рідковживана форма, а також беручи до уваги той факт, що дата вживання слова відносно давня (вжита у новині від 6 грудня 2001 р.), його не рекомендуємо до загального вжитку.

Завислий – ‘дієприкм. акт. мин. ч. до зависнути’: *Значення цього ключа визначає час в мілісекундах, через який програма, що не відповідає, вважається завислою* [9].

Словоформа зафіксована у 2-й групі контекстів. У цьому значенні частіше трапляється форма який *завис* (*Як зробити, щоб програми, які зависли і не відповідають, «вбивалися» автоматично?* [9]).

Зависання – ‘раптове переривання роботи (комп’ютера, програми та ін.)’: *Вже доведено, що в останній версії цієї програми міститься дефект, який викликає зависання операційної системи Windows під час її запуску* [23].

Слово трапляється у всіх типах контекстів, тому застережень до його вживання немає.

Підвисати¹ – ‘раптово переривати роботу (комп’ютера, програми і т. ін.)’: *Комп’ютер підступно підвис* [6]; *Тепер у мене ще й хотмейл [поштовий сайт Hotmail] підвис...* [11].

Негативна конотація цього слова простежується і в значенні ‘переривати роботу’, але не щодо комп’ютера чи програми: *Під кінець року фестиваль ще не розрахувався з групою, підвис у дуже теплу цифру з трьома нулями і невідомою кількістю дев’яток* [21], а також у значенні ‘перебувати в невизначеному стані’: *Каті не сподобався текст, завдяки чому пісня підвисла* [21].

Слово частотновживане лише в певних типах контекстів – на форумах та рідше на сайтах, де йдеться про комп’ютерну справу. Це сленгова форма, обмежена в певних типах контекстів.

Підвисати² – ‘користуватися ресурсами, проводити час’: *Тому, гадаю, тим, хто підвис на справжньому інтернеті, це [те, що УАНОО не влізе в малесеньке віконечко, в якому існує лише 2 кольори: чорний і, як правило, зелений] не сподобається* [26].

У мережі трапляється слово *підвисати* також із значенням ‘проводити час’: *А взагалі то я зараз підвис на Голден Гейтсі... там такий яблучний сидр подають...* [30].

Сленгова форма, яка найчастіше трапляється у 2-й та 3-й групі контекстів. Стилiстично обмежена у вживанні.

Підвішувати – ‘здійснювати процес підвисання’: *До того ж велика кількість Java-«примочок» може просто «підвісити» комп’ютер вашого потенційного клієнта, і він вже ніколи не сунеться до небезпечної сторінки* [22].

Слово трапляється, як правило, у 2-й групі контекстів. Обмежене у вживанні.

Підвислий – ‘дієприкм. до підвисати¹’: *Періодично у списку розсилки проходили повідомлення про деякі «підвислі» задачі* [4].

Рідковживана форма. Зафіксована у 2-й групі контекстів. Стилiстично обмежена у вживанні.

Підвисаючий – ‘дієприкм. до підвисати¹’: *Це не тільки прискорить закривання підвисаючих програми, але й дозволить прискорити запуск програм і звільнити кілька мегабайт оперативної пам’яті* [9].

Словоформа зафіксована у 2-й групі контекстів. Походить із сленгової форми *підвисати*¹. Утворена як скалькована форма активного дієприкметника із суфіксом *-юч-* із російської мови. Не рекомендовано до вжитку.

Підвисання – ‘раптове переривання роботи (комп’ютера, програми та ін.)’: *Windows 98 встановлювати не рекомендується, дуже ймовірні «підвисання», і робота*

буде жажливо повільною [24].

Найчастіше трапляється у 2-й групі контекстів. Стилiстично обмежене у вживанні.

Отже, значна частина слів на позначення дії з коренем *-вис-* є стилістично обмеженими у використанні в сучасній українській літературній мові. Деякі з них вийшли за межі функціонування певних типів контекстів е-стилю і навіть набули поширення в загальноновживаній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. day.kiev.ua/1997/105/economy/eco1.htm (19.07.04).
2. forum.krapka.te.ua/search.php?search_id=657988419&start=60 (15.07.04).
3. forum.krapka.te.ua/viewtopic.php?p=14922 (23.08.04).
4. linux.org.ua/archive/linux@linux.org.ua/msg02448.html (16.07.04).
5. meta.ua/ua/webmaster/webmast.asp (23.08.04).
6. misto.ridne.net/viewthread.php?fid=72&tid=1795&action=printable (15.07.04).
7. openoffice.org.ua/index.php?name=PNphpBB2&file=printview&t=15&start=0 (19.07.04).
8. programy.com.ua/news/230602.php (15.07.04).
9. programy.com.ua/reviews/xpfaq3.php (16.07.04).
10. referats.iatp.org.ua/modules.php?op=modload&name=Subjects&file=index&req=printpage&pageid=437&scope=page (19.07.04).
11. samvydav.net/index.php?lang=u&page=print&material_id=26167 (21.07.04).
12. solvotele.com.ua/inf.php?id_s=9&lang=ukr (15.07.04).
13. ua.for-ua.com/it/2002/11/07/110106.html (21.07.04).
14. ua.for-ua.com/life/2003/03/07/150628.html (15.07.04).
15. ukrfaq.narod.ru/hardware/video/bansheel.htm (19.07.04).
16. ukrlib.com/kupala03.html (21.07.04).
17. www.afrodita.kiev.ua/index.cgi?r=5&id=172 (15.07.04).
18. www.domivka.net/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&t=23&start=15&postdays=0&postorder=asc&highlight= (04.08.04).
19. www.golosiyiv.kiev.ua/news_o.php?id=547 (04.08.04).
20. www.ii.lviv.ua/chetver/n18/delikates_2.htm (21.07.04).
21. www.ii.lviv.ua/index.php3?ac=rok-ua&sac=1 (04.08.04).
22. www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/1999/38-99/38prakt.htm (04.08.04).
23. www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2000/2000-46/46plan1.html (19.07.04).
24. www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2000/2000-49/49prakt1.html (21.01.04).
25. www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2003/13/47.html (19.07.04).
26. www.main.com.ua/?index=28&PHPSESSID=64bb41fb8afb71d13fde0d6f1bdf33ff (15.07.04).
27. www.privat-online.net/info/private_online/site/consult1ukr.htm (15.07.04).
28. www.studgazeta.kiev.ua/art.php?id=217 (04.08.04).
29. www.tusovka.if.ua/forum/index.php?s=6574728ad077a1b63edb8b1c39126588&act=Print&client=printer&f=33&t=184 (21.07.04).
30. www.tusovka.if.ua/forum/index.php?s=77979ba36070be7937b1fbd3444e73a5&showtopic=81&st=30 (04.08.04).
31. www.ua-admin.com/phorum/phpBB2/posting.php?mode=quote&p=723 (23.08.04).
32. www.ukrinter.com/gn_article.asp?ID=6330&NID=60&LEVEL=-1 (23.08.04).
33. www.wz.lviv.ua/pages.php?ac=arch&atid=23294 (21.07.04).
34. zhovkva.lviv.ua/forum/read.php?f=3&i=193&t=192&v=t (15.07.04).

РОЗВИТОК СТИЛІСТЧНИХ НОРМ

Олена Семенець

ЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ КОНВЕНЦІЙНОГО ТА ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Специфічний характер логічної впорядкованості художнього мовлення є загальноновизнаним положенням у сучасній лінгвостилістиці. Аналіз основних логічних закономірностей постання естетичного змісту в поетичному тексті – важливе й актуальне завдання, особливо в аспекті культури української мови.

Розмежування логічності предметної та логічності поняттєвої прийняте в більшості посібників з культури мовлення. “Предметна логічність полягає у відповідності смислових зв’язків і відношень одиниць мови в мовленні зв’язкам і відношенням предметів і явищ у реальній дійсності. Логічність поняттєва є відображення структури логічної думки та логічного її розвитку в семантичних зв’язках елементів мови в мовленні” [2, 145]. Н. Бабич звертає увагу на стилістичну й жанрову зумовленість реалізації цих ознак: “Предметна і понятійна логічність, як і предметна та понятійна точність, перебувають у взаємозв’язку, але якщо понятійна точність без предметної неможлива, то предметна логічність часом може й не існувати (напр., у казках, художній фантастиці, алегоріях, навмисне спотворених судженнях, помилкових висновках з наукових дослідів тощо). Проте понятійна логічність у всіх цих випадках обов’язкова. <...> смислова погодженість частин висловлювання повинна бути досягнута” [1, 291].

Якщо конвенційний текст будується відповідно до принципу відкритої логічності, то в художньому тексті провідна роль належить особливій мистецькій логіці зчеплення художніх смислів: “Символи, алегорії, переносне слововживання не суперечать логіці, а створюють наче другий план пізнання істини, яка від цього стає зрозумілішою, бо оцінюється і розумом, і відчуттям” [1, 295].

Метою цієї статті є дослідження логіко-семіотичної природи поетичного тексту в аспекті формування складності естетичного змісту, розмежування випадків вмотивованих, естетично доцільних та хибних відступів від законів класичної логіки в організації поетичного дискурсу.

Складні й проблемні питання взаємодії модальностей у висловленнях природною мовою набувають особливої гостроти в аналізі поетичного тексту. У центрі уваги сучасної семіотики художньої літератури перебуває логіка постання поетичного смислу. Ю. Крістева наголошує на необхідності розкриття “іншої, ніж наукова” логіки поетичного дискурсу: “Ідеться про таку логіку мови (а fortiori мови поетичної), котра виявляється за допомогою “письма” (я маю на увазі літературу, яка робить відчутним сам процес вироблення поетичного смислу як динамічної *грами*)” [4, 97]. Дослідниця розвиває цю думку, спираючись на динамічну модель тексту в концепції М. Бахтіна, котрий “розглядає “літературне слово” не як певну точку (стійкий смисл), а як місце перетину текстових площин, як діалог різних видів

письма – самого письменника, одержувача (або персонажа) і, нарешті, письма, утвореного нинішнім чи попереднім культурним контекстом” [4, 97].

“Параграматична семіологія”, яку Ю. Крістева вважає за можливе розробити, виходячи з праць М. Бахтіна і сосюрівських “Анаграм”, повинна мати своїм мінімальним сегментом “двояку” мовну одиницю, котра може бути представлена у вигляді матричної моделі, як складно детермінована вершина графа. Розробка бахтінської ідеї діалогізму у французькій семіології, таким чином, має у своєму осерді поняття “двоякість” та “інша логіка”. Виходячи з аналогії опозицій *арістотелівська логіка/ поетична логіка та зчисленність/ безконечність*, Ю. Крістева визначає провідні риси логіки діалогізму: 1) це логіка *відношень*, логіка *становлення* – на противагу логіці “буття”; 2) це логіка *аналогії та невиключної опозиції* – проти рівня каузальності та ідентифікуючої детермінації; 3) це логіка трансфінітних послідовностей, які безпосередньо перевищують усі попередні каузальні послідовності арістотелівського ряду (наукового, монологічного, наративного) [4, 105].

Поняття істини (що, як відомо, є одним із центральних у логіці) в поетичному дискурсі зазнає значних трансформацій. Логічна структура з основою “нуль – одиниця” (хиба – істина, немаркованість – маркованість) не спроможна слугувати адекватному опису функціонування поетичної мови, де 1 не є межею. “Двояка” одиниця – поетична параграма, про яку говорить Ф. де Сосюр у своїх “Анаграмах”, – перебуває в інтервалі від 0 до 2. “Літературну семіологію, – узагальнює Ю. Крістева, – слід будувати, виходячи з поетичної логіки, в якій інтервал від 0 до 2 охоплюється поняттям *потужність континуума* – континуума, де 0 виконує функцію денотації, а 1 в неявній формі долається” [4, 103-104].

Більш загальноновизнаним, порівняно з логікою трансфінітних послідовностей поетичного тексту в інтерпретації Ю.Крістевої, є підхід до природної мови (особливо до поетичного тексту як до продукту найскладнішого способу організації дискурсу з потенційно закладених у природній мові) на базі теорії нечітких множин. Нечітка логіка, засновником якої виступив у 1960-ті рр. американський учений Л. Заде, оперує поняттями неясності, неточності, на яких значною мірою ґрунтується гнучкість людського мислення. Якщо в бінарній логіці змінні набувають тільки одного з двох значень – істинності чи хибності, то в нечіткій логіці змінні можуть набувати будь-якого значення в інтервалі “істинність – хибність” (0 – 1). Лінгвістичні значення істинності, запропоновані Л. Заде, формулюються як “істинне”, “хибне”, “абсолютно істинне”, “не зовсім істинне”, “не зовсім хибне” тощо. Кожне з таких значень представляє нечітку підмножину одиничного інтервалу [0, 1]. Логіку з нечіткою істинністю, нечіткими зв’язками й нечіткими висновками Л. Заде протиставляє двозначній і навіть багатозначній логіці. На його думку, саме нечітка логіка пояснює вибірковість людського мислення й сприймання.

Безперечно перспективним є застосування принципів такої логіки в гуманітарних науках, зокрема в літературознавстві. Так, з нечіткими множинами пов’язана логічна природа понять “літературний напрям”, “творчий метод”, оскільки ці поняття є не цілком ясними за своїм змістовим наповненням і неточними за денотативною сферою – класом об’єктів, на які вони вказують. Нечітка логіка може слугувати фундаментом для вивчення нечітких знань, що передаються природною мовою, – насамперед, явища багатозначності (особливо процесів творення та функціонування переносних значень), конотативної природи семантики мовних одиниць. Використання поняття “лінгвістична змінна”, введеного Л. Заде, дає змогу досліджувати варіювання змістового обсягу понять у межах широкого їх

діапазону. Наприклад, якщо у висловленні виражається відтінок неповної впевненості суб'єкта, то висловлення можна характеризувати як істинне, дуже істинне, не дуже істинне тощо. Нечітка логіка, таким чином, перекидає місток між теорією множин та модальною логікою.

Порушення класичного закону виключеного третього (традиційного закону несумісності двох контрадикторних суджень) може бути спричинене як онтологічними засновками процесу пізнання, допущенням існування суперечливих об'єктів, так і відносністю законів людської металогіки, певними припущеннями щодо підстав і настанов когнітивного процесу (які в логіці, звичайно, розглядаються інтрасуб'єктивно).

У багатозначних логіках висловлення має одне з n ($n > 2$) значень істинності. Виявляються можливі логіки, побудовані в межах семантики з пересиченими оцінками та логіки з не завжди визначеним поняттям істинності (істинніснозначними провалами). Природна людська мова створює якнайширші можливості для існування висловлень з невизначеним чи суперечливим істиннісним значенням. У певному мовному світі, де об'єкти мають різні іпостасі: грані, сторони, аспекти, а також різні свої суб'єктивні сприймання й оцінки, – істинними можуть виявитися водночас висловлення *A і не A*. У такій когнітивній системі протилежні описи об'єкта виступають взаємодоповняльними, працюють на створення цілісної картини складного фрагмента дійсності (пор. відомий гегелівський принцип “Das Wahre ist das Ganze” – “Істина є ціле”). Саме з цієї причини можливим є співіснування контрастно-оцінних образів у поетичному світі творів одного автора. Згадаймо внутрішню аксіологічну поляризованість образу рідної землі, оксюморонні сполуки як віддзеркалення боротьби глибинних душевних суперечностей у поезії Є.Маланюка.

Класичному визначенню істини як відповідності твердження описуваним ситуаціям (так звана кореспондентна концепція істини) протиставляється звичайно тлумачення істини як згоди мислення з самим собою. У руслі течії прагматизму та споріднених напрямів “істинне” розглядається як окремий випадок “корисного” чи “успішного”. Для Дж. Остіна та Дж. Серла в теорії мовленнєвих актів істинність – один з багатьох вимірів висловлення, поряд з успішністю (прагматичною релевантністю), щирістю, важливістю (цінністю), змістовою релевантністю тощо.

У рамках когерентної теорії істини провідним чинником визнається узгодженість даного твердження з іншими. Для так званих модельних висловлень, які описують певну ситуацію, – фрагмент одного з побудованих можливих світів. Суттєвою є узгодженість висловлень між собою (що відбиває злагодженість компонентів можливого світу), а не з дійсним, емпіричним світом. У середині певної моделі істиннісне значення висловлення характеризується як умовне; відповідно постають поняття “умовна істина”, “істина в рамках моделі”, “істина з даної точки зору”. Прикладом подібних модельних висловлень слугують твердження в межах можливого світу художнього белетристичного твору: *Микола Джеря з товаришами підпалили панський тік і втекли від пана на сахарні* – у світі повісті І. Нечуя-Левицького “Микола Джеря”. З погляду класичної (кореспондентної) теорії істини – тобто відповідності пропозиції фактам реальної дійсності – подібні висловлення з вигаданими персонажами не піддаються випробуванню на істинність. Вони не є ні істинними, ані хибними, це – вимисел, fiction. Такі твердження з порожніми термами позбавлені логічної валентності, поняття (кореспондентної) істини для них не релевантне.

На відміну від подібних наративних, сюжетних прозових творів, лірична поезія, як правило, передає повідомлення про справжні події, пережиті автором у реальній дійсності. Висловлення ліричного дискурсу є істинніснозначним, наділеним логічною валентністю. Однак це, зрозуміло, не звичайний переказ подій із життя автора. Логічна валентність ліричного вислову виявляється щонайменш у двох планах: з погляду класичного розуміння істини як відповідності фактам емпіричної дійсності та в аспекті когерентної теорії істини, в рамках моделі, тобто узгодженості частин поетичного світу. Провідну особливість такого висловлення в ліричному дискурсі становить “розщепленість референції” (Р. Якобсон), при якій одиничні (сингулярні) терми набувають ознак узагальненості (квантор існування взаємодіє з квантором загальності) і кожен конкретний читач даного твору може співвідносити референтну сферу поетичного тексту з обставинами і подіями власного життя.

Проблема істинності в поезії, на думку Г. Гадамера, пов’язана зі здатністю поетичного слова верифікувати само себе. І вирішальна роль тут належить можливостям, закладеним у людській мові, та особливому поетичному світу, який розбудовується віршем: “Саме ця реалізація, що відбувається завдяки слову, відкидає будь-яке порівнювання з чимось іншим і піднімає те, що є сказаним, над партикулярністю, яку ми ще називаємо дійсністю” [3, 388]. Поетичний текст, переконаний філософ, не потребує зовнішньої верифікації, оскільки сам є свідченням: “Стихія мови відкриває універсальний доступ до світу, і у цьому мовному доступі народжуються різні форми людського пізнання. Релігійне послання віщує Спасіння, вирок голосить, що у нашому суспільстві слухне, а що ні, поетичне слово своєю наявністю засвідчує нам наше існування”, – так завершує Г. Гадамер статтю “Про внесок поезії в пошук істини” [3, 391].

Твердження в поетичному дискурсі з погляду його логічної природи належить до числа модальних (інтенціональних) висловлень. Окрім пропозиції, воно містить також – принаймні імпліцитно – пропозиційну настанову, модальний оператор віднесеності до суб’єктивної сфери мовця: *Я припускаю (гадаю, думаю, вважаю, певен), що А* (оператори можуть бути розташовані на своєрідній “шкالی впевненості”). Граничний випадок подібних модальних висловів – *Я знаю, що А*. (Саме цим, очевидно, зумовлена особлива роль епістемічної модальності мислення в поетичному тексті).

Можна висловити припущення, що будь-яке висловлення в ліричному дискурсі на рівні своєї глибинної структури містить оператор *Я знаю*. *Вір мені!* Подібний підхід до визначення логічної природи ліричного дискурсу можна розглядати як один з варіантів відомої перформативної гіпотези, тоді “найголовніша передмова” кожного твердження з пропозицією *А* в поетичному тексті – *Я переконую тебе: А*. Ступінь упевненості в семантиці такого метатекстового оператора може варіюватися, відповідно до законів нечіткої логіки.

Подібні модальні контексти мають яскраво виражений верифікаційний характер, причому ступінь істинності в них безпосередньо співвіднесений з мірою щирості (пор. “істинність” і “щирість” як взаємопов’язані ознаки висловлення в теорії мовленнєвих актів). Можна твердити також, що ступінь відвертості й упевненості, втілений в імпліцитній пропозиційній настанові, є пов’язаним із жанровою природою поетичного тексту – наприклад, чи не найбільша суб’єктивізація й авторська відвертість притаманні жанру елегії.

Розуміючи під ідеальністю – слідом за В. Гумбольдтом – усебічний внутрішній зв’язок і взаємозалежність у сфері можливого, О. Потебня вважає, що саме в такому

відношенні ідеал перевершує дійсність: “Художник, відтворюючи предмет у своїй уяві, знищує всяку рису, ґрунтовану лише на випадковості, кожна робить залежною тільки від іншої, а все – тільки від нього самого... Якщо йому вдається, то наприкінці в нього виходять самі характеристичні форми, самі образи очищеної й не викривленої мінливими обставинами природи” [7, 155-156]. Мистецтво загалом скероване на пізнання сутності речей, явищ, подій – це важливо й з погляду сучасного лінгвіста-семіотика. “Випадковість панує у світі явищ, і лише її бачать очі невтаємниченого. Але погляд поета проникає у світ сутностей, і там – випадковості немає, там усе – закономірність і гармонія” [8, 72-73].

Таким чином, необхідно розрізняти в поетичному тексті, з одного боку, негативний мовний матеріал – хибні відступи від універсальних законів логічної впорядкованості мовлення, наприклад, у Н. Лівичкої-Холодної:

Хлопче юний з синіми очима,
поцілуй від мене свої сині очі,
поцілуй дороги, що ти ними йтимеш,
поцілуй дівчину, що її захочеш,
поцілуй від мене зоряну весну [5, 206].

З іншого боку, виправдані змістом художнього цілого порушення стандартної логіки, завдяки яким вияскравлюються глибинні шари змістової організації поетичного тексту.

Так, символічний образ *орла* в поезіях Є. Маланюка виявляє багатоплановість семантики: це і цар-птиця слов'янської міфології, уособлення волі, гордої могутності, втілення Перуна, бога грому; це й державний символ Риму. Лексема *орел* вступає в цілком незвичну контекстуальну взаємодію з прикметником, похідним від назви слов'янської міфологеми *ворон* (віщій птах, втілення вітру). У вірші “Поможи мені, римський орле...” читаємо:

Так невже ж це історія вмерла
Й на могилах твоїх полягла?
Нащо ж сяйво гранчастого берла
І крило *вороного орла!* [6, 238]

Перекрочуючи стандартну логіку практичного дискурсу, поет у мистецькому синтезі створює вражаючий символ омріяної української державності. Поза врахуванням історіософського підґрунтя поезії Є. Маланюка адекватне розуміння змісту в такому парадоксальному, ненормативному сполученні слів було б неможливим. Історіософія, котра наскрізь пронизує всю систему поетичної образності творів Маланюка, на макрорівні визначає добір виражальних мовних засобів.

Синтетично й нероздільно поєднані в поетичному дискурсі Є. Маланюка зміст логічної та фізичної модальностей необхідного у визначенні майбутнього рідної землі – в завершальних рядках “Другого послання”:

Бо вірю: судні дні недаром
Твій чорний рай зняли пожаром
І племінь слупами росте,
Сполучуючи з небом степ.
І небо сходить на країну
Крізь зойк заліз, крізь звіря рик,
Крізь дим руїни
– Україну
Новий узріє чоловік [6, 423].

Вельми характерною тут є взаємодія модальностей: контекст виявляє постання модальності необхідного на ґрунті експліцитно вираженої, акцентованої епістемічної модальності твердої впевненості, міцного переконання: “Бо вірю: судні дні не даром...” (яскраво виражена дія метатекстового оператора ліричного дискурсу Я знаю. Вір мені!). За наявності у висловленні ознаки максимальної ширості автора (яку читач сприймає “проміжбаченням”, між словами, в їх взаємодії) таке поетичне формулювання моделі грядущого рідної землі звучить як необхідна істина. Особливим значенням наділена сама послідовність граматичних форм дієслів-присудків: минулий час – теперішній – майбутній час; важлива їй логічна природа форми майбутнього часу (пропозиція такого висловлення може бути верифікована і не може бути фальсифікована).

Контекст твору виражає алетичну модальність необхідного в суб’єктивному мистецькому світі, у світі індивідуальної творчості поета. Тут важать базові поняття металогіки, логічні засновки концептуального апарату суб’єкта пізнання. Логічно необхідний в індивідуально-авторському поетичному світі, такий художній проект належного майбутнього об’єктивно існує в модусі можливого, являючи – в межах поетичної мови, об’єктивного “третього світу” художніх ідей – один з можливих описів стану, один з можливих світів, що існує поруч з іншими художніми моделями, побудованими іншими митцями.

Отже, основними засадами визначення вмотивованості відхилень від законів класичної аристотелівської логіки в поетичному тексті виступають критерії функціональної доцільності та естетичної виправданості, детермінованості з боку макрорівня організації художнього цілого. Дослідження логіко-семіотичних механізмів інформаційного обміну між макро- та мікростратегіями розгортання поетичного дискурсу, порівняно з конвенційним текстом, – перспективне завдання подальших розвідок у даному напрямі лінгвостилістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.
2. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М.: Высш. школа, 1980. – 335 с.
3. Гадамер Г. Г. Що є істина? Про вклад поезії в пошук істини. Гельдерлін та майбутнє. Поезія та пунктуація// Возняк Т. С. Тексти та переклади. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 363-424.
4. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман// Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1995. – № 1. – С. 97-124.
5. Ливицька-Холодна Н. Поезії, старі і нові. – Нью-Йорк: Видання Союзу Українок Америки, 1986. – 238 с.
6. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; “Фенікс Лтд”, 1992. – 686 с.
7. Потєбня А. А. Мысль и язык// Полн. собр. соч. – Изд. 4-е, пересмотр. и испр., с ввводной статьей В. И. Харциева. – Т. I. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – 188 с.
8. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка (Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства). – М.: Наука, 1985. – 336 с.

Ірина Бабій

**ПРО МЕТАФОРИЧНЕ УЖИВАННЯ КОЛЬОРОНАЗВ:
ТРАДИЦІЙНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ
(на матеріалі творів М. Коцюбинського і М. Хвильового)**

Назви кольорів сучасної української мови становлять окрему лексико-семантичну групу слів. Однією з характерних ознак цієї групи є семантична багатоплановість і неусталеність уживання у мовленні, в результаті чого назви кольорів легко набувають вторинних, переносних (метафоричних) значень. Прикметникові метафори, основним компонентом яких є колір, – поширене явище у прозовому мовленні.

Безсумнівним і незаперечним є те, що лексика на позначення кольору має широкі семантико-стилістичні можливості у мовленні. Дослідниця Л. Донецьких зазначає, що “як частина естетики художнього цілого, колірні прикметники є словами великої смислової ваги і явищем багатовимірним. Будь-яке колірне відчуття тонко й індивідуально викликає відповідні психологічні імпульси, що реалізуються в найнесподіваніших асоціаціях, емоціях, абстрактних і складних образах” [2, 66]. З певною художньо-стилістичною метою письменники активно залучають до своєї оповіді колірні прикметники, які розвивають різноманітні переносні й образно-символічні значення. Н. Сологуб вказує, що “утворювані використанням назв кольорів прирощення смислу пов’язуються з ідейно-художньою структурою твору, з індивідуальним стилем письменника, а також з культурно-історичними традиціями” [10, 60].

Мета нашої розвідки – проаналізувати традиційне й okazіональне метафоричне уживання кольороназв на матеріалі творів М. Коцюбинського і М. Хвильового.

Основа процесу метафоризації – конкретне лексичне значення слова, яке при метафоризації зазнає складного процесу абстрактно-образного узагальнення, що виявляється у своєрідному нашаруванні на пряме значення переносного, яке виникає на тлі прямого завдяки відповідному лексико-семантичному оточенню й у зв’язку з оновленням його функцій. “Співіснування значень дає можливість утворювати метафори, в основі яких лежить зіставлення двох смислових планів – конкретного, старого, звичного і нового, переносно-фігурального, що виступає в якості засобу художньої виразності” [4, 111]. Образна, свіжа метафора виникає й активно функціонує у художньому мовленні. Легко і часто у художньому тексті назви кольорів, наповнюючись своєрідним абстрактно-переносним змістом, стають стилістично активними, хоча первісно й належать до загальноновживаної “нейтральної” лексики сучасної української літературної мови. В. Виноградов зазначав, що “смісл слова в художньому творі ніколи не обмежений його прямим номінативно-предметним значенням” [1, 230], смислова структура слова розширюється і збагачується тими художньо-зображувальними “прирощеннями” смислу, які розвиваються в системі цілого естетичного об’єкта” [1, 125]. Тому, вивчаючи колірні образи, необхідно розмежовувати денотативну колірну семантику (колір безпосередньо співвіднесений із даним референтом, вказуючи на ознаку предмета): *синє* небо, *чорний* дим і конотативну колірну семантику (колір виступає як супроводжуючий семантико-стилістичний відтінок, що має емоційно-експресивну цінність і нашаровується на основне значення): *білі* звуки, *чорна* заздрість [6, 31].

Однією з умов появи колірних метафор є незвичайна сполучуваність колірних лексем, хоча нерідко у художньому тексті ця сполучуваність може бути настільки

незвична, що ми можемо говорити про okazіональне метафоричне слововживання. У лінгвістиці прийнято розрізняти мовну і мовленнєву метафору. *Мовна* метафора об'єднує узуальне переносне значення багатозначного слова, зафіксованого у тлумачних словниках, а *мовленнєва* – okazіональне значення, яке ще не ввійшло в узус і може й не стати узуальним через його закріплення за конкретним контекстом і відсутність потреби в ньому у спілкуванні [13, 196]. “Семантична структура мовленнєвої метафори тільки частково повторює семантичну структуру слова в прямому значенні: на відміну від початкового набору сем, типового для прямого значення, у семному складі мовленнєвої метафори одні семи усуваються, інші – додаються”, деякі семи із периферійних перетворюються в основні [13, 204-205]. Крім того, смисловий зміст мовленнєвої метафори збагачується додатковими ознаками – характеристичними, оцінними тощо. Про смислову багатоплановість і гнучкість метафори наголошує Н. Арутюнова, стверджуючи, що “метафора не знає семантичних обмежень. Виконуючи у реченні характеристичну функцію, метафора може одержати будь-яке значення, починаючи з образного (доки вона зберігає живу семантичну двоплановість) і закінчуючи значенням широкої сфери сполучуваності” [7, 24]. Для прикладу візьмемо колірні метафори, побудовані на основі образно-символічних значень лексеми *зелений*, що є однією із центральних у системі кольороназв і досить поширеною у мовленні. Основне значення прикметника *зелений* – “один з основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним; який має колір трави, листя, зелені” [СУМ, III, 553]. Відповідно найчастіше у прозовому мовленні *зелений* виступає зі значенням “порослий рослинністю, утворений зеленню, складений із зелені, які походять від іменника *зелень* (трава, листя, рослинний світ)”, напр.: “*Зелене море листя грало долі всіма сутіннями барв, від чорно-зеленої до жовто-зеленастої*” (Коц., 1, 191); “*Зелений перстень водяних трав боязко зазирає сюди*” (Хвил., 1, 588); “*Назустріч пливли буйні трави й зелений океан дерев*” (Хвил., 1, 356).

Метафора перебуває в безпосередніх системних відношеннях із порівнянням, метонімією, у близьких – із символом, тому і ми звертаємося до символу кольору. У народній символіці кольорів *зелений* колір – “символ природи; молодості; плодючості полів; краси і радості; ствердження життя” [9, 89], тому і в літературі він є кольором надії, життєствердження, щастя, напр.: “*І тут, де сонце злилось з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль*” (Хвил., 1, 344); “*І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею*” (Коц., 2, 49). На думку О. Потебні, слово *зелений* пов'язане зі світлом і вогнем і тому символізує молодість, красу й радість. Хоча символіка *зеленого* кольору не обмежується тільки позитивним емоційним зарядом, у “Словнику символів культури України” (2002 р.) поряд із указаним вище значенням *зелений* колір ще розглядається як “символ депресії, інертності, байдужості і смерті” [9, 89]. Така полярно протилежна символіка зумовлює смислову багатоплановість уживань лексеми *зелений* у художньому мовленні.

Метафоричне переосмислення семантики лексеми *зелений* спостерігаємо в новелах М. Хвильового. Автор розширює переносне значення цієї лексеми, сполучаючи її з незвичними для неї реаліями. Напр., у словосполученні “*зелене кохання*” лексема *зелений* має значення “недосвідчений, молодий” (“*Ще думаю, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: “Вадим доживає останні дні”*” (Хвил., 1, 209). Вартим уваги є оригінальне розрізнення автором сну щодо кольору, в його творах знаходимо метафоричні словосполучення “*голубий сон*”,

“золотий сон”, “зелений сон”. Традиційна поетична метафора “голубий сон” передає загальний зміст “красивий, казковий сон” (“*Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить голубий сон*” (Хвил., 1, 328)). У творах М. Хвильового лексема *голубий* вступає в синонімічні відношення з лексемою *золотий* (“*Цю ніч їй снились сні золоті, як ризи Господні*” (Хвил., 1, 267)) і в антонімічні відношення з лексемою *зелений*: “голубий сон” і – як контраст – “зелений сон” (“*Мені сняться зелені сні – навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б’ю, а вони на лице лізуть*” (Хвил., 1, 148)). Отже, *золотий, голубий сон* – казковий, приємний; лексема *зелений*, навпаки, в такому словесному оточенні набуває значення “важкий, страшний, жакливий”. Аналогічне смислове прирощення на значення аналізованого прикметника спостерігаємо у цьому творі в іншому контексті, а саме: “*У церкві співали мелодії з Леонтовича – кажуть, він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку*” (Хвил., 1, 147), де лексема *зелений* виступає зі значенням “страшна, незвичайна, трагічна”. Метафори “*зелене кохання*”, “*зелений сон*”, “*зелена ніч*” є оказіональними й індивідуально-авторськими. Відома дослідниця метафори В. Телія називає метафору “атрибутом художнього мовлення, де вона бере участь у створенні індивідуально-авторського бачення світу” [11, 5]. Якраз оказіональні метафори є виразниками, з одного боку, письменницької художньої майстерності, оригінальності, а з іншого, – авторського бачення й розуміння життя. Поява оказіональних метафор зумовлена насамперед потребами контексту.

Для кольоропозначень *зеленого* у творах М. Хвильового характерним є розміщення їх у парадигму некольорову на ґрунті загальнономовних переносно-символічних значень слова, хоча такі образи будуються на основі номінативного колірної значення, напр.: “*Стояла тиха возка темрява, і вабили полярські огні, і брів зелений запах із слобожанських безкраїх стенів*” (Хвил., 1, 200); “*На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло – теж йшло*” (Хвил., 1, 137); “*І яр, і ліс, і село – усе ховалось у зеленій тиші*” (Хвил., 1, 186). У цих контекстах проступає позитивний емоційний заряд у семантиці кольороназви *зелений*. Інколи цей прикметник може вказувати на міру ознаки, сполучаючись із абстрактними поняттями типу *гнів, лють*, напр.: “*Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку*”, де *зелений* виступає зі значенням “надзвичайний”.

Загальноприйнятою є думка, що “метафора вільніша, ніж інші тропи – метонімія чи синекдоха; там при переносі значення зберігається предметний зв’язок або кількісна залежність між явищами; метафора може поєднувати явища, надзвичайно віддалені” [3, 169]. Це, власне, й зумовлює появу мовленнєвих метафор, які часто є індивідуально-авторськими і залишаються вживаними тільки в одному контексті. Певна індивідуальна колірні палітра властива кожному авторові. Якщо простежити й зіставити кольоровживання письменників, то помітною стає система концептуальних, улюблених кольорів кожного митця. Нерідко ці назви кольорів є основою оказіональних, оригінальних метафоричних образів. Так, використовуючи загальнономовні значення слів, М. Хвильовий створює власну кольорову картину світу, яка відповідає його ідеям, принципам і служить удосконаленню художнього зображення. Традиційно М. Хвильового вважають “романтиком революції”, тому найчастіше вживаними і стилістично вагомими в його новелах є назви *червоний* як колір революції і, особливо, назви *синьої* гами кольорів (*синій, голубий, блакитний*), властиві романтикам. *Синій* колір для письменника є найпотужнішим засобом

відтворення картин навколишнього світу, людських стосунків і характерів, тому так багато “синіх просторів”, синьої фарби у творах. М. Хвильовий розширив сполучуваність, тільки у нього зустрічаємо кольоровживання “синій листопад”, “синя поезія”, “синя радість”, “синя революція”, перша книга оповідань “Сині етюди”. Як і червоний, синій є кольором життя, надії, шалу революції, сподівань (“Це був голубиний заспів до тієї синьої пісні, ім'я якій – Життя” (Хвил., 1, 292); “Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої. Це – революція” (Хвил., 1, 214); “синя буря громадянської баталії” (Хвил., 1, 123), і певною мірою кольором тривоги, розчарувань: “синя тривожна радість”, “сині тривожні ночі”. У таких метафоричних сполуках наявні різноманітні додаткові експресивно-оцінні прирошення до значення колірної лексеми, однак такого типу кольоровживання позначені індивідуально-авторським осмисленням, світосприйманням і не є загальномовними.

Отже, завдяки незвичайній сполучуваності, семантичній і функціональній різноманітності та художній майстерності автора назви кольорів у художньому мовленні характеризуються смисловою багатоплановістю, стилістичною активністю. Вони легко стають основою метафоричних образів, частина з яких стає загальномовними, узуальними, зафіксованими у словниках. Оригінальними, свіжими, цікавими є мовленнєві, оказіональні метафори, які часто залишаються індивідуально-авторськими, зміст яких можна зрозуміти тільки з контексту, що передає задум автора, його бачення колірної картини світу. Сприйманням оказіональних метафоричних колірних образів допоможуть також традиційна символіка кольорів, позамовні зіставлення, загальний мовний досвід читача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
2. Донецких Л. И. Реализация эстетических возможностей имен прилагательных в тексте художественных произведений. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 156 с.
3. Ермилова Е. В. Метафоризация мира в поэзии XX ст.// Контекст, 1976. – М.: Наука, 1977. – С. 160-177.
4. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 448 с.
5. Коцюбинський М. М. Твори: В 2-х т. – К.: Наук.думка, 1988.
6. Купина Н. А. Структурно-семантический анализ организации цветовых образов в ранних стихотворениях В. В. Маяковского// Слово в системных отношениях. – Свердловск: ГПИ, 1978. – С. 30-42.
7. Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
8. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
9. Словник символів культури України. – К.: Міленіум, 2002. – 258 с.
10. Сологуб Н. М. Мовний світ О. Гончара. – К.: Наук. думка, 1991. – 138 с.
11. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1989. – 512 с.
12. Хвильовий М. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1991.
13. Черемисина Н. В. Вопросы эстетики русской художественной речи. – К.: Вища шк., 1981. – 288 с.

Олена Штонь

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНОГО ОПИСУ БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лексична система будь-якої національної мови фіксується у лексикогра-фічних працях, які закріплюють нормативність літературної мови, визначаючи сфери поширення і вживання лексики, підсумовуючи семантичне наповнення слів на певному історичному етапі. Л. Струганець, досліджуючи динаміку лексичних норм української літературної мови ХХ ст., підкреслює, що лексична норма характеризується динамічною стабільністю і є лінгвальним явищем, "модифікації якого детермінуються перманентним впливом екстра – та інтралінгвальних чинників", тому "потребує постійного дослідження та адекватної кодифікації"[4, 3]. У цьому аспекті простежимо особливості системного опису багатозначних відносних прикметників (далі БВП) у СУМі у плані його відповідності реальним нормам художнього мовлення середини – кінця ХХ ст. Скористаємось при цьому матеріалами кандидатського дослідження "Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х років ХХ ст.)"[6], метою якого було визначити й описати семантичну організацію БВП у структурно-функціональному аспекті, виявити закономірності семантичного розвитку ВП різних тематичних груп у сучасній українській мові. Деталізація деяких положень дисертації, а також висвітлення спостережень, які проводилися під час опрацювання робочої картотеки (близько 4000 текстових прикладів слововживань та 1800 карток із БВП та твірними іменниками, що фіксує академічний одинадцятитомний словник української мови), і визначатимуть завдання цієї статті.

Особливості полісемії прикметників, насамперед відіменних, більшою чи меншою мірою досліджуються польськими лінгвістами школи В. Дорошевського. На матеріалі російської мови семантика відносних прикметників описується у розвідках Ю. Апресяна, Г. Уфимцевої, О. Земської, О. Шрамма, Ж. Соколовської, Г. Бортник, Н. Донцу та ін. Окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови описано в працях О. Шевчук, А. Шамоти, А. Грищенко, М. Тимченка, Л. Пустовіт, В. Грещука, І. Кононенка, М. Степаненка та ін. Однак широке коло проблем, що стосуються семантики відносних прикметників (ВП), її фіксації в лексикографічних джерелах залишається нерозв'язаним. Однією з причин цього, мабуть, є складність мовного матеріалу і перш за все те, що прикметники, на відміну від іменників, не мають референтної віднесеності, а тому їх лексичне значення характеризується більшою абстрактністю, що помітно утруднює дослідження їх семантичної структури. Крім того, ВП є словами похідними, тому їх семантична структура багато в чому зумовлена семантичною структурою твірних іменників. Вказані причини пояснюють об'єктивні труднощі, що виникають під час дослідження семантичної структури багатозначних відносних прикметників. Суб'єктивні труднощі зумовлені недостатністю вивчення деяких аспектів лексичної семантики ВП, наприклад, семантичної структури прямого номінативного значення, семантичної основи протиставлення відносних та якісних прикметників, складністю, багатоплановістю індивідуально-авторських значень і неоднозначністю поглядів на їх фіксацію у словниках.

Отже, зіставлення семантики досліджуваних одиниць у художньому мовленні із тлумаченням їх у СУМі дає підставу окреслити такі основні проблеми, пов'язані із експліцитною репрезентацією багатозначних відносних прикметників:

- фіксація прямого номінативного значення;
- специфіка тлумачення переносних, конотативних значень і відтінків;
- зміна соціальних конотацій, реактивізація й пасивізація окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ);
- фіксація семантичних неологізмів;
- кодифікація окремих лексем, наприклад: *інфарктний, йогівський, апогейний, шайтанський, ковильний* тощо.

Розглянемо дискусійні моменти детальніше.

Найчастіше лексикографічний опис первинного (основного, номінативного) значення у СУМі має вигляд вказівки на узагальнене значення прикметника, а саме: «Прикм. до...», «Пов'язаний із...», «Стосовно до...». У таких тлумаченнях не конкретизується характер відношення до того, що називає мотивуючий іменник, наприклад: **ГАБАРДИНОВИЙ** – Прикм. до *габардин*; // Поштий з габардину; **ПРИЗОВИЙ** – Стосовно до *призу*; пов'язаний із змаганням на приз. // Який завойовує призи в змаганнях.

Узагальнене значення немовби підсумовує усі можливі вживання прикметника й абстрагується від них. Як вважає більшість дослідників, воно міститься в кожному конкретному значенні як спільний семантичний компонент, але самостійно реалізуватися не може. Аналізуючи відіменникові українські прикметники, А. Грищенко, зокрема, зазначає, що серед них «виділяється численна група похідних, не об'єднаних за характером прикметникових значень...» і їх «можна кваліфікувати як такі, яким властиве значення загальної відносності» [2, 176-177].

Таким чином, відмінність основного (первинного) значення ВП від подібних ЛСВ інших лексичних одиниць полягає в тому, що воно практично не реалізується в процесі мовлення. Реально структура полісемантичних ВП містить лише похідні (вторинні) номінативні значення, які прямо, безпосередньо співвідносяться з “предметом” позамовної дійсності.

У структурі БВП поряд із номінативними значеннями, наявні особливі, переносні значення, що виникають тоді, коли денотативна співвіднесеність прикметника приглушується і на перший план виступають емоційно-оцінні конотації. Серед них виділяємо такі, які можна кваліфікувати як **узуальні** (їх здебільшого фіксують відповідні словники) і **оказіональні**, індивідуально-авторські.

Як свідчать спостереження, характер тлумачення таких узуально-конотативних значень (УКЗ) різноманітний. Можна припустити, що це певною мірою залежить від неоднаковості вияву якісної (за нашою термінологією – конотативної) ознаки. У СУМі їх репрезентовано:

- за допомогою синонімічних якісних прикметників: **СВИНСЬКИЙ** – 1. Прикм. до *свиня* 1. Свинська шерсть. 2. перен. Непорядний, підступний, нечесний); Аналогічно тлумачаться ЛСВ прикметників *змійний* (злий, підступний, ворожий), *риб'ячий* («безпристрасний, холодий, байдужий до всього»), *голубиний* («лагідний, тихий»), Причому подані такі значення із різним стилістичним маркуванням: перен. чи – нар.-поет. (*соболінний* – «темний, густий і шовковистий/ про брови»); книжн. (*ефірний* – «надзвичайно легкий»); діал. (*гранатовий* – «темно-червоний») і под. Або взагалі без будь-яких поміток, тобто як одне із прямих значень (*кофейний* – «темно-брунатний», *винний* – «те саме, що кисло-солодкий»), хоч ВП не втрачають своєї семантичної двоплановості, і, вживаючись у якісному значенні, значенні кольору наприклад (яке СУМ іноді трактує як пряме значення), у художніх творах зберігають конотацію;

- через пояснення, поряд із яким подано синонімічний якісний прикметник, як-от: **ЖОВЧНИЙ** – 1. Прикм. до *жовч* 1. 2. перен. Який любить досаждати, неприємно вражати словами; злостивий.
- через тлумачення, що складається зі слів: «властивий + назва реалії, від якої утворено ВП», напр.: **ТОВАРИСЬКИЙ** – 1. Прикм. до *товариш* 2 і *товариство* 2// Властивий товаришеві, товаришам.

Часто якісно-характерологічне значення набуває яскраво вираженого вказівно-характерологічного і тлумачиться за допомогою зворотів «такий, як у...», «схожий на...», «подібний до...». Якісний параметр характеристики уточнюється у контексті, у якому виявляється конкретна ознака, за якою встановлюється подібність одного предмета до іншого. Поруч із подібними значеннями СУМ іноді через крапку з комою подає синонімічні якісні прикметники.

Принадібно зауважимо, що визначення на зразок «такий, як у...» передбачають сприйняття у значенні ВП поряд із якісною ознакою порівняльно-образного фону і дозволяють лексикографічно зафіксувати складність, двоплановість подібних УКЗ відносних прикметників.

Узуальність конотативних значень засвідчують тлумачення: «прикм. до...», «стосовно до...», якщо іменник, від якого утворено БВП, має таке пряме або переносне значення, на базі якого виникає конотативне значення ВП. Наприклад:

ЗАТВОРНИЦЬКИЙ – Прикм. до *затворник*, *затвірник*.

ЗАТВОРНИК, ЗАТВІРНИК – Чернець, що не залишає своєї келії, не спілкується з людьми.// перен. Про людину, що живе самотньо, уникаючи спілкування.

Під час зіставлення системного опису семантичної структури БВП у СУМі і їх реального семантичного наповнення у сучасній художній прозі виразно простежуються процеси переорієнтації номінацій, зміни соціальних конотацій, реактивація та пасивізація окремих лексем. Так, наприклад прикметники *ангельський* (*янгольський*) зі значенням “який відзначається ласкавістю, ніжністю, добротою тощо”, *божественний* – “надзвичайно гарний, чудовий”, *соборний* – “об’єднаний, неподільний”, які у СУМі подаються із позначкою *заст.* активно функціонують у художньому мовленні. А слова *більшовицький*, *власницький*, *віруючий*, *колгоспний*, *комерційний*, *комуністичний*, *ленінський*, *молитовний*, *пролетарський*, *революційний*, *релігійний*, *соціалістичний* і под. у зв’язку з ідеологічною переорієнтацією в умовах незалежної України змінили свою соціальну конотацію, із якою вони репрезентовані у СУМі. Моделі, за якими відбулась така трансформація, як слушно підкреслює Л. Струганець, варіюються від “– до 0”, “+ до 0”, “+ до –”, “– до +”, “0 до –” або “0 до +” [4, 249-251].

Як свідчить проаналізований матеріал, кількість прикметників, які, маючи у своїй структурі НЗ, розвивають у художніх творах індивідуально-авторське значення (за нашою термінологією – okazіонально-конотативне значення – ОКЗ), порівняно невелика. Вони становлять приблизно 19,8 % від усіх досліджуваних ВП. Але ця кількість лише умовно свідчить про здатність ВП у художніх творах набувати ОКЗ, оскільки будь-який ВП може стати об’єктом для авторських асоціацій з метою створення індивідуального образу, підтверджуючи тезу В. Виноградова, що у кожному ВП потенційно закладено відтінок якості [1, 176]. Через це семантична структура БВП, як зазначав О. Шрамм, є нежорсткою, відкритою і лексикографічне тлумачення таких лексем можна прийняти як приблизний опис цієї структури [5, 79].

Індивідуально-авторські значення характеризуються невисокою частотністю, новизною зіставлення. Серед них можна виділити такі, що реалізуються в основному

у мінімальному контексті, та контекстуально зумовлені, тобто ті, що реалізуються в широкому контексті. Перші, мабуть, мають більші тенденції для закріплення у мові, тим більше, що напрямки їх розвитку традиційні. Див., напр.: «...була ця тиша, як тканина, **блаватна**» (Шевчук). Пор. у СУМі:

БЛАВАТНИЙ – Прикм. до *блават*.

БЛАВАТ – 1. Волошка. 2. заст. Шовкова тканина блакитного кольору, взагалі шовк; одяг з такої тканини.

Або: «Ось так треба думати, господарю! – переможець дивиться на мене, а з її хитрих **горіхових** очей от-от капне весела олія» (Стельмах). Пор. у СУМі:

ГОРІХОВИЙ – Прикм. до *горіх*.// Зроблений з деревини/ див. *деревина* *горіха*/ / Виготовлений з плодів *горіха*.

ГОРІХ – 1. Плодове дерево родини *горіхових*, найпоширенішим видом якого є волоський *горіх*.// Тверда красива деревина з нього. 2. Плід цього дерева або ліщини, з їстівним ядром і досить міцною шкарлупою.// Деякі інші плоди з твердою шкарлупою.

У мінімальному контексті актуалізує ОКЗ і ВП *дротяний*, напр.: «Старий нетямкувато заклінав повіками, дивлячись на Онисима Потурнака, в якого на блідому обличчі чорні вуса здавалися зовсім смоляними, й наче прямому **дротяному** волоссю додалося густої смоли й темні пронизливі очі повуглистішали» (Гуцало); «...загнавши п'ятірню в свого **дротяного** чуба, сидів Гриша Фрусін» (Загребельний). Пор. у СУМі:

ДРОТЯНИЙ – Прикм. до *дріт*.// Зроблений з дроту.

ДРТ – Металевий виріб у вигляді гнучкої нитки або тонкого прута./Дротяна загорожа.

На відміну від тих ВП, ОКЗ яких актуалізуються у мінімальному контексті, ОКЗ другої групи яскраво вираженої тенденції переходу в загальнонародне вживання не проявляють. Проілюструємо це такими прикладами: «Але Держикрай не бажав висловлюватися по-людськи, його вабило тільки, сказати, **електронне** поводження» (Загребельний); «І як могла Зізі, наша незалежна, вільнолюбива, задержувата Зізі підкоритися такому **електронному** титові» (Загребельний). Як бачимо, у поданих контекстах ВП *електронний* актуалізує ОКЗ, яке можна приблизно описати як «точний, логічний, сухий, неемоційний, раціональний і под.» Пор. також ОКЗ прикметників *альковний* та *візантійський* і *великомученицький*, точна ідентифікація яких також неможлива, та й зовсім не обов'язкова: «Щось **альковне**, любострасне є в густосолодких пахощах ямину» (Стельмах); «...третій, з **візантійськими великомученицькими** очима, крутиє транзистор...» (Загребельний).

Як ми уже зазначали, можливість закріплення ОКЗ у словниках невелика. Проте не можна сказати, що такі значення зовсім позбавлені здатності переходу у загальнонародне вживання. Здебільшого перенос проходить за ознаками, випадковими для даної реалії і не закріпленими у лексикографічній практиці опису значення слова, що називає цю реалію. Але в основі його все ж завжди лежить порівняння (універсальна операція в процесі людського пізнання). Будь-який відкритий одним автором напрямок переносу може бути використаний іншим, не кажучи про те, що вони можуть прийти до аналогічних порівнянь одночасно. Приклад такого використання прикметника *дротяний* наведено вище.

Окремо виділяємо прикметники, які, функціонуючи в українській прозі, набувають ОКЗ, хоча у СУМі вони не зафіксовані навіть із відносним значенням. Це такі лексеми: *ковильний*, *апогейний*, *мулатний*, *шайтанський*, *килимний*, *ластів'їний*, *йогівський*, *інфарктний* та ін. Наприклад: «...настала ота рідкісна **апогейна** ніч, коли

на заздалегідь визначених місцях, біля кожної щогли і снасті невідлучно чергують молоді матроси» (Гончар); «Пробувала потім розпитати його про пережите там (в ув'язненні – О. Ш.). Але Віктор неохоче піддавався на її розпити; коли торкалися цієї теми, – весь час відчувався його внутрішній супротив.

«Мало, мовляв, цікавого. Відбував, та й усе. Алігаторне життя» (Гончар); «Згорів порівняно молодим, протягом однієї **інфарктної** ночі...» (Гончар); «Усе, з чим Гриня стикається в чайній, мовби навмисне створене для того, щоб вивести його з душевної рівноваги, з **йогівського** супокою» (Гончар).

Підсумовуючи, зазначимо: семантична структура БВП нежорстка і відкрита. Усі лексико-семантичні і стилістичні зміни у її складі потребують подальшого вивчення й адекватної репрезентації у лексикографічних виданнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учебн. пособие для вузов/ Отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 206 с.
3. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.1 – К.: Наукова думка, 1970-1980. (СУМ)
4. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
5. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на мат. современного русского языка). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
6. Штонь О. П. Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х років ХХ століття): Дис... канд. філолог. наук: 10.02.01. – Тернопіль, 1997. – 234 с.

Володимир Буда

СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЗВЕРТАНЬ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО

Одним із елементів мовного етикету у кожного народу є звертання. Свої давні традиції тут має й українська мова. На жаль, донедавна ця проблема у вітчизняному мовознавстві глибоко не досліджувалась, адже форми українського звертання перейшли з розряду питань мовних у розряд ідеологічних (як можна було наголошувати на кличному відмінку чи реанімувати лексему *пан...*). Та, власне, й сьогодні в українській армії відмінили звертання військовослужбовців *пан*.

Справді традиційні форми українських звертань ми можемо зустріти в історичній прозі. Письменники тут оперували й далі оперують матеріалами історичних джерел (у нашому випадку – це козацькі літописи, листи, грамоти, універсали, договори військового і дипломатичного характеру...).

Саме звертання в історичній прозі про козацтво є одним із засобів стилізації мови персонажів у дусі зображуваної епохи.

Епоха, середовище, життя висувають перед письменником проблему вибору мовних засобів для історичного роману. Звертання у мові сучасних творів цього

жанру і є тим «моментом», що допомагає як читачеві, так і дослідникові мови виявити етап розвитку мовної одиниці. Через звертання ми можемо досягнути мовну традицію спілкування у середовищі козацтва у невимушених та в офіційних ситуаціях, виявити стійкі мовні одиниці етикету спілкування на Січі.

Із функціонально-стилістичними властивостями звертань у сучасному історичному романі пов'язана й проблема імітації стилю певної історичної доби. Диференційною ознакою «неімітуючого» стилю є різке розмежування мови автора і персонажів [3, 408]. Оскільки звертання властиве мові персонажів, функціонує у діалогах та невластиве прямій мові, то ми можемо говорити про естетичні функції звертань з погляду правдивості та переконливості у зображенні доби козацтва.

У текстах сучасних історичних романів про добу козацтва вирізняються одна-та двослівні типи звертань. Дають змогу відчутти колорит епохи й різновиди звернень до гетьманів та козаків (чи групи козаків).

Відомо, що давнім зразком майже ідеальних взаємин так званих «гуртових порядків» є Запорізька Січ. В одному з описів «січового стилю» мовиться: «Склад, організація і взаємні відносини учасників завжди зазначені тільки в словах. Всі члени — господарі рівні між собою, а відносини молодших до старших і навпаки мають родинний характер» [12, 115].

М. Грушевський у «Ілюстрованій історії України» так описує «рицарство війська Запорозького»: «...В повноважності, виданій послам козацьким для переговорів з цісарем, зве себе військо «вільним військом Запорізьким». Самі себе козаки звать «товаришами», а ціле військо — «товариством». З польської сторони по-гречному звать козаків «молойцями», або «панами молодйцями».

На чолі війська козацького стоїть виборний старшина, котрого в звичайній мові звать гетьманом — часто й самі вони себе так пишуть в листах, не тільки для своїх людей, а й до правительства, а навіть і до самого короля. Правительство ж зве їх звичайно «старшими» — «старший війська запорозького», такий ніби офіціальний титул. Хмельницький перший одержав офіціальний титул гетьмана, а перед тим належав сей титул тільки найвищим вождям польського й литовського війська» [4, 234].

Отже, звертання розрізняються змістом і функцією.

Першу групу становлять звертання, що стосуються гетьманів, полководців та козацької старшини; «— Чолом, *гетьмане*, — стиха мовив він [Самійло — В. Б.]» [6, 370]. Високий ступінь поваги й оцінки внутрішніх і зовнішніх якостей полководців міг виражатися у звертанні *козаче*, напр.: «— Богдане Хмелю, яким би, *козаче*, не було твоє прохання, гріх відмовлятися. І не тільки гріх, — додав перегодом, — а й сором» [8, 12].

Письменники відтворюють традицію, про яку історики зазначають: «У стосунках між козаками брався до уваги не вік, а час вступу в Січ: хто вступив раніше, мав перевагу перед тим, хто вступив пізніше, тому останній називав першого «батьком», а перший останнього «сином», хоча «батькові» могло бути 20, а «синові» 40 років» [12, 138]. Ось, наприклад: «То так козаки спробували брати парубійка в щільне коло, для відомої науки: «Так ти *батька* чтиш?» — в кулака хтось сплюнув» [7, 9].

У романах спостерігається вживання звертання *батьку* стосовно керівників козацтва — отаманів, кошових, полковників, гетьманів, напр.: «Та й вони просять мене: «*Батьку*, обійми за нас ранкову зорю! Обійми, *батьку!*» [6, 7]. Як правило, це

звертання є двочленним, напр.: «— Ось я, *батьку гетьмане!*» [1, 9]; «— Даруйте, *батьку отамане...* Ми знаємо, куди й чого спішать січовики, — перебив Максимко» [8, 69]; «— *Батьку Богдане, таж...* Як же це...» [8, 136].

Властиве таке називання і невласне авторській оповіді на зразок: «Міцно задумалися, чи не пора б почати з того, з чого починав *батько Хмель...*» [7, 8]; а також оповідній мові персонажів, напр.: «— Ніхто мені не сказав вийти, то я й не вийшов. Бо завжди при *батькові гетьмані!*» [1, 18] і под.

Частовживаним компонентом офіційних звертань є лексема *пан* у сполученні із словом *гетьман, отаман, перначий, кошовий, сотник* тощо. Напр.: «— Гаразд, *пане гетьмане!*» [7, 179]; «— *Пане отамане,* благослови на сирно [стіл — В. Б.] сісти» [9, 119]; «На кожне скикування головою навперестриб: «*Пане сотнику!* Пане сотнику!» [6, 37]; «— *Пане старший!* Тут неподалік у містечку сьогодні набиватимуть на палю чоловіка!» [6, 58]; «— Гей-гей! *Пане перначий!*» [1, 233].

Епітетне звертання *превелебний великий гетьмане* є показником урочистості: «— Як зуть? — Лукашем Бериндою, *превелебний гетьмане,* — відповів той [джура — В. Б.] не до місця дзвінко, навіть радісно» [1, 14]; «— *О великий гетьмане* хороброго народу козацького, який дивує сушу і море і володарює на ріках, у лугах і степах» [6, 183]. Таку ж стилістичну маркованість має епітетне звертання із архаїзмом *ясновельможний* у прямій мові та у цитатах із офіційних джерел, напр.: «— *Ясновельможний батьку,* вклоняємось тобі!» [6, 197].

Послугуються письменники й звертаннями прикладкового типу, що поєднують у собі семантику ввічливості й товариськості, як-от: *пане-брате, пане-товаришу*. Вони притаманні мові козацької старшини, полковників, використовуються для спілкування у невимушеній ситуації, а також є стилістичним прийомом синонімічного звернення до осіб без називання імен (як засіб конспірації), напр. у В. Кулаковського: «— Невже, *пане-брате,* ми щось зробили негоже, щоб можна було в нас засумніватися? — з образою в голосі запитав Бурляй» (31); «Прокляття! Невже він підозрює, що його підслуховують? Хитра bestія. Жодного імені. Щоб тебе чорти на тому світі смажили та й годі казали!» — Ви, *пане сотнику,* оточите Шемберка... я перекрию шляхи до відступу. Ви, *пане-товаришу...* «Бодай тебе побила лиха година! — шаленів Мачула. — Хоч би одного назвав» (38).

Звертання *браття* властиве також для спілкування між рівними, напр.: «Запросив я вас, *браття,* в надто пильній справі. — Хмельницький на мить умовк. — Чи можу я, *пани-товариші,* і нині вам довіряти так, як довіряв перше?» [8, 31], — що надає висловам напівофіційного характеру.

Друга група об'єднує звертання, пов'язані із спрямуванням мовлення до козаків: «— Пустийого, *козаче,* — сказав Хмельницький» [8, 83]. Це ввічливі звертання *панове, панове козаки,* напр.: «— Доброго здоров'я зичу, *панове козаки!* — мовив [Максим — В. Б.]» [1, 112]; «— Але, *панове!* Сему панові треба потрапити до пана полковника Дорошенка!» [1, 112]. А також товариське звернення *хлопці, братці, браття, брати,* пор.: «— Вперед, *братці!* — гримів Кривоніс... — Рубай, *хлопці,* шляхту! — вигукував Богун» [8, 161]; «— Істинно так, *брате,* — вигукнув Нечай» [8, 63]; «— Я так, *братця,* думаю, — блиснув кривавим шрамом проти помутнілого сонця Кривоніс» [8, 86].

Сполучення звернення *брати* із присвійним займенником *мої* інтимізує звертання, як-от: «— Люди добрі, невірні *брати мої!* — пролунав над натовпом його [Залізняка — В. Б.] дужий голос» [9, 274].

Широко представлені у текстах сучасних історичних романів про добу козацтва звертання до колективу, групи осіб. У ролі звертань виступають як розглянуті іменники у множині *панове, товариші, козаки, брати* і под., так і збірні назви *товариство, громадо, панове рада, панове браття, панове громадо, панове товариство, пани-товариші* тощо, стилістична функція яких полягає у тому, щоб створити ефект масовості, а також відтворити атмосферу рівності учасників зібрання, напр.: «*Товариство, не випадає вам дивитися, як конфедерати у вас під боком справлятимуть учту*» [9, 265]; «— *Громадо, спиніться!* — вигукнув дужим голосом Семен. — *Ми не звірі*» [9, 385]; «— *Тоді сідаймо, пани-товариші, та поміркуємо, що далі чинити будемо,— зайшов за стіл Хмельницький*» [8, 49]; «*Чолом вам, панове товариство,— схилив він чубату голову перед сотниками*» [8, 93]; «*Панове рада, щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи вітця мого*» [10, 30].

Сполучення вказаних звертань із епітетами на зразок *шановний, славний, чесний* створює ефект офіційності, урочистості, шанобливості, що може посилюватися за допомогою прийому градації, напр.: «— *Панове громадо! Товариство славне!* — крикнув Джалалій (...) — *Бреше він!* — бризнув слиною Ілляш. — *Не вірте йому!* — пропищав і Пешта. — *Чесна громадо,* — підвищив голос Джалалій (...)» [8, 142]; «— *Шановне товариство,* — промовив Хмельницький, — *кожен з вас вочевидь побачив, чим скінчилася наша виправа до Кам'яного Затону, знає, яка доля спіткала Барабаша, Караїмовича, Пешту*» [8, 151].

Фольклорну маркованість мають традиційні звертання на зразок *панове молодці, пан-молодці, браття-молодці, отамани-молодці, люди добрі*, напр.: «*Браття мої, отамани-молодці,* — сказав кошовий, — *Військо Запорозьке Низове, як старий, так і молодий! Ніколи в нас не було, щоб кого видавали, не видамо й цього молодця*» [11, 52]; «— *Панове молодці,* — мовби й неголосно мовив отаман, одначе його почули всі, — *не наша в тому вина, що маємо гибіль ворогів*» [11, 215]; «— *Люди добрі,* — сказав суворо й тихо, але так, що почули і в тому кінці натовпу» [11, 469]; «— *Просимо, пан-молодці, сідати,* — озвалося ще декілька голосів» [9, 119].

Окрім функції називання, звертання до певних осіб чи колективу, супроводжуючись тими чи іншими емоційними відтінками, виступають засобом індивідуалізації властивостей характеру персонажів через їх мову: «Звертання вносить у речення виразні стилістичні ознаки. Ним часто визначається ставлення мовця до співрозмовника чи якоїсь іншої особи, що про неї йде мова, воно може виражати ласку, докір, зневагу. Звертання іноді стає емоційним центром речення» [2, 381].

Так, для мови Б. Хмельницького властиві щирі, товариські звертання до козаків. Уживання назв людей за спорідненістю, дружніми стосунками *діти, дітки мої, друзі, побратими* у ролі звертань створює голубливо-урочистий тон взаємин батько — діти, що може посилюватися поєднанням цих конструкцій з іншими — *панове товариство, панове браття, браття-товариші*. Через такі емоційні звертання виявляється висока освіченість гетьмана, мудрість побратима, полководця, шанобливе ставлення до своїх товаришів, напр.: «— *Панове товариство, друзі мої й побратими!* — сказав я їм. — *У цій битві вирішується наша доля і доля народу нашого*» [6, 218]; «— *Погляньте на мене,* — казав я їм, — *я старий і змучений... До вас приношу свою думку й тіло, панове-браття, прихистіть і захистіть свого старого товариша*» [6, 129]; «— *Браття-товариші! Приймаємо вас до себе, хочемо, щоб пішли разом з нами за волю й честь народу нашого*» [6, 173]; «*Сьогодні їмо саламаху*

на Дніпрі, а завтра їстимемо масні плови в Стамбулі, тож не наїдайтеся занадто, *дітки мої!*» [6, 79]; «— *Дітки!* Гетьмани в битвах не гинуть!» [6, 396]; «— Нам перепочинок, *друзі*, потрібен. Невеличкий, бодай на місяць-два» [8, 185]. Найбільше цих звертань у романі П. Загребельного. Жанрова специфіка роману — сповідь — сприяла використанню таких мовних засобів художньої конкретизації, що глибоко інтимізують мову ліричного героя.

У романі К. Басенка звертання стало засобом індивідуалізації мови гетьмана М. Дорошенка, через яку виявилась двоїстість натури. Тут важливе і контекстуальне оточення звертання, пор.:

1) «Вклонився поклоном вищого, гоноровитого: «— Чолом, *добродії панове козацтво!*» — до козаків багатих» [1, 116];

2) «Аж тепер гетьман зняв чорною биркою отороченого предового шлика, задля годиться перехрестився на геть тьмяну невиразну ікону на покуті, з якої ледь прояснювався лик святого,— бадьоро, по-панібратському привітався: «— Чолом, *хлоці козаки!*» [1, 286].

Отже, у досліджуваних текстах виявляється й стильова диференціація мовних засобів вираження різних форм звертання.

У романі «Я, Богдан» П. Загребельного звертання виконує й композиційну функцію. За допомогою прийому градації риторичних речень-звертань на зразок «Гей, *панове-лицарі!*», «Гей, *лицарі-браття!*», «Гей, *браття-молодці!*»; «Гей, *товариство-добродійство!*» (2 рази) у вступній частині до роману створюється ефект «розгону літака перед злетом» — так «злітає» душа померлого гетьмана для того, щоб осягнути усі свої діяння, вийти на орбіту судді історії. П. Дудик зазначав: «Цілком виправдані у метафоричному мовленні так звані риторичні, або художні, звертання-речення — різні найменування-звернення до певних виявів суспільного життя... до прийдешніх і минулих поколінь, померлих і міфічних осіб, об'єктів неживої природи» [5, 268].

Звертання є також невід'ємною частиною традиційних формул мовного етикету козаків, що «виражають ставлення мовця до особи, якої стосується мова, утворюючи одну звертальну конструкцію» [5, 249].

Найчастіше у текстах сучасних історичних романів простежуються формули привітання на зразок: «— *Здоров, отамане.* Спасибі на добрім слові» [9, 430]; «*Здоров будь, Богдане наш!*» [6, 367]; «— *Доброго зборов'я зичу, панове козаки!* — мовив [Хлопець наблизився і, як годилося, вклонився старшим]» [1, 112]; «Нарешті пан Юрій схилив свою голову бородату в поклони, мовив: «— *Чолом, пане Хмельницький!*» [6, 299]; «— *Отамане, товариство! Ваші голови!* — привітались заробітчани. — *Ваші голови!* — за всіх відповів ще молодий, сліпий на одне око козак» [9, 119]; «— *Радий вітати пана Хмельницького, пане писарю генеральний!*» [6, 66] і под.

Таким чином, звертання у художньо-історичних творах про добу козацтва є засобом стилізації мови персонажів, через яку виявляються такі мовні одиниці, що вже стали історизмами. Звертання — не лише засіб зображення епохи, а й індивідуалізації образів-персонажів. Використавши семантичні відтінки значень певних лексем, письменники змогли створити контексти із різною мовною експресією: нейтральною, урочистою, офіційною, невимушеною, інтимною тощо. Здавалося б, у творах наведено різні життєві ситуації і неоднакові звертання до воїнів, але вони свідчать про узвичаєність певних форм звертання до військових у XVII-XVIII ст., відбивають родинний характер відносин між запорожцями, підкреслюють наявність цілого «кодексу ввічливості» козаків і української шляхти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Масенко К. Я. Початок: Історичний роман. – К.: Дніпро, 1982. – 582 с.
2. Ващенко В. С. Ускладнені речення// СУЛМ: Стилїстика. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 374-384.
3. Винокур Г. О. О языке художественной литературы. – М.: Высш. школа, 1991. – 448 с.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
5. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с.
6. Загребельний П. А. Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман. – К.: Дніпро, 1986. – 492 с.
7. Колісник Г. А. Тризна: Іст. роман. – К.: Укр. письменник, 1995. – 189 с.
8. Кулаковський В. М. Максим Кривоніс: Іст. роман. – К.: Дніпро, 1989. – 288 с.
9. Мушкетик Ю. М. Твори: У 5-ти т. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 1. – С. 109-484.
10. Мушкетик Ю. М. На брата брат: Іст. роман. – К.: Рада, 1995. – 319 с.
11. Мушкетик Ю. М. Яса: Роман. – К.: Рад. письменник, 1987. – 597 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

Марія Крупа

РОЛЬ ВЛАСНОГО ІМЕНІ У ФОРМУВАННІ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПОВІСТІ О.ГОНЧАРА «ДАЛЕКІ ВОГНИЦА»

Мовленнева структура авторського мовлення в усіх різновидах форм викладу змістово-фактуального матеріалу однозначно співвідноситься з авторською оцінною точкою зору того. Це відноситься і до номінації персонажів у художньому тексті.

В силу своєї природи зміст художнього тексту абсолютно антропоцентричний. Основним предметом зображення у ньому виступає людина, навіть тоді, коли об'єкт зображення у художньому творі інший: природа загалом, окремі рослини, тварини чи предмети. Внутрішній мотив такого зображення – звернення до людських проблем через посередництво казки (пор. українські народні казки “Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат”, “Пан Коцький”, “Коза-дереза” та ін.), байки (пор. байки Л. Глібова “Лебідь, Рак та Щука”, “Синиця” та ін.). Така абсолютна антропо-центричність змісту художнього тексту зумовлює в авторських мовленневих структурах створення особливих тематичних полів, які утворюють довгі ряди однооб'єктних повторів, що складаються із чергування власного імені, загального (чи прізвиська) – апелятива, а також займенника. У художньому тексті номінації персонажів виконують функції, що виходять за межі категоріального граматичного значення даних класів слів, і таким чином беруть участь у формуванні смислового аспекту тексту.

Термін “номінація” при аналізі іменних повторів вживається «в динамічному аспекті, позначаючи процес найменування, і в статичному, позначаючи результат, саме найменування” [1]. Не маючи референційного (представляючого) значення в плані мови, власні імена (ВІ) набувають конкретного значення в мовленні, випрацьовуючи у ньому свої категоріальні ознаки.

Перша із них: у мовленні ВІ наповнюється змістом, який включає всі знання комунікантів про об'єкт називання. Ці знання відзначаються повнотою якісної і

кількісної інформації і обов'язково включають суб'єктивне ставлення до референта. У цій якості ВІ можна побачити реалізацію його категоріальної ознаки. Насправді семантично порожнє у мові, ВІ виступає гранично інформаційно наповненою одиницею в мовленні кожного комунікатора. Позначаючи об'єкт, комунікатор включає весь запас знань мовця про нього.

Другою незмінною характеристикою ВІ у мовленні треба вважати різкі перепади в його інформаційному наповненні та емоційно-оцінній спрямованості одного і того ж референта. Це пов'язано з неминучими індивідуальними відмінностями комунікаторів, їх особистих якостей, системи зв'язків та ставлення до названого об'єкта. Однак можливості діаметрально протилежних мовленнєвих наповнень одного і того ж ВІ в одній і тій же комунікативній ситуації зумовлено не особливостями функціонування ВІ, а його сутнісною природою – наявністю готової форми і можливістю вмістити у неї практично будь-який зміст.

Третя категоріальна ознака ВІ полягає у жорстко зумовленому зв'язку між змістом ВІ і ситуацією спілкування: виходячи за межі комунікативної ситуації і певної особи (соціуму), власне ім'я залишає там свій зміст. Вступаючи в нову ситуацію і означаючи новий референт, ВІ відображає відповідно його ознаки у тому складі, в якому вони відібрані новими комунікаторами.

Категоріальні ознаки ВІ зберігаються при введенні у художній текст. Переважна більшість їх входить у художній текст аналогічно до службових слів – без значення. Не володіючи в ізольованому середовищі власним предметно-логічним значенням, ВІ підлягають реалізації тільки в контексті і вимагають для виконання своєї називної, виокремлюючої та вказівної функції обов'язкового лексичного вказівного мінімуму.

Таким чином, входячи у художній текст семантично неповним, а часто – порожнім, ВІ виходить із нього семантично наповненим і виступає для читача, носія мовно-національної культури як сигнал, котрий збуджує у пам'яті широкий комплекс певних асоціацій, пов'язаних з даним художнім текстом. Ім'я *Лукаш*, наприклад, відновлює у читацькій свідомості і назву художнього твору («Лісова пісня»), і автора (Леся Українка), а також портрет персонажа, пейзажі волинського краю, інших дійових осіб. Тому В. Кухаренко вважає власні імена локальною семантичною структурою, що закріплюється за даним іменем і в даному контексті. Цю властивість ВІ у художньому тексті вона називає **індивідуально-художнє значення власного імені** [4, 106].

Поведінка однооб'єктних повторюваних ВІ дозволяє виділити такі основні їх текстові функції:

- 1) власне ім'я як знак чужої (не авторської) точки зору;
- 2) власне ім'я як знак зміни стану (становища) персонажа;
- 3) власне ім'я як знак виокремлення [3, 58].

У структурі художнього тексту представлено різні «за походженням» номінації одного персонажа: авторська і чужа. Між ними можливі такі співвідношення:

- 1) рівносильне розташування нейтральних імен;
- 2) протиставлення імен з «перемогою» одного з них.

Співвідношення і «поведінка» ВІ (номінації автора і персонажа) в структурно-семантичній організації тексту – показник для прочитання підтекстової інформації.

Мета нашої статті – дослідити підтекстову інформацію у повісті «Далекі вогнища» О. Гончара, подану шляхом протиставлення імен з «перемогою» одного з них.

Головний персонаж Кочубей – працівник районної газети «Червоний степ» – має кілька варіантів ВІ. Так, для молодого робітничого друкарня Ольги Байцур він –

дядько *Кочубей*, для читачів газети – *Лаврін Пісня*: таким псевдонімом він підписує свої кореспонденції. Колеги по роботі називають його *товариш Пісня*, а хлопці-оповідачі – *Кочубей-Пісня*. Працівники газети знають, що він – *Харитон Кочубей*, але ніхто його так не називає. У тексті для підсилення семантики образу головного героя, що поіменованій власним іменем *Кочубей*, паралельно вживається ім'я історичної особи – *графа Кочубея*.

У тексті 166 разів вжито ВІ головного персонажа у шести варіантах: 148 разів – *Кочубей*, 1 раз – *Харитон Кочубей*, 2 рази – *дядько Кочубей*, 3 – *Лаврін Пісня*, 12 – *товариш Пісня*, 1 – *Кочубей-Пісня*. Значна перевага першого варіанта ВІ головного персонажа – *Кочубей* – робить цей варіант авторським найменуванням персонажа.

У редакції теж світиться, бачимо, як *товариш Пісня* заклопотано гортає розкладену на столі газетну підшивку. Ритися у підшивках – для *Кочубея* то чиста втіха, чи не найприємніше із занять. Товста, обстрьопана, може, навіть і позаторішня підшивка для нього книга із книг, то, сказати б, його Біблія, ніякого іншого читива *Кочубей* не визнає. Гортаючи підшивку, він водночас сторожким своїм вухом дослухається до розмови в редакторському кабінеті, де за напіввідхиленими дверима *товариш Поліщук* саме про щось радиться з Миколою-секретарем... Редактор... до Миколиної поетичної творчості ставиться з серйозним зацікавленням, чим викликає в *Кочубея* ледь стримувану досаду чи, вірніше сказати, заздрощі. *Кочубей* вважає, що нашому секретареві все надто легко дається...

Оскільки виклад змістово-фактуального матеріалу у повісті ведеться “від персонажа”, точніше від двох – *ми з Кириком*, то фактично вся художня інформація, в тому числі номінація персонажів, належить цим хлопцям. Їм *по шістнадцять*, і вони працюють у редакції районної газети “Червоний степ”, їм *О. Гончар* передоручає авторське слово, тому їх точка зору щодо зображених подій збігається з авторською. Оскільки всі події, викладені у повісті, – в площині спогадів, то оповідачі ретельно фіксують хто, кому, коли, яке ім'я дав. У цій площині яскраво проглядається зона функціонування шести варіантів ВІ головного персонажа, кожне з яких має свого номінатора. Перше найменування персонажа вводять хлопці-оповідачі, друге – *Ольга Байцур*.

Ольга Байцур стрельнула оком туди-сюди – і до *Кочубея*, нашого старшого колеги:

– *Дядьку Кочубею*, що це ви тут накарлякали?

– Не розбереш? Ах ти ж, ягідко! – *Кочубей* пробує дотягтися через стіл до *Ольжиного* плеча... *Кочубей* уже хап *Ольгу* п'ятірнею за лікоть!.. *Кочубей* горне її все ближче... *Вириваючись* із залізних *Кочубеєвих* обіймів, *Ольга* весь час сміється... *Кочубей* все ще з прикушеною губою спідлоба дивиться на цю розпашлу пустунку...

Це перша серія найменування головного персонажа. На перший погляд, найменування виступає нейтральним. Однак і чуже, персонажеве, і найменування від оповідачів *Кочубей* має глибинні текстові конотації. Так, *грайливе* на початку повісті звертання *Ольги* до *Кочубея* – старшого працівника редакції – *дядьку* (а не на ім'я, по батькові чи *товаришу Кочубей*, як було прийнято в радянських установах), з'ясовується через 50 сторінок: *...а вони в той час десь поза мурами сходились на таємне побачення, щоб хоч на хвилину розтанути в обіймах, забути про всіх, і про все.*

Апелятив *дядьку* в *Ольжиному* мовленні на початку повісті виконує кілька функцій: з одного боку, дівочого загравання до коханої, але старшої людини, а з другого, – служить для прикриття перед сторонніми очима, зокрема й шістнадцятилітніх оповідачів, закоханих в *Ольгу*, відносин між молоденькою робітницею друкарні та старшим і одруженим *Кочубеєм* – завідувачем відділу газети.

Третье найменування головного персонажа – *товариш Пісня* – належить шістнадцятилітнім оповідачам – коректорам газети. Воно зустрічається в їхньому мовленні та в мовленні персонажа. Іронічний підтекст цього найменування схоплюється тільки в контексті цілого твору, зокрема його першої частини. Вперше воно зустрічається в мовленні оповідачів: *Олімпіада Панасівна перебуває на чатах, знову, розпалена ревнощами, вистежує свого товариша Пісню*. Тут же йде наймасивніша серія цього варіанта: тричі вживається *товариш Пісня* і *Лаврін Пісня*. Останній вжито тільки тут, у цьому композиційно-тематичному фрагменті, в якому оповідачі “представляють” головного персонажа як журналіста.

Лаврін Пісня – це Кочубеїв псевдонім. Він йому віддає перевагу над власним прізвиськом, та й нам здається, що “**Харитон Кочубей**” це зовсім не те, що “**Лаврін Пісня**”.

Услід за “представленням” дійсного, хресного, і набутого імені оповідачі як молоді журналісти подають те, чим він їх захоплює:

Багато що в ньому нам із Кириком до вподоби. Теперішнє становище завідувача відділом далось Кочубеєві нелегко, з рядових сількорів вийшов, за якісь викриття на нього нібито вчинено було замах, але ті нічні постріли, здається, ще більше піддали Кочубеєві гарту, він і зараз небезпек не уникає, де тільки прорив, відстала ділянка чи звили кубло негідні елементи – Кочубей на велосипед і туди, в бій! **Сміливець, викорінювач зла** – ось хто він для нас.

У пошуках фактів **товариш Пісня**, осідлавши велосипед, цілими днями гасає на роботу; а коли повернеться, то в редакцію зайде обвітрений, розбурханий, ніби з поля бою...

Та найскладніше для Кочубея починається тоді, коли зібрані факти треба буде викласти на папір. Пишеться йому важко, тонкі губи його під час роботи будуть міцно спіплені. Ці зімкнуті, аж побілілі в напрузі, губи віщують Кочубеєвим недругам дошкульні удари, нещадне таврування, навіть погрози, зате, коли роботу завершено, **викорінювач зла** нарешті випростає плечі... й гордовито мовить до нас:

– Ось так, хлопці: якщо вже вдарити, так ударити! Щоб до нових віників не прочунялись...

Плодами своєї творчості **товариш Пісня** відчуває потребу ділитися з нами, написане читає обом уголос... Матеріал найчастіше буде гострий, викривальний, ряснітиме такими словечками, як полигач, людя, ворожі недобитки, а якщо написане буде ще й приперчене народним прислів'ям, то автор назве своє творіння фейлетоном, під яким завтра в газеті стоятиме повноголосий підпис: **Лаврін Пісня**. Те, що виходить з-під Кочубеєвого пера, ми сприймаємо як газетярську безстрашність... Щоправда, нам трохи смішною здається Кочубеєва зневага до правил граматики та пунктуації, жодних розділових знаків він не визнає, окрім свого улюбленого знака запитання... Найголовнішим для себе Кочубей вважає добувати факти, а решту все, в тім числі й знаки розставляти, він полишає нам, своїм молодшим колегам, що опинилися в редакції одразу після семирічки.

Цей композиційно-тематичний фрагмент, що знаходиться на початку повісті зчеплений в основному двома варіантами ВІ головного героя: прізвиськом, що передалось йому із роду в рід, – *Кочубей* і псевдонімом *Пісня*. Усічені двокомпонентні ВІ функціонують нейтрально, лиш з тією різницею, що найменування *товариш Пісня* вживається для позначення: а) журналістської діяльності персонажа; б) посади завідувача відділу; в) поважаного, старшого працівника газети; г) *викорінювача зла*. Дане оповідачами та іншими персонажами, таке ім'я абсолютно відповідає психічній структурі Кочубея: з одного боку – *товариша*, тобто активного бійця за радянську владу, викривача і *викорінювача зла*. Ці апелятиви – чуже слово. З другого, – *Пісню*, бо так себе сам поіменував Кочубей, відкинувши офіційне ім'я. По-третє, штучність

і неприродність цього двокомпонентного імені розкриває певним чином «штучну» журналістську діяльність Кочубея, у якій нічого пісенного не було.

Тим часом під час складання снопів у підшефному колгоспі всі працівники редакції помітили, який Кочубей вправний складальник:

Мовби завзявшись перегнати хмару, Кочубей працює ще з більшим завзяттям, ніж досі, сам носить, сам кладе, а коли помітив, що в Парасі Георгіївни верх полукіпка з'їжджає вбік, він і їй підправив, – просто не впізнати людину.

– Ось де **товариш Пісня** нарешті знайшов себе, – зауважує мимохідь Житецький. – **Скиртоправом** бути б йому в житті...

У контексті повісті *ВІ товариш Пісня* найбільш інформативне: на початку твору воно вживається в свідомості якось по-дивному закоханої у свого чоловіка Олімпіади Панасівни та молоденьких коректорів, яким багато що в Кочубеевій діяльності до вподоби. Тому у розповіді про збирання ним фактів по всьому району в устах оповідачів це найменування звучить із відтінком пафосу *Упошуках фактів товариш Пісня... Плодами своєї творчості товариш Пісня*. Четверта-шоста номінації = журналіст, сумлінний працівник газети. Дев'ята номінація *Ось де товариш Пісня нарешті знайшов себе...* – розкриває професійну трагедію Кочубея: він працює не за покликанням – *Скиртоправом бути йому в житті*. Восьма – створює комічний (і трагічний) ефект (як і 4-5, 12):

Олімпіада Панасівна... хльоскала, шмагала його, мов хлопчика, по плечах, по вухах, старалась стьобнути **товариша Пісню** навіть по його ласих до поцілунків губах, а він затуляючись рукою, якось безглуздо осміхаючись, під вигуки школярів... крок за кроком **задкував, відступав** від школи через дорогу, **доки нарешті шурхнув у кимось відчинені двері прокуратури**.

Одинадцятий раз номінація *товариш Пісня* звучить в устах Ірини – Ольжиної товаришки, яка переповідає працівникам про розмову з Ольгою:

– А про свого **спокусника** чи згадує? – обережно запитала Парася Георгіївна.

– Нема йому більше місця в Ольжинім серці!

– Кривди такої Ольга йому не подарує, – вела далі Ірина упевнено... – Клянеться, що нікого в світі так не кохала, як цього **так званого товариша Пісню**, а тепер ненависть він у ній пробудив таку, що – хай начувається!..

У репліці *так званій* (який має умовну назву) Ірина зриває маску із Кочубея: він лиш «так званій» *товариш Пісня*; насправді – інший. Те, що він інший, як себе іменує, свідчать його вчинки.

Дванадцята номінація *товариш Пісня* вживається в мовленні оповідачів, що малює характерологічну ситуацію-вчинок: Ольга прийшла в редакцію з дитиною.

...Іван-друкар, визирнувши з вікна, повідомляє:

– Іде! Іде! Прошу всіх встати!

Ось при цій звістці ми побачили, що Кочубееві зараз непереливки: руки хапливо зашелестіли в паперах, очі забігали полохливо, шукаючи, в яку б шпарину сховатися, і оскільки вікно в кабінеті редактора було відчинене (зрання за редакторським столом працював Кочубей), то, видно, тут **товаришеві Пісні** й зблиснула рятувальна ідея: в два стрибки перетнувши кабінет, він зі спритністю акробата вимайнув на підвіконня, а звідти шугнув просто в бур'яни. Кочубеева спина швидко віддалялась по той бік муру, лиш грали лопатки, почуваючись у безпеці, поза межами будь-чєї досяжності.

Ситуація-вчинок яскраво демонструє: особа, що взяла псевдонім *Пісня* не має

нічого спільного ні з генієм народу, що засвідчується безіменно в пісні, ні з народною мораллю. Описана подія знімає також всі позитивні конотації зі слова *товариш* і з контамінованого романтичного і депо захопленого – *товариш Пісня*. Ця номінація – остання у мовленнєвій свідомості як оповідачів, так і працівників редакції. Зникнення її – демонстрація того, що ореол, створюваний навколо особи Кочубея ним самим та оточенням, розвіявся. Вона залишається тільки в мовленнєвій свідомості Олімпіади Панасівни:

Не перший день ці ось такі різні люди, об'єднані силою трагічних обставин, ходять, сторожко блукають лісами на чолі з Кочубеєм, разом шукають із безвиході виходу. Серед гурту чоловіків, час від часу доганяючи поглядом *товариша Пісню*, плентається... його вірна Олімпіада Панасівна.

Псевдонім Кочубея *Лаврін Пісня* вжито у повісті тричі. З першого погляду він оцінних конотацій не має. Однак контекст цілого їх подає: по-перше, ним Кочубей надолужує своє тяжке журналістське письмо, по-друге, – приховує справжнє ім'я та прізвище – *Харитон Кочубей*. Характерно, що відповідно до займаної посади за мовленнєвим етикетом 30-их років цей персонаж мав би мати тричленне ВІ (пор. ін. персонажі повісті: директор школи *Олімпіада Панасівна*, метранпаж *Генріх Теодорович Баумгартен*, голова підшефного колгоспу *Кузьма Кузьмович Горобець*). Офіційний варіант імені Кочубея – контаміноване з різних сфер *товариш Пісня*. Хресним іменем – *Харитон* – Кочубея в повісті ніхто не називає, очевидно, через те, що він його категорично відкинув, замінивши набутиим. Цим він подає знак, що від хресного відмовляється, хоч ім'я *Харитон* (з гр. *Chariton*) означає «щедрий; краса, слава». Благородне значення хресного імені Кочубей заміняє *Лаврін*, що в історичному контексті кінця 30-их років прозора натякає на Лаврентія Берію і не тільки іменем: Кочубей, як і його тезка, всіх підозрює у підриві радянської влади.

Глибокий підтекст має також відмова від власного прізвища: його з'ясовує діалог між хлопцями-оповідачами.

– Прізвища свого ви могли б не соромитись, – якось спробував повчати нашого колегу Кирик. – Он у Пушкіна: “Богат и славен **Кочубей**...”

– Я не з тих **Кочубеїв**, – була невдоволена відповідь.

– А з яких?

– Не знаю, з яких, але знаю, що не з тих.

Сказано, як відрубано.

Власне ім'я *Кочубей*, вжите О.Гончаром у повісті не випадково: його контекст – історичний. Він зумовлює два варіанти інтерпретації поведінки персонажа: 1) в контексті Пушкінської “Полтави” – “Богат и славен **Кочубей**...”; 2) в контексті української історії, про яку в радянські часи рідко хто знав. Вище наведений діалог вибудований О. Гончаром дуже тонко і з глибоким підтекстом: з одного боку, – це наївні хлопчачі повчання, оперті на шкільні офіційні знання: “Полтаву” О. Пушкіна. З другого, – невдоволена, але завбачлива відповідь *Я не з тих Кочубеїв*, хоч Кирик говорив про одну конкретну, історичну особу, виведену у поемі “Полтава”. Відповідь Кочубея швидше інтуїтивна, ніж інтелектуальна, але його категоричне *Знаю, що не з тих* “відрубує” історичні корені, а з ними й “отецтво” (термін А.Вовка): як історичне, так і фізіологічне. Характерно, що і син Кочубея – безбаченко; батькового прізвища він не успадковує.

Формальне відречення від хресного імені *Харитон* та від прізвища *Кочубей*

доповнює змістово-фактуальну інформацію повісті, яка правдиво відтворює відповідну психічну структуру персонажа. Відповідно до неї стають зрозумілі мотивації його вчинків, в тому числі і самономінація.

Єдиний раз вжито у повісті дериват *Кочубей-Пісня*. Він утворений з власного та набутого прізвища і вживається у діалозі Ольги з оповідачами – *ми з Кириком*:

– Гей ви, сплюхи, вставайте, бо так і життя проспите!.. Та вже он сонце у вікна! І діло таке, що не жде...

– Ще й діло... А кому ці волошки?.. Чи не *Кочубесві-Пісні*?

– І не йому. Ще йому не насіялись...

Діалог засвідчує, що оповідачі *ми з Кириком* – перші номінатори в придумуванні варіантів власного імені для Кочубея, і їх номінація – в площині авторської.

Однак сталим, наскрізним, водночас нейтрально-паралельним до інших п'яти варіантів виступає одночленне ім'я головного персонажа – прізвище *Кочубей*. Підтекстово сталість вживання в мові оповідачів цього варіанту власного імені персонажа, його значна кількісна перевага говорить багато: "*Кочубей*" – завжди Кочубей. Це природа його психічної структури, що позначена конкретним ділом, конкретною особою, в конкретних обставинах. У повісті О.Гончара власне ім'я *Кочубей* ще не загальне, але воно однозначно марковане українським історичним контекстом.

Аналіз структури та функцій ВІ у повісті О. Гончара «Далекі вогнища» дозволяє зробити висновки:

1. ВІ яскраво характеризує авторську точку зору стосовно центрального персонажа і виражається такими засобами: частотністю вживання, явищами контамінації, мовними засобами історичного горизонтального та вертикального контексту.

2. ВІ та його замітники апелятиви беруть активну участь у формуванні смислового аспекту повісті, зокрема підтекстової інформації про іменованого персонажа.

3. Варіанти ВІ та апелятивів з точки зору персонажа представляють всебічну характеристику *Харитона Кочубея* і виступають ярликом, знаком, онімом його морально-етичних, суспільно-політичних та професійних якостей.

4. Протиставлення ВІ головного персонажа із «перемогою» *Кочубей* – це протиставлення авторського найменування характерологічному чужому. Як правило, авторське найменування нейтральне, однак значна кількісна його перевага над чужим підкреслено виражає авторську оцінку персонажа і його найсуттєвішу характерну рису – зрадник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций// Языковая номинация: общие вопросы. – М., 1977.
2. Гончар О. Далекі вогнища. – К.: Радянський письменник, 1987. – С. 26-90.
3. Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста. – М., Рус. язык, 1989. – 152 с.
4. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 189 с.

Галина Сюта

РЕФЕРЕНЦІЯ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В ієрархії мовних реалій постмодернізму помітне місце посідає переосмислення критеріїв добору матеріалу художнього твору та методів роботи з цим матеріалом для організації текстів у естетично цілісні одиниці. Показова риса авторського мовомислення цього періоду – *референційність* (*рефлексогенність*) художнього слова, його здатність накреслювати напрямки актуалізованих і потенційних міжтекстових зв'язків, звільнення культурних кодів, активізації певних векторів сприймання.

Розуміння поетичного тексту як складника тексту загальнокультурного, що є однією з креативних засад поетичної творчості кінця ХХ – початку ХХІ ст., актуалізувало роль міжтекстових взаємодій та соціокультурних факторів у процесі розкодування “прихованих” змістів тексту. При цьому йдеться не стільки про зростання важливості контекстного оточення, скільки про організацію своєрідного діалогічного контексту, тобто про ситуацію, коли контекстні референції набувають статусу основних, укладаючись у загальну систему інтертекстуальних зв'язків. Без вибудовування останніх “вживлених” складник літературного тексту часто виявляється помітно спотвореним, збідненим, а іноді й не може бути адекватно прочитаним – тоді інтертекстуальні коди залишаються “річчю в собі”. Скажімо, нижчий освітньо-культурний рівень читача, відсутність певних фонових знань може стати на заваді сприйманню багатовимірних міжтекстових зв'язків, складних асоціативно-цитатних комплексів, на декодування яких розрахований авторський задум (*автотекстуальність*). Якщо ж референційна пам'ять інтертекстуальних образів, алюзій, культурологічних посилань не актуалізується читачем або ж не використовується у повному обсязі, *автотекстуальність* – як комплекс закодованих міжтекстових елементів та зв'язків – залишається нереалізованою. І навпаки, звукова, ритміко-синтаксична, комбінаторна пам'ять слова може наштовхнути читача чи дослідника на встановлення не прогнозованих автором інтертекстуальних, навіть інтердискурсивних асоціацій. Цей процес в осмисленні теоретиків постмодернізму отримав назву *смерть тексту*, оскільки текст, прямо чи опосередковано розчинений, цитований, втрачає самодостатність, стає аморфним і *помирає*. Так, І. Льїн, зокрема, вважає, що інтертекстуальність як спосіб текстотворення і текстопрочитання “в кінцевому результаті призводить до знищення поняття *текст* як чітко виявленої автономної даності” [4, 334].

В аспекті з'ясування референційних зв'язків, показових для сучасних поетичних текстів, слухним видається твердження М. Ріффатера, який постулював погляд на будь-який текст як на ансамбль суперпозицій інших текстів. При цьому слід брати до уваги не тільки ті тексти, що винкли до аналізованого, але й тексти, що виникають **паралельно**, а в ідеалі – й **після** твору [2, 78]. Тобто йдеться не про процес смислообміну тексту з культурним середовищем, а про процесуальність конституювання смислу як його динаміки в культурному середовищі шляхом контактування з іншими текстами, кожен із яких є конкретною семантичною конфігурацією багатьох смислових потоків, але жоден не є детермінантним (тобто власне **джерелом**) щодо іншого й не існує поза всеохопною інтертекстуальною грою.

Референційні співвіднесення-коди, якими оперує ліричний суб'єкт поезії дев'яностників, ґрунтуються на кількох таких смислових потоках, унаслідок семантичного зрощення, переплетення яких витворюється новий текстуальний феномен. Його складники (як-от: імена, символи, ремінісценції, цитати, інтелектуальні натяки) рефлексують у площини світової міфології, літератури, історії, філософії, уможлиблюють процес діалогізації тексту [1, 258]. У поезії українського постмодернізму до найбільш продуктивних шляхів організації такого міжтекстового діалогу, встановлення тісної семантичної взаємодії конкретного тексту із широким семіотичним культурним середовищем належать:

- експлуатація культурної пам'яті міфологічних і літературних імен та символів;
- референційні відсилання до сакрального змісту Біблії;
- використання семантичного потенціалу усталених висловів, ідіом тощо.

Міфологічні та літературні імена, осмислювані авторами кінця ХХ – початку ХХІ ст., поліфункціональні з погляду організації поетичного тексту як художнього цілого. З одного боку, вони виконують роль смислово самодостатніх мовно-культурних знаків і забезпечують інтелектуальне тло твору, з іншого – це один із найбільш випробуваних засобів активізації позатекстових знань реципієнта. Адже основний пласт міфологічних (*Лета, Ікар, Сізіф, Прометей, руно, камінь* та ін.) і літературних (*Боян, Мавка* і под.) імен та символів належить до сфери так званих загальних знань, отже, образ, що до них відсилається, найпевніше може бути розкодованим. Очевидно, цим пояснюється систематичне послугування такими мовними знаками у сучасних текстах: *“Засну в літаку, а прокинусь в Леті”* (Р. Скиба); *“Навпомацки в Лету ввійдеш і, можливо, не вийдеш за межі”* (В. Махно); *“Тож поєднай в душі своїй Паріса з Агамемноном”* (М. Розумний); *“я далі двигав мрамур свій, цемент здуваючи із вій”* (Г. Безкоровайний). Іноді референція ускладнюється експресивним переакцентуванням коду за рахунок зіткнення у межах однієї (як правило, невеликої) поетичної синтагми семантично неконтактних слів: *“перекрадені Зевси ліплять планету під реті чужих відцвітань”* (С. Процюк); *“Усе збулося і прокисло, як мрії вічного Лотрека”* (С. Пантюк); *“І руно твоє, отроче мій, золоте – струхла шкіра, що вичинки зовсім не варта”* (Ю. Бедрик). Актуалізовані як референтні коди, вони творять своєрідний значеннево-емоційний антитекст до першоджерела передусім із погляду переакцетування його усталеної високої конотації.

Аналогічну тенденцію до експлуатації одного, а тому й референційно багатовимірною джерела із арсеналу національної словесності спостерігаємо на прикладі *“Слова о полку Ігоревім”*: *“чашею твоєю зачерпнули Дунай, а вона пробита стрілою – і все витікає з неї. І хлібом вітчизни не залиши діри”* (В. Махно); *“затемнена гора – пора гірка полинна і шоломів гора – рудих лисця провина”* (В. Махно).

Потужними текстомодельовальними кодами, що зумовлюють численні перегуки ідіостилів різних авторів, є також біблійні образи і мотиви. Послідовність та частотність їх рефлексів у сучасних поетичних текстах дає підстави говорити про певні закономірності референційного відсилання до сакрального тексту Святого Письма: *“Коли понесуть три дарі, три серця”* (С. Процюк); *“Віта має смак і колір вишині, плід заборонено, в надіння є причина”* (М. Розумний); *“Відрух Божого відхнення освічує нам шлях, із заплющеними очима знаходимо заповітну землю”* (В. Махно); *“Змія сидить у яблуці, гіркими снами виповнюється день”* (М. Розумний). При сприйманні таких текстів актуалізовані у них біблійні коди *три дарі, заборонений плід, знаходити заповітну землю, змія у яблуці* не становлять труднощів щодо встановлення образно-смислових виходів на першотекст Святого Письма. Натомість

значно помітнішим є структурування на первинне біблійне значення та нашаровані авторами текстологічні трансформації у таких образних вживаннях: *“Чи я пізнаю Вас поміж горбів верблюда, коли за сорок років проклюнуся з піску? – Моїх червоних тіл оманлива облуда розсиплеться на манну гарячу і гірку”* (Н. Федорак); *“Корови схудли, свячено корогви”* (М. Розумний); *“бо підуть ще царі до зорі і омивуть дощі небеса”* (В. Махно); *“Ще тих присвят царі як до зорі обмовились перепочити нині”* (В. Махно). Як свідчать наведені ілюстрації, часто вживаними, а отже рефлексогенними координатами, які мають численні структурно-семантичні відповідники в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст., є образи вертепних дійств (наприклад, три царі несуть дари новонародженому Христові), образ манни небесної та ін.

Інший важливий аспект організації постмодерного тексту – цитатність. Слід зауважити, що так звану цитатність інтертекстуальності не слід розуміти як вторинність тексту, смислово залежного від першоджерела. Йдеться про запозичення не тільки (і не стільки) безпосереднього текстового фрагмента, як про послуговування функціонально-стилістичним кодом, що репрезентує певний спосіб мислення або традицію образотворення чи мовомислення. Парадигматична модель мислення сучасної поезії розуміє під цитатою не тільки вкраплення одного тексту в інший, але й потоки кодів, жанрові зв'язки, тонкі парафрази, асоціативні відсилання, ледь вловимі алюзії і т. ін. Пор.: *“На полі крові, де росте закон, Ти, як ведмідь, закоханий в пантеру”* (Н. Федорак); *“І вітчизни відкашлявши дим... втратили точний перебіг годин”* (В. Махно). Очевидно, саме на рівні цитатності як засобу співвіднесення у рамках одного контексту часово віддалені культурні фрагменти може реалізуватися зміст ідіоматичних або широко відомих висловів, знакових для національної культури: *“Скидаймо овечі хутра! Впізнати бо час вовків”* (М. Розумний); *“І прямо підеши – казку розкажуть тобі, вправо... спинишся на роздоріжжі”* (Н. Федорак); *“живи Україно в віках соборно і гоїно”* (Н. Федорак). Іноді цитатність передбачає не підтвердження, а пряме заперечення цитованого, що теж є одним із засобів організації антитексту, пор.: *“Я на сторожі коло них поставлю слово”* (Т. Шевченко) і *“Я на сторожі коло них нічо' не ставлю”* (М. Розумний).

Отже, референція як засіб організації поетичного тексту кінця ХХ – початку ХХІ ст. передбачає, по-перше, залучення поетичних текстів до функціонування в умовах широких культурних контекстів. По-друге, характерною рисою організації постмодерних поетичних текстів та творення індивідуалізованих ідіостилів є система відповідно обраних референційних кодів. Ці особливості свідчать про усталення нового типу організації сучасного поетичного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве// Бахтин М. М. Работы 1920-х годов. – К., 1994. – С. 257-320.
2. Barthes R. Texte// Encyclopaedia universalis. – Paris, 1973. – P. 78.
3. Grivel Ch. The theory of textuality. – Princeton, 1982. – P. 138.
4. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. – Москва: Интрада, 2001. – С. 100-105.
5. Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск, 2001. – С. 334.
6. Постмодернизм. Энциклопедия/ Сост. и научн. ред. А. А. Гришанов, М. А. Можейко. – Минск, 2001.

Алла Стадній

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ КОНОТАЦІЇ

Більшості слів української мови характерна невизначеність та розмитість лексичного значення, але, незважаючи на це, мовець може висловити певний зміст з точністю, конкретністю, експресивністю. Тобто в значенні слова міститься здатність до динамічності, варіантності, властивість виразити індивідуальне, особливе. В значенні таких слів, крім раціональних інформативних факторів, важливу роль відіграють конотативні аспекти.

Явище конотації потребує комплексного підходу до його вивчення, об'єднуючи зусилля вчених різних спеціальностей, але одне з чільних місць слід відвести психолінгвістиці. Не випадково американський мовознавець В. Інґве називає «жорстокою історичною випадковістю» той факт, що не надалось достатньої уваги носіям мови. Переваги психолінгвістичного підходу до явища конотації не обмежуються лише зверненням до носіїв мови, вони виявляють відношення носіїв мови до конотативних аспектів мовного знака, сприяють розкриттю значень, які існують у свідомості мовців.

Дослідження проблеми конотації в центрі уваги ставить питання: причини виникнення конотації, психологічні механізми виникнення конотації, відношення до лексичного значення слова конотацій та асоціацій та їх взаємозв'язок, сприйняття конотативних значень носіями мови тощо. Тому метою нашої статті є дослідження психолінгвістичної сутності явища конотації.

Про важливу роль емоційної оцінки в мовленнєво-мислительних процесах свідчать результати багатьох психолінгвістичних експериментальних досліджень семантики. Вони стосуються взаємозв'язку і взаємовідношення асоціацій і конотацій, психолінгвістичного аспекту значення, вивчення конотації як феномена психіки мовця тощо.

Деякі конкретні психолінгвістичні методики були розроблені О. Леонтьєвим, О. Брудним, О. Клименко, В. Левицьким, Є. Бендиксом, Ч. Остудом та іншими вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Але, як правило, у більшості праць аналізується лише один аспект значення.

З іншого боку, зовнішній і внутрішній прояви емоцій у поведінці людини висувають нові проблеми на шляху лінгвістичних досліджень семантики мовних і мовленнєвих засобів емоційної експресії. Однією з таких проблем є двозначність мовних знаків, яка полягає в тому, що одиниці мови, а саме слова, в емоційно забарвленому мовленні виступають «одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших психічних переживань, які входять в завдання і наміри повідомлення» [1, 19]. Тобто емоційно забарвлене мовлення одночасно репрезентує дві сторони психічної діяльності людини: мислення та емоції. Ще одна проблема полягає в тому, що мова є лише одним із засобів вираження людських емоцій. Вона стоїть найвище в емоційно-експресивному ланцюжку: емоційні реакції – міміка – жест – мовлення. Вираження емоцій у мовленні знаками мови доповнюється семіологічно нижчими засобами, але вживання лише одного призводить до неправильного розуміння емоційної сторони комунікації.

Відомо, що слово в мовленні реалізує, крім своїх прямих і переносних значень, ще й потенційну енергію для вираження чи відображення додаткових, асоціативно пов'язаних з ним образів, почуттів, ідей [1, 62-63]. На цій основі і виникає конотація.

Значення слова включає в себе асоціативні зв'язки, які поєднують аспекти як окремого значення, так і значень інших слів.

Кожна людська думка містить асоціативні зв'язки, і тому І. Павлов писав, що “нічого в розумі немає, крім асоціацій” [5, 458]. Людина володіє словами із первинними значеннями, у вторинних номінаціях з'являється додатковий зміст (конотація), що утворюється внаслідок асоціативної діяльності свідомості, яка пов'язує конкретний знак з різними елементами дійсності. “Кожне окреме слово – це петля. Тисячі асоціативних зв'язків сходяться і розходяться від нього”, – зазначав Ш. Баллі. Але це не означає, що всі ці асоціації входять у лексичне значення кожного окремого слова.

Неасоціативних слів в мові немає. В якості асоціатів можуть виступати слова, фонові знання, уявлення, поняття. На базі асоціацій можуть виникати додаткові значення. А оскільки вони супроводжуються почуттями (ми розуміємо і відчуваємо одночасно), ці значення забарвлюються емоційними оцінками, які з оказіональних можуть перетворитись в узуальні, тобто з часом перейти в структуру значення слова, наприклад: *Не пройшло і 6 років, як кримські депутати нарешті “дозріли” до державницьких пріоритетів* (Україна молода, 30.08.2003, 4); *Кажуть, хоче начальство подивитися, як народ на перейменування вулиць відреагує. Якщо “прохаває” – тоді можна й за район братися* (ПіК, 2003, № 7, 21); *Кучма «шахнув» Смішком, помінявши місцями керівництво СБУ та РНБО, Президент готує особливі завдання* (УМ, 6.09.2003, 3).

Отже, сама асоціація – це ще не конотація, але база для неї, тобто асоціативні ознаки можуть трансформуватись у конотативні. Вчені стверджують, що переважна більшість емоційно-оцінної лексики базується на ситуативних асоціаціях. Причому це можуть бути такі ситуації: 1) випадок, який інформант спостерігав у житті і який він оцінює, при цьому оцінка подій переноситься на слово, пов'язане з ситуацією, наприклад: *Боротьба стає дедалі драматичнішою, і, здається, протягом останніх тижнів пропрезидентські політики куди галасливіше **собачаться** між собою, ніж з опозицією* (ПіК, 2003, № 8, 8)? *“Ви хочете революції?” – “Ні”, – відповідає 99 % населення України. Тоді притиніть **скавчати*** (ПіК, 2003, № 3, 24, 2) ситуація, що виникає в свідомості інформанта в зв'язку з описуванням словом, наприклад: *Після відставки Андрія Баля уболівальницькі чутки вперто “**сватали**” на вакантне місце головного тренера полтавської “Ворскли – Нафтогазу” Олега Блохіна* (УМ, 30.08.2003, 4)? *Слід зауважити, що Снешко має особливі стосунки з Леонідом Кучмою – вони **квітнули** у вигляді частих відвідин Банкової...* (УМ, 6.09.2003, 3)? 3) ситуативна ситуація, яка виникає внаслідок вживання слова тим, хто неприємний чи приемний інформанту: *А що ж тепер буде із Сергієм Тулубом, який за цей рік уже, мабуть, не лише компанію під себе “**причесав**”, а і знання з ядерної фізики “**підтягнути**” встиг?* (УМ, 28.08.2003, 3); *Буряка не викорчовували, але налякали. Таке враження, що Григорій Суркіс вирішив просто дуже “**налякати**” головного тренера збірної України Леоніда Буряка* (УМ, 28.08.2003, 15); *Проте оцінювали знання україномовного студента “на відмінно”. Секрет цього простий. Анатолій Демчик так швидко “**тарабанив**”, відповідаючи з того чи іншого предмета...* (Вечірній Київ, 6.01.2004, 11).

Отже, конотація характеризує слова за оцінним, емоційним і стилетворчим параметрами та відображає знання про властивості. Саме тому наявність великого асоціативного спектра атрибутивного характеру утворює об'єктивну основу для її

виникнення. Атрибутивні асоціації – механізм, який актуалізує конотації. Останні ж фіксують ті асоціації, які відображають знання мови мовцем [4, 112-113].

Дослідження довели, що теоретично кожне слово може стати носієм емоційного заряду. Такий погляд на емоційне забарвлення слова відповідає психолінгвістичній концепції емоційної експресії, де основна увага зосереджена не стільки на об'єктивному змісті мовного знака, скільки на тих операціях, яким він піддавався в процесі мовлення залежно від емоційного стану мовця.

Необхідність емоційної експресії виникає на ранніх етапах зародження мовлення, коли емоції, які входять в комунікативне завдання, ще не знайшли конкретних форм свого вираження. Те, якими будуть ці форми, залежить від вибору мовних засобів вираження на етапі семантичної і граматичної реалізації внутрішньої програми мовленнєвого висловлювання. Семантика мовних засобів, які використовуються в мовленні як результат емоційної активності мовця, визначається суб'єктивним змістом знакового образу і його процесуальним характером. Тому “значення як психологічний феномен є не річ, а процес, не система чи сукупність речей, а динамічна ієрархія процесів” [3, 60].

Емоції і почуття забарвлюють мовленнєву діяльність в цілому і її одиниці. Засоби мови, які використовуються для вираження емоційних станів, синхронних з мотивацією діяльності, це – системні засоби (морфеми, слова, словосполучення, а також граматичні форми) емоційної оцінки, що пройшли через фільтр свідомості [2, 143]. Це означає, що емоції і почуття знаходять своє відображення в цілому тексті.

Отже, конотація – проміжна ланка між мовним знаком та структурою мовної свідомості мовця й адресата мовлення. Мовна свідомість не обмежується асоціаціями, а включає в себе також систему соціально типових значень, систему образів і уявлень, властивих носіям мови, зв'язки і відношення об'єктивного світу.

Конотації усвідомлюються носіями мови, не існують окремо від значення і вводяться одночасно з ним у мовленнєву послідовність. Конотації поєднують знання про світ та знання про ставлення суб'єкта мовлення до позначуваного, що є підставою для емотивного сприйняття позначуваного. Конотація поєднує об'єктивне і суб'єктивне в семантиці. Саме конотативні ознаки лежать в основі переосмислення слів, але вони не зникають і пізніше, супроводжуючи переосмислене слово, створюючи нові мовні явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Стилль Пушкина. – М., 1941. – С. 19, 62-63.
2. Колшанський Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. – 231 с.
3. Леонтьев А.А. Психолінгвістический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука. – 1976. – С. 46-73.
4. Маслова В. А. К построению психолінгвістической модели коннотации// Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 108-120.
5. Павлов И. П. Физиология высшей нервной деятельности// Павлов И. П. Избранные труды. – М., 1950. – С. 458.
6. Телия В. Н. Типы языковых значений. – М., 1981. – С. 260.
7. Шаховский В. И. Коннотации и ассоциации: их взаимосвязь и отношение к лексическому значению слова// Лексическое значение в системе языка и в тексте. – Волгоград: Изд-во ВГПИ, 1985. – С. 24-36.

Наталя Карпалюк

СТИЛІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У СУЧАСНИХ ГАЗЕТНИХ ТЕКСТАХ

Актуальність досліджуваної теми зумовлена потребою осмислити та теоретично інтерпретувати структурно-семантичну спрямованість мовного знака стосовно його функціонально-комунікативної та прагматичної ефективності на комунікативно-текстовому рівні сучасних ЗМІ.

На особливу увагу заслуговує питання стилізації усно-розмовної мови у газетних текстах сучасної доби, здійснюваної за допомогою лексичних та фразеологічних одиниць із соціальними конотаціями, діалектичного зв'язку, взаємозалежності і взаємовпливу семантичних мікроструктур з одного боку і синтагматичних макроструктур – з іншого.

У поданій статті робиться спроба розглянути у вказаному аспекті стилізацію фразеологічних одиниць у газетно-публіцистичному дискурсі, ставиться завдання проаналізувати фразеологічні засоби, які суттєво впливають на мовну структуру газетних текстів.

Останнім часом мова публіцистики, зокрема преси, почала активно досліджуватися у вітчизняному мовознавстві. Головною особливістю мови газети є її оцінність, яка охоплює у публіцистиці тексти усіх рубрик – політичні, економічні, конфесійні, правові, спортивні, мистецькі, побутові, кримінальні тощо

Важливо відзначити, що принцип оцінності має не індивідуальний, а підкреслено соціальний характер, оскільки слово в газеті належить не лише авторові, а й редакції, а також тим суспільним групам, чію думку виражає газета як колективний пропагандист. Мова газети є загальнодоступною, оскільки її читають представники усіх соціальних груп. Саме зверненість газетного слова до всіх, до невизначеної за кількістю і різномірної за складом аудиторії визначає принципи відбору мовних засобів і стилістичних прийомів, одним із яких є стилізація.

Стилізація – це всеохоплююче, свідоме насичення тексту ознаками певного стилю і жанру для створення відповідного стильового вираження у читача [3, 385]. Розрізняють стилізацію двох типів: односпрямовану і контрастну. При односпрямованій стилізації всі прийоми добору й організації мовного матеріалу відповідають заданому стилю і жанру: насичуючи текст, інтенсифікують якість одне враження. При контрастній стилізації спостерігається зіткнення мовних засобів різних стилів і жанрів, різних емоційних оцінок і семантико-функціональних забарвлень. Контрастна стилізація досить поширена у газетно-публіцистичних текстах. Автори мобілізують усі можливості, усі мовні ресурси для впливу на читача, використовують і контрастну стилізацію для того, щоб викликати у реципієнта несподіване, сильне враження, досягти комічного ефекту, іронічної чи сатиричної конотації.

На відміну від інших стилів літературної мови, у газетно-публіцистичному переконання, чуттєвий вплив виступають головною функцією мови, тому текстам цього стилю властива особлива експресивність. Вона має соціальний характер, цілеспрямованість, оцінність. З метою ефективного впливу на читача у газетних текстах використовуються різні засоби мовної експресії, до яких належать і фразеологічні сполучення.

Фразеологізми, як і інші лексичні компоненти, відіграють значну роль у структуруванні газетного тексту. Оскільки мова ЗМІ має подвійну функцію –

інформативну та експресивну, то одним із домінуючих чинників у формуванні семантичної цілісності фразеологічних одиниць є оцінне значення. Джерельна база походження фразеологізмів української мови надзвичайно широка, тому їх стилістичні можливості є широкими і різнобічними. Так, у газетних текстах різних жанрів і рубрик широко представлені фразеологічні одиниці, побудовані на метафоричному перенесенні. Зокрема:

• **у політичних текстах:** *Відставку Григорія Середи у Запоріжжі сприйняли по-різному. За неповних півтора року він дійсно багато кому „наступив на мозоль”* (УМ, 6.02.04, 4); *...надії гаранта на те, що комусь на Заході можна замилити очі відволікаючими маневрами, наївні* (ДТ, 5.07.03); *Президент Кучма перш за все керувався інстинктом самозбереження і дечого досяг у цьому напрямку. Зрештою його дії можна було передбачити – він крутиться на всі боки, аби замести сліди непристойних вчинків* (УС, 5-11.06.03, 3); *Польська політична еліта змогла прийняти правильне рішення, і тепер ця країна вийшла якщо не в вищу лігу світової політики, то принаймні набагато підвищилась у класі. Україна ж, як завжди, плентается у хвості за подіями* (УС, 5-11.06.03, 3); *Обіцяний Багдадом опір виявився мильною бульбашкою* (ВЗ, 17.04.03, 4); *Висловлюють думку, що Янківу було запропоновано на вибір лише один варіант: або ти „закручуєш гайки” в області за прикладом зразкових областей (наприклад, Сумської чи Донецької), або...* (АГ, 12.06.03, 6); *Що найближчим часом робитиме головний системний адміністратор країни? Боротиметься з кризою. На те він і талановитий кризовий менеджер. Правда, боротиметься по-своєму, роблячи підкопи під прем'єра, чий вплив викликає в нього паталогічну заздрість. А можливо, й нічого не робитиме – тільки роздасть команди в потрібному напрямі, й, користуючись доступом у перший кабінет, свердлячи вуха Президента тисяча першою страшною оповідкою* (ДТ, 5.07.03, 4);

• **в інтерв'ю:** а) з народними депутатами: *Думаю, українці давно навчилися читати між рядками і розуміють різницю між журналістикою і телекілерством* (В. Ющенко. АГ, 18.02.04, 4); *...такою прихованою непоступливістю частіше відзначаються депутати зі Східної України, „пригорнуті” до „Нашої України”. Бо парламентарі, скажімо, з Галичини, що входять до складу більшості, мають уже настільки поламані хребти, що сподіватися на їхню підтримку – марна справа; Ковпаки висять над усіма – уважно прослуховують усі наші розмови* (Микола Кульчинський. УМ, 23.01.04, 4); *Абсолютна більшість операцій проводиться з-під поли* (В. Пинзеник. ДТ, 5.07.03, 4); б) з представниками конфесій: *А це повідомлення Блаженнішого – не є бальзамом на рану, а сіллю, яка ще більше її роз'ятрила* (о. В. Ковпак. АГ, 18.02.04, 12); *Християнам УГКЦ, залишиеним напризволяще, не по дорозі з такими душпас-тирями; Владики УГКЦ! Не виламуйте нам рук!* (М. Бучацький, референт Регіонального комітету захисту правовірних УГКЦ. – АГ, 18.02.04, 12);

• **у текстах з економічних питань:** *Решта або замовляють проекти, або виконують роботи без проекту, як кажуть, „на око”* (ДТ, 5.07.03, 5); *Цієї весни українським аграріям та економістам довелося почухати потилицю, шукаючи виходу з ситуації дефіциту зерна* (УС, 5-11.06.03, 2); *А тепер стало відомо ще про один „таємний” проект, який має буквально вдарити по голові. За три дні до голосування броварників поставили перед фактом про чергове підвищення акцизних ставок* (ДТ, 17-23.05.03, 5);

• **у текстах на побутову тематику:** *Пан Омелян не став „тягнути гуму”:* *пішов на львівський вокзал та й купив квитки на потяг до „смішного” міста* (АГ, 24.07.03, 9); *Авта наче втратили напрям руху, ключучи носами в кожну ямку і з останніх сил чіпляючись шинами за дорожнє покриття як за єдину гарантію земного тяжіння* (ДТ, 17-23.05.03. – №18); *Отут я вже не витримала і вирішила поставити продавщицю, що зарвалася, на місце* (ВЗ, 15.05.03, 6); *Народ неписаних законів не дотримувався, а на всю котушку скористався своїм правом вибору* (ВЗ, 10.04.03, 3).

Усно-розмовні фразеологізми мають здебільшого зневажливо-знижене експресивне забарвлення і відповідне цьому стилістичне використання. Вони формують колорит простоти, фамільярності, а у політичних текстах, де вони широко представлені, ще й надають висловленню відтінку іронії, сарказму, викривального змісту. Наприклад: *...згідно із законом про статус народного депутата, ні відитовхувати парламентарів, ні брати їх за шкірки чи лупити по морді будь-яким „силовикам” чи іншим державним особам не дозволяється* (УМ, 16.01.04, 3); *Спроби нашого Президента на очах Квасневського висипати відро сміття на Ющенка оглядачі також пов'язують із великою програмною статтею лідера „НУ”* (УМ, 14.02.04, 3); *Отож Леонід Кучма повернувся додому. І навіть вже встиг надавати по шиї тим, хто за час його відсутності занадто зарвався і зловживав усілякими чутками про стан здоров'я гаранта* (АГ, 21.01.04, 3); *...147 парламентарів не виступали на цій сесії взагалі. Мабуть, замість ляпати язиком – писали закони* (УМ, 23.01.04, 3); *Який сенс Гавришуноситися „як коза навколо капусти” з третім терміном Кучми?* (АГ, 28.01.04, 2); *Адже новітню українську політекономію вони вже з десятків років вивчають „у польових умовах” і хребтом відчують: якщо у будь-якому сегменті народного господарства ціни поповзли вгору, хвиля подорожчання життя їх рано чи пізно все одно накриє* (УМ, 10.02.04, 6); *...в чийсь світлу голову прийшла не менш світла думка – об'єднати вужя з їжаком і одержати цілком контрольовану, але з іншого боку, більші ліберальну та просунуту опозицію* (АГ, 28.01.04, 4); *Та це не минеться для нього (С. Василенка) безкарно на небесах, було зрозуміло давно, а от чи дістанеться йому на горіхи тут, на грішній землі, було незрозуміло* (УМ, 13.02.04, 2).

Особливість фразеологізмів, які використовують у мовленні політичні діячі, журналісти, полягає у єдності експресії і стандарту, що забезпечує «надійне донесення до читача змістовно-інформаційної сторони з її буденністю, діловитістю, суворістю, однозначністю, інтелектуальною точністю і впливово-організуючої сторони з її винятковістю, емоційністю, навіть сенсаційністю» [2, 86]. Наприклад: *Однак речники чомусь забувають розказати, за що саме американці точать зуб на існуючу владу та підтримують Віктора Ющенка* (АГ, 11.02.04, 8); *Не стало каменем спотикання і питання пропорційних виборів, на яких невідступно наполягає опозиція* (ВЗ, 15.01.04, 3); *Найбільш оригінальним був лідер соціалістів Олександр Мороз: „Коментувати рішення на здорову голову не можна. Мова йде про юридичний ідіотизм”* (АГ, 14.01.04, 3); *А тим часом за бугром польський президент Олександр Квасневський мало не потрапив у халепу через свою дружбу з Кучмою* (АГ, 14.91.04, 3); *Але, як не дивно, пристрасті навколо п'яти вагонів хоч і коштували адміністрації метрополітену купи нервів, усе ж зіграли певною мірою їм на руку* (УМ, 14.02.04, 2); *Усе, довели парламент до ручки – вже навіть більшовики втратили будь-який інтерес до „запрограмованої” їхнім вождем Леонідом Кучмою політичної реформи* (УМ, 16.01.04, 3); *...лідер „НУ” мусив переступити через себе і поділитися із світом правдою про свою розмову із президентом* (АГ, 28.01.04, 3); *Катастрофа – коли нам намагаються це втокмачити, зіштовхнути нас лобами, тим самим не зміцнюючи, а послаблюючи державу* (ВЗ, 22.01.04, 3).

Особливу групу серед усномовних фразеологізмів становлять фразеологічні одиниці з грубими й навіть вульгарними стилістичними конотаціями, що мають ще яскравіший ступінь експресивності та емоційності. Наприклад: *Пригадуйте, як наприкінці 2003 року депутати займалися веселою фігнюю: натягували презирвативи на мікрофони* (К. Джура. АГ, 21.01.04, 3); *В Україні зчинився такий гармидер, що йому могли позаздрити всі бажаючі прорекламувати себе на халяву* (К. Джура. АГ, 21.01.04, 3); *Я фіги в кишені не тримав, коли в Жидкова гра не йшла* (І. Кутепов. АГ,

28.01.04, 13); *Цього тижня запустили „мулю”, що Керченський півострів Україна віддасть Росії за „газові борги”* (ВЗ, 22.01.04, 3); *Звісно, що високі посадовці починають говорити правду, коли їм заллють сала за шкуру. Так було з усіма без винятку* (ПіК, 5-11.09.03, 6); *Повісити собак на Януковича буде важко, оскільки нинішній склад Кабміну – суцільна квота парламентської більшості* (ДТ, 5.07.03); *З такими обвинуваченнями не дуже-то посунешся в європейські і міжнародні організації з вереском типу: захистіть! Свободу слова душать! Такі, вибачте, „слова” там, у цивілізованому світі нікому на фіг не потрібні – своїх ксенофобів і наципродурків вистачає* (В. Скачко. АГ, 18.02.04, 10).

У газетних матеріалах відповідно до вимог жанру висловлюються думки, дається інформація про різноманітні події дня, аналізуються факти. Кожен жанр має свою специфіку, і мова як матеріал статей, нарисів, інтерв'ю пристосовується до неї. Звичайно, кожна фразеологічна одиниця (наприклад, *не давати проходу, помінати шило на мило, бути на гачку* тощо) ізольовано від тексту сама по собі не зазнає змін. На склад фразеологічної одиниці впливає контекст, граматичні та інші особливості вказівного мінімуму. Сама структура тексту, оточення дають можливість вживання певної одиниці і відповідно пристосовують її до себе. З'являються варіанти словниково зафіксованих фразеологічних одиниць. Наприклад: *Згідно версії экс-міністра (Хорошковського), Азаров йому проходу не давав. Кожну ініціативу молодого міністра „рубав на корню”* (АГ, 14.01.04, 3); *Якщо „більшовицькі” зміни будуть протягнуті до Конституції, то українські судді повністю опиняться на провладно-олігархічному гачку, вони сидітимуть, мов миші під вінником* (БЦ, 23 – 29.01.04, 4).

У газетних матеріалах досить поширені прислів'я та приказки розмовного характеру. Мета їх використання – спрямувати увагу читача на основну думку статті чи замітки. У зв'язку з цим однотипні за стилістичним забарвленням вислови широкої семантики можуть уживатися стосовно будь-якої сфери: політики, економіки, техніки, побуту, етики тощо. Наприклад: – *Давайте так: мухи окремо, а котлети окремо. Фасадна епопея – це тільки архітектурне обличчя столиці* (з виступу начальника головного управління контролю за благоустроєм і зовнішнім дизайном Києва С. Рюмішина. ГУ, 23.04.03, 7); *Ось вам і втрачені голоси і вікове обмеження (партія на момент виборів має існувати не менше, ніж рік) допоможе як мертвому кадило* (І. Пукіш. ВЗ, 12.02.04, 3); *„Знаєте, в народі кажуть: кобель не скоче, як сучка не схоче* (йдеться про авторитаризм в Україні)” (С. Головатий. – АГ, 17.12.03, 3); *Машини повзли по всьому полотну, як вагітні воші по мокрому кожусі* (ДТ, 17-23.05.03).

Розмовні фразеологізми функціонують у мовленні представників різних соціальних груп з деякими трансформаціями. У газетній фразеології трансформація, зумовлена перерозподілом мовної енергії, найчастіше зустрічається у заголовках. У мові ЗМІ заголовок функціонує як структуротвірний засіб тексту й одночасно він є одним з елементів композиції, тому що в концентрованому вигляді містить у собі єдність теми, проблеми, ідеї статті. Крім того, у заголовках ще більшу роль відіграє образність вислову. З цього можна зробити висновок, що підвищена сугестивність, атрактивність заголовка є наслідком орієнтації його на побудову образу, який запам'ятовується, на підвищену експресію [1, 4]. Ця виразність

досягається використанням у заголовках фразеологізмів та інших усталених висловів не тільки в готовому вигляді, а й в усіченій або трансформованій формі. Наприклад, у рубриках:

- політика, влада: *Дай мерові волю...* (ВЗ, 29.01-04.02.99, 1); *Реве та стогне коаліція широка* (АГ, 25.02.04, 2-3); *І пішов проект на проект* (ДТ, 17.05.03, 2); *Петрові батоги* (участь П. Симоненка у проекті „Зміни до Конституції України”. – УМ, 3.10.03, 5); *Народові – «то барабану»* (УМ, 02.02.99, 4); *І що маємо „з гуся” на ниві соборності* (ВЗ, 22.01.04, 3); *Хто Ірак „годує”, той його і „танцюватиме”* (ВЗ, 10.04.03, 4); *Організаційне шило на урядове мило* (ВЗ, 17.04.03, 2); *Пісня Кучми гарна й нова, починаймо її знову* (УМ, 16.05.03, 3);
- спорт для всіх: *Ні в звізду, ні в красну армію* (АГ, 26.11.03, 35);
- кримінал: *Не пускала мене мати* (АГ, 15.10.03, 9); *„Мерс” на бочку* (АГ, 22.10.03, 32);
- побут: *Не хлібом єдиним тримається піст* (УМ, 21.02.04, 4). *Останні герої, або Тарзануті на голову* (АГ, 14.01.04, 16).

Досить поширеним засобом використання розмовних паремій у мові газет є їх трансформації. Особливо це стосується політичних текстів, куди фразеологізми вводяться з певною стилістичною метою. Коли фразеологічна одиниця за стилем не відповідає контексту, то вказівний мінімум як визначальний фактор впливає на неї, трансформує її. Це можна проілюструвати такими прикладами: *Тому можна припустити, що всі спритні „лихварі” намагатимуться під прикриттям „хаосу виборів” активізувати тіньові процеси, ловлячи золоту рибку в мутній передвиборній водичці* (К. Переверзева. АГ, 11.02.04, 9); *...ще досі у „підвішеному” стані „Запоріжжкокс”, покладений (за сприяння Феміди) на фінансові „лопатки” комбінатом „Запоріжсталь”* (УМ, 6.02.04, 4); *В цілому, опозиція деморалізована, Віктор Ющенко „випав у політичний осад”, а Віктору Януковичу присвоєно ранг „кандидата”. Тепер розпочнеться сутичка двох претендентів. „Месія” проти „Донів”. Робіть ваші ставки, панове!* (О. Зубченко. Всім, №17, 30.04.03, 4).

Таким чином, фразеологічні одиниці досить широко представлені у газетно-публіцистичному дискурсі і відіграють важливу роль у побудові газетного тексту. Вони характеризуються образністю, емоційністю та експресивністю. Найбільше фразеологічних одиниць зафіксовано у політичних текстах. Їх мета – загострити подану інформацію, актуалізувати її, спрямувати увагу читача на основну думку публікації. Фразеологізми не тільки називають явища різного порядку, вони характеризують їх, загострюють увагу на тих чи інших фактах, виявляють ставлення автора до описуваного, допомагають логізувати думку, забезпечують сприйняття і запам’ятовування поданої інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кваша Н. К. Устойчивые сочетания в языке газетных заголовков: разрушение клише как специальный приём// Язык. Речь. Речевая деятельность: Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 3. Ч. 2. – Нижний Новгород: Нижегородский государственный лингвистический университет им. Н. Добролюбова, 2000. – С. 3-10.
2. Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – М.: МГУ, 1971. – 267 с.
3. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

ЕПІТЕТИ-ПРИКЛАДКИ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

Дослідження ідіостилю письменників останнім часом становлять одну з головних проблем сучасної лінгвістичної науки. Питання стилістики, які спрямовані на всебічне усвідомлення способів передачі задуму автора та підходів до вибору окремої мовної одиниці, сьогодні актуальні не лише у вітчизняному, але й світовому мовознавстві. Як відомо, ідіостиль письменника включає в себе ряд філологічних понять, серед яких важливими є мовні образні засоби, що розкривають інформаційний та емоційний зміст твору. Одним з найчастіше виділюваних образних засобів в поетичній мові є епітет, художнє, естетично марковане означення, яке постійно стоїть біля дистрибута, семантично реалізує атрибутивні значення та граматично по-різному виражається.

Упродовж тривалої історії дослідження епітета було запропоновано багато підходів до його класифікації. Наприклад, „Словник лінгвістичних термінів” та „Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів” визначають, що постійні та авторські епітети можуть виражатися означеннями-прикметниками, іменниками-прикладками та прислівниками, що метафорично пояснюють дієслово [5, 76; 6, 58]. Процеси метафоризації в структурі поетичного тексту забезпечують епітети, виражені іменниками, вони збагачують семантичне поле дистрибута новим емоційним чи смисловим нюансом [9, 245]. У поетичній мові епітетні конструкції використовуються для посилення названої ознаки, для вираження її образного змісту. Особливе місце займають епітети, що знайшли своє вираження у прикладковій формі; до речі, сам термін з грецької означає „прикладка, прикладене”.

С. Єрмоленко виділяє дві головні функції таких структур: семантичну (називання предикатів) та стилістичну, що передбачає „вибір такої форми означуваності, яка... перебуває в напівпредикативному зв'язку з означуваним поняттям” [7, 151]. Епітет-прикладка – це не лише субстантивний атрибут, інша назва певного предмета, а зіставлення, порівняння останнього з цілою образною ситуацією, конкретно-чуттєвою картиною на основі семантики тотожності, властивої іменній конструкції з прикладкою. Такі словосполучення виконують функцію мікрообразів та макрообразів в поетичному тексті, семантично та структурно наповнюючи собою текст. Семантичний аналіз епітетів-прикладок свідчить, що „в основі формування епітетів лежать асоціативні зв'язки подібності за якоюсь, переважно зовнішньою, ознакою чи фоновий матеріал українознавства, знаки фольклору і національної культури” [10, 354]. С. Єрмоленко також стверджує, що „конденсовані словесні образи прикладкової структури *стеблина-билина, роса-сльоза, воля-доля...* мають основою народнопісенний характер, багатопланове порівняння аж до ототожнення порівнюваних понять” [6, 139]. Н. Сидяченко визначає епітет-прикладку як „некатегоризоване означення та порівняння, які синкретично поєднують епітет, порівняння, метафору” на відміну від категоризованих означення (прикметника) та порівняння (порівняльних сполучникових конструкцій) [11, 6]. На думку Л. Мацько, така „граматична модель епітетів досить продуктивна і також зосереджена переважно в денотативному просторі сфери природи, почуттів, казкової уяви” [10, 354]. Вона виділяє кілька семантичних груп

поетичних номінацій, серед яких групи явищ природи, рослинного світу; ідеальних абстракцій, духовних начал; людей; предметів тощо.

В цій статті зроблено спробу проаналізувати семантико-стилістичний аспект використання епітетів-прикладок у поетичній мові Емми Андієвської. Такий вибір спричинений тим, що, по-перше, ідіостиль письменника варто досліджувати через мовні образні засоби; по-друге, аналіз епітета допомагає розкрити динаміку означуваного слова, прикладка уточнює та гармонізує дистрибут з цілісною текстовою структурою. Власне, прикладка може знаходитися в препозиції і постпозиції щодо означуваного слова, тому лише текст і контекст допомагають з'ясувати, який із двох компонентів виступає епітетом.

Емма Андієвська в своїй поетичній мові часто використовує епітети-прикладки, що, на відміну від епітетів, які виражаються прикметниками чи діеприкметниками, позначені особливим семантичним навантаженням. Атрибутивні за своїм змістом епітети у формі іменника навантажуються субстантивною семантикою. В творчості Емми Андієвської можна виділити такі семантичні групи образних конструкцій з прикладками в препозиції та постпозиції:

- філософські категорії та поняття (*дух-пасічник, душа-ледацю, буття-сікач, тлін-маля, вічність-булька, смерть-бухгалтер, світ-цибулина*);
- людина (*чаклун-призер, надхненниця-фея, переправник-витівник, вартовий-шкарбун, нянька-лідер, акробат-Атлант*);
- явища природи (*природа-ремісник, море-рівчак, місяць-кельма, гайок-тшичко*); рослини (*циклон-трава, баклажан-нота, пляшки-дерева*), тварини (*жук-емпірик, крук-вартовий, мавпочка-маруда, лев-воротар, чатові-гепарди*);
- категорії світла (*світло-гондольєр, цятка-провідник, барва-звук*) та звуку (*слух-смарагд, розтин-дзенькіт, діри-сурми*).

Епітетна конструкція, що виражається іменником-прикладкою, поєднує в собі атрибутивну та компаративну семантику. Вона є перехідною між прикметниковим епітетом та порівняльною сполучниковою структурою, наприклад, *ніч-тягач* в сонеті „Хвилі” (ніч, що тягне і ніч, як тягач):

Та часом – ляскіт, в тиші – *ніч-тягач*
Буття – в антисвіті – перетяга [4, 24].

Інколи прикладка допомагає компенсувати неможливість утворити відповідно до мовних норм необхідний прикметниковий епітет, щоб передати означальну семантику. Так, у поезії „Навколо зміни прапорців” Емма Андієвська вживає епітет *час-терebій* (час, який терebить хід подій), де влучно використовує іменникову словоформу замість прикметникових чи діеприкметникових:

Хоч коло вужчає, й *час-терebій*
Все далі – розгалуження рябе [4, 60].

Семантично та стилістично навантаженими є епітети-прикладки, які виносяться в заголовок („Палац-ковчег”), а потім цей образ розкривається у тексті. Авторка зіставляє палац за формою та суттю з ковчегом, який усамітнено існує в світі. Заголовкова конструкція для завершення композиційного малюнка повторюється в фінальному рядку твору:

І тільки збоку, ніби хто наврочив,
Каркас бетонний – на метал ковкий.
Палац-ковчег, що – лінію стрімку [2, 63].

Емма Андієвська оригінально вирішує проблему використання епітета-прикладки в поезії „Жінка-батискаф-дирижабль”, у якій прикладкова структура набуває трикомпонентної форми. В такий спосіб поетеса одночасно зображує дві протилежні ознаки жінки-атракціону, що поєднуються в ній (далі в тексті йде пояснення цього образу):

Жінка-батискаф-дирижабль
Посідає здатність
Стискатися й розпросторюватися
На найменших відтинках простору [1, 33].

Однією з характерних рис поетичної мови Емми Андієвської є створення синкретичного образу звуку і барви з епітета та означуваного слова (*плямистий звук, рожевий шурхіт, фіялковий шум*), такі ж зразки зустрічаємо в прикладках. У сонеті „Загортання в прозору стіну” образ *барви-звуку* подається як спосіб перетворення світу (*Як колеться цей світ на барву-звук*), він розкривається через лексеми *хвилясте око, епіцентри ясності, прозора стіна, світло, як гальма, сліпучість* [2, 5].

Епітет часто виступає в поезії ефективним засобом персоніфікації образу, наприклад: *природа-ремісник, дух-пасічник, смерть-бухгалтер*:

Природа-ремісник
Чекає на новий – від духа – знак [2, 166].
Та смерть-бухгалтер – свій розпилень зшиток.
Зерно достигло, – знак, щоб обмолоти [4, 45].

В індивідуально-авторських конструкціях до семантики дистрибута – абстрактного поняття чи явища додаються семи, які зазвичай приписуються людині, такі словосполучення в поєднанні з дієсловом утворюють складніший образний засіб – метафору.

Отже, епітети-прикладки в поетичній мові Емми Андієвської виступають продуктивним засобом творення мовного образу та динаміки тексту загалом, увиразнюючи та доповнюючи при цьому певні семи дистрибута і поєднуючи в собі ознаки епітета, порівняння та метафори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андієвська Е. Атракціони з орбітами та без. Шумини. – Львів: НФВ „Українські технології”, 2000. – 136 с.
2. Андієвська Е. Знаки. Тарок. Вірші. – К.: Дніпро, 1995. – 176 с.
3. Андієвська Е. Межиріччя: Сонети. – К.: ВД „Всесвіт”, 1998. – 134 с.
4. Андієвська Е. Хвилі: Поезії. – К.: ВД „Всесвіт”, 2002. – 160 с.
5. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
6. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
7. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наукова думка, 1982. – 212 с.
8. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/ За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
9. Літературознавчий словник-довідник. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 752 с.

10. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Сидяченко Н.Т. Функционально-стилистическая, семантическая и формальная структура эпитета (на материале романа М. Стельмаха „Чотири броди“): Автореф. дис... к. филол. н: 10.02.02/ Институт языковедения им. А.А. Потебни. – К., 1991. — 17 с.

Марія Філіпчук

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ НАРОДНО-ОБРЯДОВОГО МОВЛЕННЯ

Загально визнано, що однією з визначальних ознак нації є її мова. Доки народ береже свою мову, доти він зберігає своє ество, свою етнічну єдність, а втрачає мову – втрачає й себе як народ [3, 7]. Мова виступає водночас і засобом спілкування, і об'єктом пізнання. У ній знаходимо „багато глибокого філософського розуму, справді поетичного почуття, витонченого, напрочуд доброго смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато високих духовних поривів та зачатків ідей, до яких з великим зусиллям добирається потім великий поет і глибокодумний філософ” [12, 172]. Наша мова – яскраве вираження всього того, що нас вражає, що ми відчуваємо, про що ми думаємо-гадаємо, того, що ми звемо духом або душею [8, 105].

Сучасна українська літературна мова складалася віками, а її розвиток тісно пов'язаний з народною мовою як її наддіалектною основою. Тому говорити сьогодні про мову як літературний феномен без огляду на народну першооснову було б не зовсім обачно. Саме наддіалектне народне мовлення – той неоціненний скарб, який збагачує мову літературну, є рушієм її розвитку. Найвиразніше втілилась народномовна стихія у мові фольклору, в усіх її різновидах і проявах.

Одним з найважливіших складників духовного життя народу, його культури є народні обряди, що супроводжували людину все життя — від народження і до смерті. Серед кодів, які характеризують певний обряд, значне місце відводиться вербальному. Звернення до етнографічного матеріалу дозволяє простежити за функціонуванням ритуальних словесних формул, обрядових термінів, що в своїй сукупності створюють розгалужену систему народних (часом напівзабутих, часом закріплених за певною місцевістю) мовних одиниць, які виконують „функцію семантичного стрижня, що організовує обрядові та міфологічні форми народної культури” [9, 13].

Українське обрядове мовлення активно функціонувало (а подекуди й нині функціонує) по всій території України. У ньому з огляду на регіональні прояви можна спостерігати багато спільних і відмінних рис. Цікавою є розгалужена фразеологія обрядового дискурсу. Як схованка багатогранного буття народу, його історії, культури, побуту, міфологічних та релігійних уявлень, звичаїв, моралі, сили духу, болю і гніву фразеологія є не тільки окрасою, скарбом мови і народного досвіду, а й багатим об'єктом наукового розгляду, зокрема в етнолінгвістичному плані. Взагалі фразеологізми, містячи в собі велику силу експресії й емоційної наснаги, є яскравим виявом зображальних і естетичних якостей мови [2, 13-21], тому найвиразніше передають дух і нев'янучу красу мови, яку витворив народ протягом віків для потреб спілкування [5, 143-147].

Фразеологія мови відбиває гнучкість інтелекту, внутрішній темперамент, своєрідний спосіб мислення як окремого індивіда, так і нації загалом [5, 144]. Тим самим фразеологічні глибини є животворною основою мови, свідком минулого життя народу, динамічною й дифузною стихією, наповненою роздумами та емоціями, смутком і веселощами, свіжими враженнями й віковою зажурою. У сталих образних виразах, приповідках, приказках, прислів'ях спостерігаємо міцний генетичний зв'язок з народним світовідчуттям [10, 3]. Наявність невичерпної скарбниці фразеологізмів у мовотворчій діяльності народу свідчить про високий рівень його мовної культури, про самобутній зв'язок його, як творця і носія мови, з власним побутом, звичаями, обрядами, міфами, легендами, поезією, про його ніким і нічим не виміряну любов до мовних надбань попередніх поколінь.

Мета нашого дослідження – проаналізувати фразеологізацію народно-обрядового мовлення.

В основі творення мовної одиниці лежить образне мислення людини. Так, на позначення свята Христового Воскресіння у богослужбових книгах зафіксовано такі сталі номінації: *Свята (Велика, Світла) неділя, День Святої Пасхи, Свята Пасха*. У народному мовленні цей день називають по-різному — *Воскресіння, Паска, Великодень, Великдень*, тобто наймення свята пронизує передусім образ величності події, її місце в річному календарі: „Не кожен день Великодень, а хліб – не паска”. Тому останні дві назви походять від іменного словосполучення на означення дня, великого за своєю подією, за своїм значенням і радістю, яку він приносить віруючим людям. Згодом у народному мовленні постали фраземи та афоризми „*як святий Великдень*”, „*справляти Великдень*”, „*Де той Великдень, а він уже з крашанками*”, „*Шити, білити: завтра Великдень*”, „*Дороге яєчко — к Великому дню*”, „*Не щодень Великдень*”. Передаючи певний стан людини, здебільшого вони набувають жартівливого або й часом іронічного відтінку.

Національно-культурний колорит мови треба шукати передусім у лексичній фразеології, а особливо в тих її сферах, які прямо чи опосередковано пов'язані з соціально-культурними особливостями життя і середовища проживання носіїв мови [1, 97]. Певний слід у народному мовленні залишили давні вірування українців. Зокрема, в контекстах вербальних кодів обрядодій постають сталі сполуки, що виникли на основі стійких асоціативних зв'язків: *сонце сходить, грає, купається, міниться, гуляє, трясеться, здвигається, бігає, танцює, скаче, стрибає, кружляє, йде до вінця*. Наявність цих висловів у мовленні народу свідчить про пошанування й олюднення предками небесного світила, взагалі про одухотворення навколишнього світу. Наприклад, давнє анімістичне ставлення до доквілля породило побажальні вигуківі вислови, можливо, ще дохристиянського походження, характерні для народного мовлення: „*Щоб тобі з води й роси йшло!*”, „*Щоб тебе завійниця (лиха година) взяла!*”, „*Перун би тя розтраскав!*”, „*Бодай тебе Перун побив!*”, „*Най тебе Бог (Перун) поб'є за скоєне!*”, „*Щоб був здоровий, як вода!*”, „*Щоб був багатий, як земля!*”, „*Щоб були такі веселі, як весна!*”, „*Будь здорова, як вода, а багата, як земля!*”. Серед них бачимо, як добрі побажання ритуального характеру, так і побажання – прокльони.

Спрадавна в народі існувало табу на певні дії, порушення якого, на думку загалу, могло обернутися лихом, тому передбачало багато ритуальних дій, які нібито могли посприяти добробуту і благополуччю в житті людини. Так, у свідомості наших предків закріпилося, що на Святвечір не можна працювати після заходу сонця, бо з хати повтікають усі добрі духи. Обов'язковим було запалювання ритуальних вогнів,

що згодом проявилось в ритуальному запалюванні свічки під час Святої вечері. Це влаштовувалося, аби заручитися підтримкою духів-предків у забезпеченні добробуту сім'ї. Відповідно табу поширювалося на вживання певних слів і виразів, що зумовлено соціально-політичними, культурними і морально-етичними чинниками. Містична природа табу, яка ґрунтується на мовній магії, є історично первинною, тому своїм походженням сягає ще язичницьких часів. Явище табу в мові – це не просто неназивання відповідної реалії, а часто використання замість табуйованих назв, мовних одиниць з грубим або непристойним змістом, слів, що виражають той самий зміст у пом'якшеній формі або завуальовано – так званими ефемізмами [11, 624].

Народне мовлення всуціль переповнене ефемізмами. В одному випадку такі одиниці передають стилістично нейтральний або високий відтінок значення, а в іншому – знижений. Наприклад, ефемізованими мовними одиницями до слова *померти* постали такі сталі сполуки: *заснути навіки*, *Богові душу віддати*, *стати на Божу дорогу*, *спочити у Бозі*, *піти на вічну дорогу*, *востаннє спочити*, *відійти у вічність*; пор. також сполуки зі зниженим відтінком: *задерти н'яти (бороду)*, *спустити дух*, *врізати (дати) дуба*, *витягнути ноги*.

З давніх часів люди поклонялися вищій небесній силі, що в народному мовленні залишило слід у вигляді фразеологізованих сполук зі словом *Бог*. Частина цих сполук увійшла в літературну мову і з часом трансформувалася в складні слова, пор.: *бозна* – *Бог знає*, *помагайбі* — *помагай Біг (Боже)*, *спасибі* – *спаси (Біг) Боже*. Інша частина так і залишилася експресивними сталими сполуками вигуківого та модального характеру в системі сучасної української літературної мови, наприклад: *Бог вість*, *боронь Боже (Боже борони)*, *хай Бог (Господь) милує*, *Бог у (на) поміч*, *Боже помози (помози Боже)*, *Боже мій*, *Господи прости* та ін. В основі наймення дохристиянського божества *Дажбог* також лежить стала сполука сакрального характеру, пор.: *Даждьбог*, *Дайбог* [6, 103]. Взагалі серед фразеологізованих сполук натрапляємо на чимало виразів, які засвідчують язичницьке багатобожжя давніх українців, напр.: *своїм богом жити*; *служити двом богам*; *який бог*, *така й віра*; *ніяким богом не допросишся*; *який бог*, *така йому й свічка*; *за старого бога*. Серед них – в основному сталі народні вислови, які в своїй основі мотивовані магичною, заворожувальною силою слова: *не дай Боже*; *змилуйся Боже*; *з Богом*; *хай Бог боронить*; *Боже помози*; *дай, Боже*, *щоб усе було гоже*.

Фразеологія дає змогу проникнути в далеке минуле не лише мови, але й історії та культури її носіїв [12, 58]. Досліджуючи фразеологізовані сполуки народного мовлення, подибуємо як сталі сполуки, що вже ввійшли в сучасну українську мову, так і сполуки, характерні для говіркового мовлення. Скажімо, у вербальному контексті різдвяних обрядодій постає ряд фразеологізованих висловів як загальнолітературного, так і діалектного характеру: *носити вечерю* – напередодні Різдва розносити хрещеним батькам свячену їжу; *проганяти кутю* – обрядодія, яку здійснюють переважно діти напередодні Водохреща; *вечірня вода* — вода, освячена у Надвечір'я Водохреща, вважається найсвятішою; *штуки викидати* – дотепно жартувати, зазвичай під час водіння Маланки селом; *тримати світло* — обрядодія, за якою, дівчина, вже „виведена на танець”, могла спілкуватися з хлопцями; *робити сабаш* (очевидно, походить від рум. *sabas* – „винагорода”) — танцювати після закінчення обходу села з Маланкою; на Північній Буковині ця обрядодія відома під назвами *схід*, *пляс*, *данець*; калфа (парубок, якому довірили бути за старшого) виводив у коло дівчину, яка найщедріше нагородила маланкарів, і перший танець

присвячувався їй (назва, що походить від лат. *calfa* — „заступник, помічник”, на українському мовному ґрунті набула значення „верховода”).

У контексті обрядодії, пов'язаної з народним святом Маланки, натрапляємо на сталі сполуки *на Маланку, Маланка йде селом, маланкувати під хатою, маланочна пісня, танцювати Маланки, вечір на Маланку*. Носіїв традиційних народних масок (маланкарів) на Буковині називають *перебраними*, звідси постають місцеві варіанти самого свята – *переберія* або *рядження*. Виникнення цих мовних одиниць пов'язане з традицією святкування церковно-календарного дня святої Меланії, що відзначається 31 грудня/ 13 січня. А тому на відзначення цих днів пекли дві обрядові хлібини, що дістали назву *Василь та Маланка*.

Народні звичаї та повір'я породжують цілий ряд стійких словосполучень. Наприклад, вірування в цілющу силу весни і ранньої зелені породило вислів „*топтати ряс*”, тому в народі кажуть: „*Топчу, топчу ряс, Бог здоров'я дасть*”. Звідси постає символіка сталої сполуки, а саме: *топтати ряс* – „жити”; *не топтати ряс* – „не жити, бути мертвим”. Тому про людину, якій недовго залишилося жити, кажуть: „*Недовго ряс йому лишилося топтати*” або „*Він уже відтоптав свій ряс*”.

Багато сталих сполук породив контекст весільної обрядовості. Так, народний звичай „*зав'язувати (покривати) голову*” нареченій став основою для постання фразеологізмів *зав'язати голову, зав'язати світ*. Якщо перший набув нейтрального значення – „вийти заміж, вступити у шлюб, одружитися”, то другий – різко негативного – „зробити кого-небудь нещасливим, передусім у шлюбі”. Відмову у сватанні символізують сталі сполуки *дати (піднести) гарбуза, макогін облизати, випити кабака*. Остання сполука виникла на основі діалектизму *кабак*, що відповідає загальнономовній лексемі *гарбуз*.

Вислів *справляти Колодія* походить від народного звичаю у понеділок на Масницю прив'язувати неодруженим чоловікам (старим парубкам) дерев'яні колодки, за що тим треба було давати викуп. Поступово сполука набуває значення „довго не одружуватися”, пор. у Руданського „*Ти не моя! За личко гарне Справляє хтось колодія... Мої ж літа проходять марне, Бо ти, дівчино, не моя!*”. Сьогодні цей вислів обмежений у вживанні через забутість самого звичаю.

Новорічний обряд *ходіння з козою (водіння кози)* породив сталу сполуку *водити козу*, яка згодом набула значення „тривалий час святкувати що-небудь по гостинах або питних закладах”.

Спостерігаючи за вербальним кодом обрядового дискурсу, помічаємо ряд цікавих мовних процесів. Так, на Буковині з огляду на певні історичні обставини в народному обрядовому мовленні фіксуємо багато іншомовних запозичень і діалектизмів. У контексті давніх молодіжних розваг на території Чернівецьчини зафіксовано обрядодію *виходу (виведення) на танець* як один з елементів ритуального танцю парубочої та дівочої громади. Своєрідне посвячування в доросле життя (в парубкування та дівування) справляли під час масових молодіжних гулянь, які здебільшого приурочувалися до значних свят і проводилися після посту. У більшості випадків це дійство відбувалося на толоці. У різних селах це місце називали по-різному. Скажімо, в селах з молдовським чи румунським населенням воно звалось *ватра жокулуй, толоаке, ла хоре*. Сам же ритуальний танець символізував доросле дошлюбне життя молодої людини.

Говорячи про сталі сполуки, не можна не згадати про народні прислів'я та приказки, як фразеологізовані одиниці реченневого типу. Саме вони здатні часом схарактеризувати і виразно передати у мові будь-що без ускладнених пояснень.

Більшість паремій виникла в давні часи і протягом віків супроводжує людину в її мовному самовиявленні. Прислів'я виражають думку не лише окремого носія, а цілого народу, дають влучну народну оцінку різних життєвих ситуацій і поведінки людини, є продуктами тривалих і допитливих народних спостережень, гострого розуму і мудрості. Тому їх називають перлинами народної творчості, дотепності, мудрості, кмітливості. Не випадково кажуть: „Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки”.

Ряд народних афоризмів є продуктами повір'їв та звичаїв народу, пор. хоч би вислови з ключовим словом *вода*: *Вивести на чисту воду; У воді не втоне, в огні не згорить; Де вода, там верба; Куди тече водиця, там росте травиця; Не скрізь там вода, де хилиться верба; Тиха вода береги ломить, а бистра її тільки лякає; Цар — вогонь, то цариця — водиця; Як води бояться, то не купаться*. Перші два вислови пов'язані з віруванням народу в очищувальну здатність води, тим самим в її здатність виявляти нечисту силу, яку вона нібито не приймає до себе. Тому людину, яку запідозрили, скажімо, у відьомстві, кидали у воду — якщо та потоне, значить вона чиста перед Богом, якщо ні — така людина має нечисте сумління, її „виведено на чисту воду”. Асоціативний зв'язок води з вербою (травою) є свідченням віри народу в оздоровчу силу води, яка передається рослині, що до неї тягнеться. Благотворна дія води на вербу сприяє її росту, розлогості, отже збільшення її вшир і ввись, зміцнення внутрішньої сили, живучості [4, 187].

Руйнівну силу тихої води народ уподібнював людській підступності, потаємним лихим намірам людини. Натомість бистра вода вмить перебігає, як і гнів відвертої, відкритої людини [4, 185]. Вираз *вогонь-цар, вода-цариця* є відгомонам вогне- і водопоклоніння наших предків. У дохристиянському віруванні царем води вважали, як відомо, Мокошу (Макош, Мокош), а уособленням річки, водяного потоку, взагалі великої води — Дунай, тому кажуть: *Дунаю не перебродши*.

Отже, спостереження над фразеологічними одиницями, породженими народним мовленням, переконує в тому, що маємо справу з мовним матеріалом, дослідження якого потребує не лише пізнання власне мовних процесів, але й неабияких знань з історії, культури етносу. Саме фонові знання (передусім етнологічного плану) дають змогу глибше проникнути у природу багатьох фразеологізованих народних висловів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисенко С., Хлівний В. Національно-культурна своєрідність фразеологізмів з погляду взаємозв'язку мови і культури// *Язык и культура: Докл. второй Международной конференции*. — К., 1993. — С. 96-99.
2. Їжакевич Г. Г. Стилістична класифікація фразеологізмів// *Укр. мова і літ. в школі*. — 1971. — № 10. — С. 13-21.
3. Жайворонок В.В. Слово в етнологічному контексті// *Мовознавство*. — 1996. — № 1. — С. 7-14.
4. Жайворонок В.В. Українські обрядові мовні формули// *Слово. Фраза. Текст*. — М., 2002. — С. 182-195.
5. Кучеренко Т. До проблеми трансформації фразеологізмів// *Науковий вісник Чернівецького університету*. — Чернівці, 1996. — Вип. 9. *Слов'ян. філологія*. — С. 143-147.
6. Гларіон митрополит (Огієнко І.І.). *Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія*. — К., 1992 — 424 с.
7. Міщенко Н., Міщенко М. *Слово батьків з усіх віків*. — К., 1998. — 1136 с.

8. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905.
9. Толстой Н.И., Толстая С.М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья/ Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования. — М., 1983. — С. 288.
10. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. — Луганськ, 2003. — 362 с.
11. Українська мова. Енциклопедія/ За ред. Русанівського В.М., Тараненка О.О. та ін. — К., 2000. — 752 с.
12. Ушинський К.Д. Рідне слово// Історія дошкільної педагогіки: Хрестоматія. — К., 1990. — С. 172.
13. Череданцева Т.З. Идиоматика и культура// Вопросы языкознания. — 1996. — № 1. — С. 58-70.

Тетяна Ткаченко

СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

Погляди вчених-мовознавців на співвідношення і взаємозв'язки між поняттями “літературна мова” і “мова художньої літератури” завжди були досить суперечливими. Дослідників цікавлять питання про місце мови художньої літератури в системі функціональних мовних стилів, принципи застосування поняття мовної норми до індивідуального стилю письменника.

Мета цієї статті полягає в окресленні питань, пов'язаних із доцільністю вживання в мові художньої літератури розмовних елементів у аспекті загально-літературної мовної норми і стилістичної норми художнього мовлення, а також у висвітленні впливу мови художньої літератури на формування й розвиток мовної норми.

За твердженням Л. Струганець, “центральне поняття теорії культури мови – норма літературної мови. Це одна з найскладніших проблем, багатовимірність якої визначається фактами історичними, культурно-соціологічними і власне лінгвальними” [10, 6].

Вивченню загальнолітературної мовної норми і норм мови художньої літератури в українській мовознавчій науці присвятили свої дослідження М. Жовтобрюх, В. Русанівський, А. Москаленко, М. Пилинський, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Л. Струганець, Г. Яворська та ін.

За словами Л. Мацько, “поняття норми є одним із основних для стилістики, оскільки служить опорою, вихідною позицією для вияву варіантності мовних одиниць, пошуку та аналізу стилістично маркованих елементів, визначення меж стилю” [6, 169]. Здійснюючи стилістичний аналіз мови художнього твору, необхідно враховувати доцільність використання тих чи інших мовних засобів у конкретному тексті, сполучуваність мовних одиниць різних рівнів з метою досягнення необхідного стилістичного ефекту. У цьому випадку йдеться не про загальномовні норми, правильність чи неправильність уживання того чи іншого мовного елемента в тексті, а про стилістичні норми художнього мовлення.

Мовні норми охоплюють не тільки окремі мовні одиниці, але й закономірності організації їх у тексті, а також закономірності організації мовних стилів у межах мови як системи систем. Отже, їх необхідно розглядати “на рівні організації художнього тексту й на рівні взаємодії мови художньої літератури з іншими

різновидами літературної й розмовної мови” [2, 358].

Дискутуючи з питань мовної норми в художньому стилі, необхідно враховувати також і співвідношення між такими поняттями, як норма літературної мови, норма мови художньої літератури та індивідуальний художній стиль. “Тільки врахування цього співвідношення допоможе визначити місце, яке займає мова художньої літератури у функціонально-стилістичній структурі літературної, а ширше – національної мови” [7, 254].

Виражаючи норму літературної мови, художнє мовлення використовує всі її стилістичні можливості. З огляду на те, що розвинена літературна мова є багатою й достатньо розгалуженою стилістичною системою, у межах її норми знаходяться не тільки нейтральні мовні засоби, а й книжні та розмовні форми вираження, багаті емоційно-експресивні, оцінні засоби. “Художній стиль має свої норми, що змінюються, модифікуються залежно від літературних традицій, течій, напрямків, мистецьких шкіл та індивідуальних стилів” [3, 301].

Розмежування літературної мови і мови художньої літератури пов’язане з відмінностями у їх функціях. Літературна мова, як відомо, виконує переважно комунікативну функцію, у мові ж художньої літератури особливо чітко вираженою є функція естетичного впливу на читача, яка втілюється за допомогою спеціально організованого образного змісту. Для реалізації естетичної функції важливим є, поруч з вибором оповідача й загального тону оповіді, використання різноманітних, у тому числі й позалітературних, експресивних мовних засобів з метою створення мовних характеристик персонажів, соціального та історичного колориту, авторського ставлення до героїв тощо.

На думку С. Єрмоленко, “все має право на використання у художньому стилі, якщо відповідає вимогам естетичної міри, стилістичної доцільності. Позалітературні явища в мові художній використовуються свідомо, з настановою на створення індивідуального стилю. Їхня стилістична функція й художньо-образна дія виявляються тільки на тлі загальнолітературної норми” [3, 302]. Естетична функція мови художнього твору розкривається в її підпорядкуванні художньому замислу письменника, його загальній естетичній настанові; ними визначаються принципи і прийоми відбору автором мовних одиниць серед інших синонімічних засобів вираження образного змісту.

Відкритість художнього тексту допускає вживання в його складі елементів, які на рівні мовних одиниць оцінюються як ненормативні. Інколи їх відсутність у тих випадках, коли вони художньо вмотивовані, сприймається навіть як порушення норми. Отже, відхилення від норми на рівні мовних одиниць може за певних умов бути нормою організації художнього тексту. “Художньо виправдана відповідність вибору й організації мовних засобів образу автора і образу оповідача – це і є норма мовної побудови художнього тексту” [2, 360].

У художньому стилі поєднуються мовні елементи всіх функціональних різновидів мови, і це разом з індивідуальним слововживанням сприяє побудові художнього образу. У художньому тексті елементи розмовного мовлення (як нейтральні, так і емоційно-експресивні) набувають додаткових відтінків, оскільки “на семантику слова у художньому тексті діє загальне його образне спрямування (добір цих лексем, їх поєднання, загальна тональність викладу, образні засоби, вживані в усьому текстовому масиві, авторська манера оповіді – все це накладає відбиток на якість емоційно-експресивного забарвлення слова)” [4, 103].

Серед емоційно-експресивних груп розмовної лексики, що досить широко

використовуються в мові художніх творів, особливо з метою мовної характеристики персонажів, виділяється група слів стилістично знижених. Але “нормативною” така лексика є тільки в межах даного стилю, обмеженого певним стилістичним спрямуванням, оскільки нормативність у стилістичному аспекті може розглядатися як властивість, притаманна саме цьому стилю [5, 51]. Ступінь експресивності не може бути визнано критерієм для віднесення слова до ненормативних, оскільки слова емоційно-оцінні, а також грубі, вульгарні, фамільярні тощо за умовами вживання ідентичні стилістично нейтральним, неекспресивним словам, властивим невимушеному спілкуванню.

Вживання елементів розмовного мовлення в мові художньої літератури – це не просте і не завжди адекватне відображення живого розмовного мовлення, це, як правило, його стилізація, яка може втілюватись по-різному, виступаючи одним із художніх засобів. “Явища, властиві живому розмовному мовленню, у мові художньої літератури можуть бути відображені посилено чи послаблено, залежно від ступеня усвідомлення письменником норм живого розмовного мовлення, від його художніх смаків і завдань” [9, 38].

Вживання розмовних елементів у мовленні автора або персонажа сприяє не тільки більш повному розкриттю змісту висловлювання, але й відтворенню стану суб'єкта мовлення, його соціальної й індивідуальної характеристики. Все це, разом із застосуванням інших засобів художнього мовлення, робить можливим індивідуально-стилістичне варіювання в межах мовної норми, створення стилістично виразної, позбавленої монотонності оповіді. “Художній текст будується за своїми законами, і тут доцільність вживання розмовних елементів продиктована вимогами емоційно-експресивного впливу на читача” [3, 321].

Отже, норми української літературної мови допускають уживання в художньому стилі як нормативних, так і ненормативних елементів розмовного мовлення з певною експресивною метою. “Нормованість мови виступає у вигляді двох ярусів: верхнього (кодифіковані елементи) і нижнього (некодифіковані, але системно зумовлені й історично виправдані нормативні варіанти, вживані переважно зі стилістичною метою). У межах художньої літератури... можливе вживання варіантів мовних засобів, не кодифікованих, але й таких, що не суперечать існуючим нормам слово- і формовживання” [8, 66].

Допустимість використання в художніх текстах ненормативних з погляду загальнолітературної норми мовних одиниць зумовлює виникнення проблеми встановлення певної межі в їх використанні. Цілком очевидно, що художній текст не можна оцінювати тільки з позицій нормативних словників і граматик. Але, з іншого боку, помилково вважати, що письменник не додержується ніяких норм, адже кожна епоха, кожен літературний напрям мають свої норми організації художнього тексту. “Питання кількісної міри вживання мовних одиниць різних експресивно-стилістичних категорій переходять у розряд питань їх якісного перетворення в цілісній структурі художнього тексту” [1, 244].

Мовотворчість того чи іншого визнаного письменника є найбільш довершеним вираженням норм загальнонародної мови відповідної епохи. Цим пояснюється вплив мови художньої літератури на розвиток літературної мови, на становлення й закріплення її норм. Смілива новаторська практика відомого письменника може розширити межі різних стилістичних категорій, насамперед понять “літературного” й “нелітературного”. Мова сучасної літератури принципово різностильова, вона

не може бути замкненою в межах того чи іншого мовного стилю, особливо з огляду на те, що мова окремого художнього твору є цілою системою стилів і стилістичних контекстів.

Тісна взаємодія й об'єднання різних у експресивно-стилістичному відношенні лексем сприяють закріпленню значного шару лексики розмовного походження в письмовому вжитку, що зумовлює розширення складу літературної мови. Засвоєння літературною мовою експресивно забарвлених засобів розмовного мовлення переконливо засвідчує факт встановлення рівноваги в лексичній системі художнього твору: у функції яскравого стилістичного засобу виступають розмовні елементи, врівноважуючи здавна властиву літературній мові експресію книжності.

Отже, художній стиль широко послуговується стилістичним потенціалом як нормативних, так і позанормативних розмовних елементів, і саме це й вирізняє його з-поміж інших функціональних стилів літературної мови. Доцільність уживання розмовних одиниць у мові художніх творів визначається авторським задумом, отже, за умови художньої вмотивованості, в конкретний текст цілком можуть бути включені й такі форми та конструкції розмовного мовлення, що знаходяться за межами загальнолітературної норми, проте в художньому стилі, а також в індивідуальному стилі письменника вважаються проявом дещо іншої, мовно-художньої, норми. Аналізові використання стилістичних можливостей розмовних елементів у індивідуальних стилях окремих письменників будуть присвячені наші наступні наукові розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горшков А. И. Вопрос о варианности норм в связи с пониманием языка как системы систем// Литературная норма и вариантность. – М.: Наука, 1981. – С. 234-248.
2. Горшков А. И. Русская стилистика: Уч. пособие. – М. : ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – 367 с.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: Стилистика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
4. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1978. – 376 с.
5. Лагутіна А. В. Характер лексичної синоніміки сучасного усного літературно-побутового мовлення (співвідношення нейтральних і стилістично забарвлених синонімів)// Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 46-53.
6. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилистика української мови: Підручник. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
7. Пустовіт Л. О. Питання мовної норми в сучасній художній прозі// Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 253-264.
8. Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка// Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С. 54-68.
9. Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и ее особенности: Уч. пособие. – М.: Просвещение, 1974. – 144 с.
10. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.

ІРОНІЯ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ПРИНЦИП І СТИЛІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Іронія поряд із сатирою та гумором є однією з основних категорій комічного. Актуальність її дослідження зумовлена рядом причин як ідеологічного, так і власне лінгвістичного характеру. У радянському мовознавстві тривалий час вивчення проблем комічного було тісно пов'язане з пануючою на той час ідеологією, що й спричинило специфіку його інтерпретації. Основним досліджуваним явищем комізму на той час була сатира, яка має яскраво виражене соціальне забарвлення; трохи менше уваги приділялося гумору, а іронія як окрема форма комічного взагалі не розглядалася. Останнім часом у лінгвістиці та літературознавстві накреслився інший підхід до класифікації форм комічного: ряд дослідників вважають такими не лише сатиру та гумор, а й іронію, кваліфікуючи ці явища як різновиди складного комізму, основною ознакою якого є наявність протиріччя, конфлікту між реальним та ідеальним, прекрасним і потворним, справедливим і несправедливим тощо. Складному комізові протиставляється простий, у якому конфлікт або відсутній узагалі, або легко знімається [1; 4; 2; 6].

Актуальність дослідження зумовлюється ще й тим, що іронічний світогляд на сьогоднішній день став одним із основних художніх принципів, завдяки чому в сучасній українській літературі з'явився значний пласт художніх текстів іронічного характеру, які ще не були предметом лінгвістичних студій (Ю. Андрухович, О. Забужко, Т. Прохасько, Ю. Іздрик, О. Ірванець та ін.).

Завданням статті є з'ясування екстралінгвальних факторів іронії у сучасній українській художній прозі, виділення її диференційних ознак та здійснення лінгвістичної класифікації типів іронії.

Чітких критеріїв визначення приналежності тексту до комічної літератури не існує. Встановлення таких критеріїв ускладнюється щодо текстів, які були написані у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., оскільки в сучасному літературному процесі, який, як і вся культура, дістав назву постмодернізму, дедалі чіткіше почали виявлятися тенденції дифузії, проникнення сміхових елементів у несміхову літературу, зрощення комічного з драматичним і трагічним, з'явилися такі жанри, де сміхове начало не несе традиційного навантаження. Як слушно зазначає І. Києнко, „в сучасному мистецтві відбувається складний процес взаємодії трагічного й комічного... Висміюючи, пародіюючи трагічне, комічне знімає його з котурнів або взагалі руйнує, але при цьому комічне набуває й певних якостей трагічного” [2, 6]. Тобто комічне в сучасній літературі може виступати як прихований чи явний носій трагічного.

Багато зарубіжних дослідників сучасної культури (Ж. Жене, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, У. Еко, С. Коннор, Р. Рорті) називають основними її рисами іронічне переосмислення, пародіювання сюжетів, метамовну гру. Таким чином, у сучасних літературних текстах сміхове начало виконує функцію демонстрації відносності усього суцього, створення дистанції між класичними авторами і сучасним автором, якого Р. Рорті називає „іроніком”: „Таких людей я називаю „іроніками”, тому що вони визнають, що залежно від переописання все може виглядати хорошим чи поганим... вони ніколи не здатні сприймати себе серйозно, тому що завжди усвідомлюють, що терміни самоописування завжди підлягають змінам...” [5, 104]. Тому іронія дедалі частіше втрачає сміхові властивості, виводячи традиційні сміхові

форми й прийоми з поля дії комічного, комічне перетворюється на „інтелектуальний феномен, засіб інтелектуальної гри” [2, 126].

У зв'язку із зростанням частотності використання іронії, а також розвитком такої мовознавчої дисципліни, як лінгвістика тексту, збільшився інтерес дослідників до цієї проблеми. Якщо раніше іронія розглядалася переважно на лексичному рівні (дисертації А. Щербини, М. Багдасарян, Н. Саліхової та ін.), то у сучасній лінгвостилістиці накреслився підхід до розуміння її не тільки як тропи, а і як текстотворчої категорії [1; 3; 4].

Узагальнюючи теорії іронії, висунуті вітчизняними й зарубіжними дослідниками, можна виділити такі диференційні ознаки цієї стилістичної категорії:

1) слово, словосполучення або речення, які мають позитивну конотацію, вживаються з протилежним значенням, тобто з негативною характеристикою;

2) результатом реалізації іронії є іронічний смисл, котрий залежить від авторського способу світосприймання, який диктує мету й завдання створення тексту;

3) на рівні словесної семантики іронічне переосмислення відбувається як у денотативному (зміна значення слова на протилежне), так і в конотативному, аксіологічному (зміна позитивної оцінки на негативну) значенні;

4) наявність емоційно-оцінного компонента у значенні, який має суб'єктивний характер, тобто виражає особисту точку зору мовця, незалежну від об'єктивного змісту мовлення, оцінка у випадку іронії є імпліцитною;

5) для іронічної оцінки важливим є вищість суб'єкта, що оцінює, над предметом оцінки;

6) мета іронії – підкреслити серйозність, іноді трагічність ситуації;

7) у реалізації іронії важливе значення має інтонація.

Оскільки стилістична категорія іронії складна і багатопланова, існує кілька підходів до її класифікації. Зарубіжні дослідники традиційно виділяють чотири різновиди іронії: 1) мовну іронію, що створюється засобами мови; 2) іронію обставин або ситуацій, яка виникає на основі невідповідності між описуваною дійсністю і неадекватним сприйняттям цієї дійсності персонажем; 3) драматичну іронію – невідповідність між баченням читачів чи слухачів та персонажів; 4) іронічне бачення – невідповідність між авторською позицією і позицією наратора [3].

Також існує класифікація іронії залежно від об'єкта, на який вона спрямована. За цим критерієм розрізняють:

– іронію над собою, або самоіронію: *Друзе, я обіймаю найвищу посаду... Сторож – це тобі не фунт ізюму (В. Сологуб);*

– іронію над співбесідником: *Сильно ти розумний! Такий розумний, як твого батька діти. Пасталакаєш язиком, ніби помелом мелеш... (С. Колесник);*

– іронію над третіми особами (цими третіми особами можуть бути як персонажі твору, так і читачі або й сучасне авторові суспільство в цілому): *– А що Павло! День і ніч кисне в бразі. Ніколи не висихає. Злигався з такими, як сам, та й цмулить ту дурійку... до білої гарячки. Щоб вони уже смоли понативалися! – Да, тяжка в хлопців робота... – примирливо поспівчував Федір (С. Колесник) [8, 41].*

У прагмалінгвістиці іронія класифікується залежно від характеру оцінки (позитивної чи негативної) в формально вираженому змісті висловлення. Відповідно виділяють два типи іронії: „власне іронію” (для вираження негативної оцінки вживаються слова, за якими в узуальному вживанні закріплена позитивна конотація) і „вдавану грубість” (вживання негативно-оцінної лексики для вираження схвальної оцінки). При цьому наголошується, що другий тип іронії зустрічається значно рідше,

ніж перший [1, 20].

Найбільш доцільною для лінгвістичного вивчення іронії видається класифікація, згідно з якою виділяють ситуативний і вербальний типи іронії. Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між тим, що відбувається, і тим, що очікується. Вербальна іронія ґрунтується на протиставленні того, що розуміється, тому, що говориться. Залежно від умов і способу реалізації та потрібного для її інтерпретації контексту вербальна іронія поділяється на ситуативну та асоціативну [4; 5].

Ситуативна іронія – це неприхований, емоційно забарвлений тип іронії, що виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, словосполучення, речення. Наприклад, як у характеристиці головного лікаря Віктора Петровича в оповіданні М. Матіос „Млин мерців”, який бере хабарі з родичів хворих: *Віктору Петровичу я платив би щодня і за підвищеними тарифами. Однак його не цінує ані міністр від медицини, ані міністр від фінансів. Його цінують родичі хворих, якщо мають чим, або такі, як я, якщо потрапляють сюди.*

Для реалізації цього типу іронії використовується переважно засоби лексичного рівня (слово, словосполучення) і синтаксичного (відокремлені синтаксичні конструкції, тобто вставні і вставлені слова і речення). Цей тип іронії залежить від лінійного контексту (горизонтального), який не перевищує меж абзацу.

Асоціативна іронія – прихований, тонкий вид іронії, коли переносні значення реалізуються поступово, нові значення виникають градуально, в міру розгортання тексту. Тому асоціативна іронія реалізується у межах мегаконтексту (вертикального контексту). Поняття вертикального контексту у лінгвістичній літературі трактується двозначно. У широкому значенні під вертикальним контекстом розуміють історико-філологічний контекст літературного твору і його частин. У вузькому значенні вертикальний контекст – це „семантичне ціле, що складається з поверхневого контексту та інфраконтексту” [7, 187]. Поверхневий контекст – це та частина системи вертикального контексту, яка міститься в самому тексті і зв’язана з ним синтагматично. Інфраконтекст – це відповідний контекст, до якого зводиться алюзія, цитата, реалія [7, 187]. Елементи вертикального контексту виступають як частина спільного знання учасників комунікації і входять у модель формування підтексту.

Наприклад, як в оповіданні О. Стусенка „Дурненький”, у якому йдеться про невідомому широкому загалу члена Спілки письменників Андрія Олеговича Дурненького, котрий намагається створити навколо себе ореол рафінованого письменника-інтелектуала: *Свого часу Андрій Олегович Дурненький був дуже відомою людиною. Безперечно, під словом „відомий” треба розуміти те, що цього добродія знали у літературних колах і часом його ім’я згадували у зв’язку з тією чи іншою подією (здебільшого то були плітки та скандали). Широким масам ім’я Дурненького нічого не промовляло... Характеристика героя як митця і людини поглиблюється з розгортанням розповіді, у якій використовується алюзія, спроектована на сучасний літературний процес: *Що цікаво, ніхто навіть із найближчого оточення Дурненького не знав, що ж він написав і за що його, власне, прийняли до Спілки. Загальновідомою стала версія, що Андрій Олегович – попс-модерніст, і для багатьох цим усе було сказано. Нові відтінки оцінного іронічного значення виникають за допомогою лексичного повтору слова попс-модерніст, яке по-різному обігрується автором, викликаючи різноманітні асоціації в читача та поглиблюючи іронічну характеристику Дурненького: *Вірші у традиційній народницькій манері і до того ж, сказати б, неотесані рівно настільки, щоб із першого погляду було зрозуміло: це робота***

початківця із задатками великого **пост-модерніста** .. Найвищої гостроти іронічна характеристика досягає тоді, коли Дурненькому потрапляють до рук рукописи його старенької сусідки: *Виявляється, сусідка нашого **пост-модерніста** теж робила спроби в літературі .. нікому невідома авторка перемогла, стала на дві голови вище за всіх **пост-модерністів** і просто графоманів...*

Як видно з наведеного прикладу, для актуалізації асоціативної іронії використовуються, як правило, різні види повтору, цитації, алюзії. Іноді іронічним буває весь художній текст, в такому випадку дослідники говорять про глобальний іронічний підтекст твору.

Отже, в сучасній українській літературі склалися певні умови, що особливо сприяють розвитку іронічного світовідчуття і, як наслідок, іронічної прози, тому іронія – найпоширеніший у сучасній українській літературі елемент авторського стилю. В літературному творі іронія відіграє суттєву роль: надає текстові особливого забарвлення, своєрідно розкриває незадоволеність автора навколишнім світом. Таким чином, іронія стає художнім принципом, яким керується письменник при написанні тексту.

Головною диференційною рисою іронії є переосмислення значення мовленнєвої одиниці, яке відбувається як у денотативному (зміна значення на протилежне), так і в конотативному, аксіологічному (зміна позитивної оцінки на негативну) його компонентах.

У тексті вербальна іронія реалізується у двох основних типах, залежно від умов і способу реалізації та потрібного для її інтерпретації: ситуативному та асоціативному. Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, словосполучення, речення; при асоціативній іронії переносні значення реалізуються поступово, нові значення виникають градуально, в міру розгортання тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриенко Т.П. Речевой акт иронии в английском языке (на материале художественной литературы XVI и XX веков): Дисс... канд. филол. наук. – Х., 2002. – 204 с.
2. Киенко І.О. Сучасний англійський комічний роман. – К.: Наукова думка, 1993. – 131 с.
3. Ланчуковська Н.В. Прагматичний аспект інтонації в реалізації іронії в англійському художньому тексті (експериментально-фонетичне дослідження): Автореф... канд. филол. наук. – Одеса, 2002. – 17 с.
4. Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. – К.: Наукова думка, 1989. – 129 с.
5. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. – М.: Пирамида, 1996. – 281 с.
6. Семків Р.А. Постмодернізм та іронія (типологізація нетипового)// Слово і час. – 2000. – № 6. – С. 6-12.
7. Шпінюв І.С. Вертикальний контекст і підтекст (на матеріалі роману Дж. Фаулза „Маг”)// Іноземна філологія. – Вип. 84. – Л., 1986. – С. 48-54.
8. Щербина А.А. Заметки о природе и технике иронии// Вопросы русской литературы. – Вып. 1 (16). – Львов, 1971. – С. 40-47.

МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЗРІЗ

Тетяна Ковалевська

КУЛЬТУРОМОВНИЙ АСПЕКТ МЕТАМОДЕЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ

Поняття культури мови пов'язують не лише з дотриманням її нормативних параметрів, а й з “мовною майстерністю, стилістичним чуттям слова, доречністю використання варіантних мовних форм” [2, 81], що, безумовно, сприяє досягненню комунікативної гармонійності, ілюструючи тісний зв'язок між культуромовними студіями й дослідженнями з комунікативної лінгвістики та інтегруючи їх до кола найактуальніших напрямів сучасного гуманітарного знання. Зокрема в межах комунікативної лінгвістики активно розробляються багатопрофільні моделі оптимізації мовного спілкування, з'ясовуються фактори лінгвістичної екологічності, виокремлюються актуальні параметри мовної сугестії тощо (див. праці Ф. Бацевича, О. Бондаря, Н. Непийводи, О. Селіванової та ін.), маючи на меті поліпшення комунікативних процесів, досягнення комунікативної емпатії [3] тощо. Багато уваги приділено й питанням ідентифікації лінгвальних девіантів як факторів комунікативної неадекватності, що корелює з проблематикою породження/сприймання мовлення (В. Дем'янков, О. Залевська, О. Леонт'єв, О. Лурія, О. Шахнарович та ін.), орієнтуючись на гармонізацію спілкування, інформаційно-жанрову відповідність внутрішнього, змодельованого та реального світів мовця й увиразнюючи можливість використання отриманих результатів у теорії та практиці культури мови. Так, Ф. Бацевич справедливо виокремлює девіації, пов'язані з мовною компетенцією, які визначаються специфікою лексичної й граматичної семантики, та девіації, пов'язані з комунікативною компетенцією, які визначаються семантикою комунікативною, докладно аналізуючи останні. Учений наголошує на відсутності повної й несуперечливої типології комунікативних девіацій, водночас підкреслюючи перспективність таких досліджень, які надаватимуть змогу “виявити певні регулярності, дослідити механізми цих девіацій як типів” [1, 163], що уможливить позитивне моделювання комунікативних стратегій. Цілком поділяючи позиції вченого, зауважимо про доцільність використання в цьому аспекті й надбань нейролінгвістичного програмування (НЛП), орієнтованого насамперед на оптимізацію процесів спілкування через глибинний комплексний аналіз комунікації, що враховує весь спектр її складників, надаючи особливого значення з'ясуванню специфіки певної національної мови, виявленню прихованих та неоднозначних її властивостей, які впливають на процеси спілкування. У наших попередніх дослідженнях детально проаналізовано лінгвістичне підґрунтя НЛП, яке становлять адаптовані положення трансформаційної граматики, сконцентровані в семантичній та почасти – у формальній площині висловлення, а також певні загальнотеоретичні положення лінгвофілософії та психолінгвістики й когнітології, що розкривають актуальне розуміння глибинних корелятивних відношень між феноменом мови та людською свідомістю [3].

У НЛП усталеним є положення, згідно з яким особистісна модель світу, утворена за допомогою мови як репрезентації, ґрунтується на індивідуальному сприйнятті довкілля, що, у свою чергу, визначає оригінальність суб'єктивних інтерпретацій, зумовлених вербальними потенціями. Актуальність елементів трансформаційної граматики та тез породжувальної семантики спричинила експланаторну релевантність універсальних законів моделювання, які подають загальну систематику інтернальних перетворень концептуального простору довкілля, в аналізі мовленнєвих виявів (Р. Бендлер, Д. Гріндер, К. Роджерс та ін.). Генералізація, упущення та викривлення як універсальні закони моделювання, транспоновані в площину мовленнєвої діяльності, відповідно дефінуємо як експлікацію лише певної частини інформації, що міститься в глибинній структурі (редукція інформації), вербалізацію її спрощеної версії (неадекватність інформації) та подання її гіпотетичної суб'єктивованої моделі (віртуалізація інформації), що і зумовлює нетотожність між семантичною конденсованістю первинної, глибинної інформативності повідомлення та його репрезентованою версією. Кваліфікація специфіки трансформаційних процесів надає змогу виявити закономірності мовленнєвих перетворень на латентних та актуалізованих рівнях, що уможливорює концептуальне прогнозування сприйняттєвих реакцій і відбивається у так званій метамоделі мови, яка ідентифікує мовні одиниці й сигнатури, спроможні до створення комунікативного дисбалансу, по-перше, через комунікативну недосконалість мовця, його недостатній культурно-освітній рівень та, по-друге, через нехтування специфікою декодувальних процесів адресата. Зрозуміло, що в такому разі лінгвістичні показники метамоделі співвідносні насамперед із мовною компетенцією, тобто зі знаннями про іманентні властивості мови, що дає підстави вважати наведені далі лінгвістичні елементи потенційними девіантами, а отже й факторами спричинення комунікативних невдач. Такий підхід передбачає необхідність ознайомлення з елементами метамоделі насамперед фахівців-філологів, працівників ЗМІ, викладачів, для яких отримання прогнозованого комунікативного ефекту, використання стилістично й семантично вишуканих та релевантних мовних засобів є "справою честі". З огляду на те, що в українському мовознавстві ідеї нейролінгвістичного програмування лише починають опрацьовуватися та зважаючи на їх визнану у світовому науковому товаристві актуальність і перспективність (див. праці Р. Бендлера, І. Варнакова, Д. Гріндера, Р. Ділтса, Дж. О'Коннора, Г. Олдера, Дж. Сеймора, А. Плигіна, Б. Хезер, Г. Почепцова та ін.), мету пропонованої статті вбачаємо насамперед у з'ясуванні семантичної специфіки потенційних девіантів української мови та ідентифікації їх комунікативно актуальних семантичних нюансів. Це, у свою чергу, уможливить оптимальне використання мовних ресурсів та сприятиме загальному підвищенню культуромовного рівня професійних комунікаторів, поглибить теорію та практику відповідних досліджень.

Аналіз усього спектру метамодельних експонентів виявив їх нейролінгвістичну та загальносемантичну специфіку. Так, до маркерів, які ілюструють процеси випущення на шляху від глибинної континуальності до поверхневих структур, належить, по-перше, неспецифічна лексика, представлена морфологічною парадигмою іменників, займенників і дієслів. У таких випадках субстантиви становлять групу нереферентної лексики, мовленнєва реалізація якої пов'язана з ідентифікаційною нечіткістю суб'єктів комунікації і передбачає багатоаспектність декодування з огляду на те, що їх повна семантична структура характеризується

гіпотетичним розмаїттям дистрибутивних операторів, наявність чи відсутність яких у висловленні спричиняє акцентованість або маргіналізацію семантичного імплікаціоналу; залежить від суб'єктивних інтерпретацій, пов'язаних із потенційною варіабельністю архісемного вектора (*задоволення, щастя* і т. ін.). Дієслівні характеристики процесів випущення представлено двома основними різновидами: а) випадками пасивізації, коли редукується суб'єкт дії, та б) випадками неактуалізованості конструктивних елементів повідомлення, імплікованих у семантиці неабсолютивних дієслів.

По-друге, виокремлюємо порівняння (компаратори сенсу) з редукцією одного з тріади усталеної порівняльної конструкції, яка містить (принаймні в українській мові) об'єкт і суб'єкт порівняння та актуальну ознаку ідентифікованого референта, утворюючи комплекс визначальних характеристик об'єкта дійсності та вказуючи на власне об'єкт, який ідентифікується, трансформу його актуальних властивостей та результативність співвіднесення репрезентованих характеристик з іншим актуальним об'єктом дійсності. У разі редукції останнього семантичне обґрунтування сигнатури залишається нечітким, що зумовлює ефект сенсової дифузності й припускає суб'єктивне декодування контексту, ускладнюючи взаємодію співрозмовників.

По-третє, зазначені процеси ілюструють і судження (не плутати з термінологією логіки), представлені модально-прислівниковою парадигмою зі специфічною констативною семантикою (*ймовірно, очевидно* та ін.), орієнтованою на сприйняття подальшого висловлення як істинного чи максимально припустимого в даному дискурсі, де його "гіпотетична об'єктивність" не доведена фактично, а є наслідком суб'єктивних ціннісних орієнтирів мовця і детермінована відсутністю необхідного елемента аргументативного дискурсу.

Останнім маркером вважають номіналізації, найчастіше представлені віддієслівними субстантивами, які характеризуються зміною первинної процесуальної динаміки на статичну денотацію, що і зумовлює певний рівень семантичної деструкції повідомлення.

Мовні універсалиї, співвідносні з процесами узагальнення (генералізації), реалізуються через вживання, по-перше, модальних операторів можливості/необхідності, до яких належать особові форми модальних дієслів (*могти, хотіти*), деякі атрибутиви з тотожним модальним забарвленням (*здатний, повинний*), прислівники, семантика яких також спрямована на фіксацію необхідності чи можливості певних дій особи (*необхідно, можливо*), нарешті, частки (*лише, саме*) як аналітичні синтаксичні лексеми, що акцентують на предикатній інформації. Об'єднувальним стрижнем у розмаїтті модальних операторів є семантика, яка скеровує внутрішні карти людини в єдино можливому напрямку, що максимально звужує варіативність та рамки світоглядних позицій, тим самим обмежуючи поведінкові реакції. По-друге, до цієї групи маркерів належать універсальні квантифікатори, які реалізуються через: а) прислівникові показники (*завжди, ніколи*), що спричиняють локально-темпоральні концептуалізовані узагальнення, б) займенникові номени з невизначеним референтним індексом – неозначено-особові та деякі інші підгрупи (*всі, ніхто*), об'єднані наявністю так званого квантора спільності, який інтегрує до цієї семантичної площини чи не всі можливі вияви ситуативних множинностей і надає текстові обмежувальної, екстенсивної модальності.

До мовних формул, що зумовлюють процеси викривлення, зараховуємо, по-перше, конструкти комплексної еквівалентності, реалізовані через логіко-семантичне “зв’язування” об’єктивних контекстів на підставі суб’єктивного зближення різновекторних смислів їх складників через особистісне визнання істинності каузативних відношень між основною та похідною, підпорядкованою предикацією висловлення. Комплексні еквіваленти фіксуються на синтаксичному рівні (зокрема у складних реченнях з підрядними причини, умови та ін.) і становлять лінгвістичні моделі, які припускають наявність рівнозначності різних аспектів вербалізованого досвіду особи (напр., *якщо... то...; коли... то...*, чи ж узагальнено – $A = B$ або A позначає B). По-друге, процеси викривлення співвідносні з використанням пресупозитивних явищ, що реалізуються найчастіше на лексико-граматичному рівні, де визначальним є семантичне навантаження акцентованих номенів. Так, морфологічні експлікатори ілюструють пресупозовані концептуально-емотивні зони особистості через архісемні орієнтири семантичної структури висловлення, які репрезентують а) референтну індексацію у разі використання елементів іменникової та займенникової парадигми з різним ступенем конкретизації, б) локально-темпоральне окреслення актуальної поведінки в разі дієслівної маркованості, в) емотивні акцентуації щодо поведінкових актів через використання атрибутивних орієнтирів, прислівникових фіксаторів та службових мовних одиниць. Синтаксичні структури визначають актуальні сегменти попереднього досвіду, значення яких втілюють переважно підрядні уточнювальні, часові конструкції та пояснювальні структури, зорієнтовані на латентну демонстрацію тих інтерактивних характеристик, фіксація яких зумовлена імпліцитним зв’язком з внутрішньою аксіосистемою індивіда. Актуальними різновидами пресупозицій в метамодельних інтерпретаціях є екзистенційні (логіко-контекстуальні) та фактивні (екстралінгвальні). По-третє, лінгвістичними експлікаторами процесів викривлення є т. зв. явища причини і наслідку (каузативні феномени) співвідносні із семантикою синтаксичного рівня і пов’язані з переконаннями мовця, що якийсь суб’єкт чи комплекс обставин може здійснити певну дію або в необхідний спосіб змусити інший суб’єкт пережити або відчувати що-небудь. Характерною лінгвістичною ознакою зазначеного процесу є й «читання думок», або апріорне моделювання, що виявляє себе в експансії суб’єктивного декодування в площину об’єктивної дійсності.

Отже, метамодель мови як концептуальна структура мовних репрезентацій, експлікованих у гетерогенних ситуаціях, відбиває психосемантичний імплікаціонал особистості та фіксує проблемні комунікативні ділянки, пов’язані з кодувальньо-декодувальними особливостями мовної семантики, для якої насамперед характерні процеси багатозначності та дифузності. Зауважимо, що когнітивний аспект полісемантичних явищ спричиняє появу прогресивних пізнавальних тенденцій, а в комунікативній ситуації багатозначність складників висловлення зумовлює не лише можливість індивідуального виокремлення суб’єктивно актуальних векторів віртуальної сенсової амплітуди, а й певний ступінь неадекватності в декодувальних процесах, оскільки відповідність зазначеного суб’єктивного вибору смислової домінанти настанові комунікатора передбачає його обов’язкове «ознайомлення» з когнітивно-емоційними пріоритетами співрозмовника. Метамодельна кваліфікація мови в таких випадках уможливорює прогнозування сприйняттевих напрямів, дає змогу уникнути чи ж деталізувати нечіткі семантичні орієнтири та пропонує шляхи мовного коригування, що на сьогодні визнано перспективним і малодослідженим напрямом [4, 51]. Крім того, відзначимо креативність метамодельних досліджень і

в галузі сугестивної лінгвістики, іміджології, рекламодавства, психотерапії, які також вважаємо актуальними аспектами сучасної лінгвістичної та й загальногуманітарної проблематики, скерованої насамперед на досягнення гармонійної, емпатичної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 281 с.
2. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Годор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів/ За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
3. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Одеса: Астропринт, 2001. – 344 с.
4. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.

Іван Хом'як

РОЛЬ СЕРЕДОВИЩА У ФОРМУВАННІ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ

У творчих роботах багатьох школярів виразно простежуються спричинені неவிбагливим мовленневим середовищем помилкові написання. Нестійке інформаційно-мовне поле пригнічує дитячу свідомість, учні відчують значні труднощі в доборі літературно нормованих лексем для формування думок і правильної передачі їх на письмі.

Мовлення учнів заповнили словесні покручі, які не завжди створюють їм душевний дискомфорт, оскільки такою мовою часто-густо “озвучуються” різноманітні збори, диспути, екскурсії та й нерідко розважальні дитячі телепередачі. У школі реалізація комунікативно-діяльнісного підходу до навчання української мови лишається здебільшого справою завтрашнього дня, а поки що відповіді учнів сприймаються з позиції “гірше чи краще висловленої думки”, і це, безумовно, адекватно відображається в ланцюговій реакції: усне мовлення → внутрішнє мовлення → письмовий виклад.

У суспільній сфері, як зазначають С. Єрмоленко і Л. Мацько, “панує сучасна російська мова з низькою культурою, тобто із значним порушенням її орфоепічних і лексичних норм, що зумовлено інтерференцією, та українська “макаронічна” мова, відомий усім суржик, для багатьох зручний, оскільки це мовлення “навпростець”, не обтяжене нормами й правилами, але дуже небезпечний, бо це він є візитною карткою масової неосвіченості, безкультур'я, неуваги кожного з нас до самого себе” [1, 30]. На жаль, мовленнева безпорадність, невміння написати елементарний текст “чомусь перестали сприйматись як пляма на службовому мундирі” [2, 4].

Ненормовані слова, що є наслідком змішування елементів здебільшого української і російської мов, у лінгвістичній і методичній літературі розглядаються, як: “українсько-російське просторіччя” (В. Русанівський), “гібридні форми” (І. Їжакевич), “суміш, спотворена мова” (В. Сухомлинський), “мовний примітивізм”

(М. Сулима), “нічийні слова” (О. Дорошенко), “русизми” (“росіізми”) (М. Лесюк), “мовні покручі” (Б. Антоненко-Давидович, А. Бортняк), “суржик” (І. Дзюба, Ю. Редько, О. Сербенська, О. Федик, М. Стельмахович та ін.).

Ми задалися метою проаналізувати вплив соціального середовища на формування у школярів мовленнєвої культури. Передусім вирішили з’ясувати, чи усвідомлюють учні необхідність оволодіння нормами української літературної мови. До розв’язання цього питання залучили 696 учнів з окремих шкіл Рівненської і Тернопільської областей, серед них – 230 учнів п’ятих класу, 167 – шостих і 279 – сьомих класів.

П’ятикласники вважають, що вироблення навичок усного і писемного мовлення потрібне для того, *“щоб уміти грамотно писати і говорити”, “щоб моєму вчителеві, другові, мамі і татові було добре розмовляти зі мною”, “для того, щоб тебе розуміли і поважали”, “щоб добре вчитися”, “спілкуватися з людьми”, “бути вихованою людиною” “щоб розуміти свого співрозмовника”, “якщо ми не оволодіємо літературним мовленням, то не будемо розуміти один одного”, щоб “уміти красиво звертатися до інших людей”, “гарно розмовляти і без помилок писати, правильно вживати слова, щоб від тих слів ставало радісно на душі”, аби “не було соромно, що ти вчишся в українській школі, а не вмієш розмовляти і писати рідною мовою”, щоб “здобути вищу освіту”, “стати вчителем рідної мови”.*

Шестикласники у відповідях на питання анкети обстоюють думку про те, що оволодіти літературним мовленням *“необхідно всім”,* це потрібно задля того, щоб *“бути культурною людиною”, “вміти гарно розмовляти і грамотно писати, я є українка і повинна добре розмовляти українською мовою”, “я живу в Україні, мій обов’язок – знати рідну мову”, “я є громадянин України, тому повинен навчитися говорити рідною мовою чисто і гарно”, “щоб не глузували з мого поганого мовлення, безграмотного письма”, аби “не було соромно потрапити у вище товариство”, “щоб тебе зрозуміли україномовні іноземці”, “щоб до тебе ставилися з повагою”, аби “люди, з якими йтиму, не соромилися мене”, “тому що це потрібно в житті”.*

На думку семикласників, засвоїти норми літературного мовлення необхідно для того, щоб *“було легко висловлювати свої думки як усно, так і на папері”, “писати без помилок і не робити їх в усному мовленні”, “не мати проблем у школі й інституті”, “спілкуватися з усіма просто і легко”, “тому що це рідна мова”, “щоб можна було гордитися знанням рідної мови”, “потрібно так розмовляти, щоб співрозмовник розумів тебе”, “рідну мову повинні досконало знати всі, бо це єдине ціле, яке засвідчує, що ми – українці”, аби “не було соромно перед людьми”, щоб *“достойно розмовляти і писати”, “не соромити рідну Україну”, “не червоніти, розмовляючи з високоосвіченою людиною”, “щоб іншим людям було приємно зі мною спілкуватися”.**

82,5 % задіяних в анкетуванні учнів 5-7 класів мають бажання добре засвоїти літературну мову, про що свідчить їхня визначеність у пропорованих нами орієнтовних міркуваннях-відповідях: 36 % опитаних висловилися за те, що досконале володіння рідною мовою є обов’язком кожної людини, 24,7 % учнів поділяють думку, що грамотне мовлення – невід’ємна ознака культурної людини, 21,8 % школярів вважають одним із основних завдань навчання в школі – виробити вміння культурно розмовляти і грамотно писати. У той же час 4 % з числа опитаних не бажають приділяти увагу власному мовленню, 8,5 % школярів готові використати цей час для вивчення іноземної мови, 3,3 % учнів вважають, що опанування літературною мовою – не головне в шкільному житті, на думку 1,7 % опитаних, для цієї мети шкода витрачати сили. Характерно, що саме цей контингент анкетованих учнів

продемонстрував найнижчу грамотність письмових відповідей: *“мені краще зайняця тяжкою атлетикою”*, *“говорити по_українські і в_міти общатися з людьми”*, *“спілкуватися по_руські з товаришом”*, *“чоб лучче друг друга понімати”*, *“лудше говорити”*, *“на яке_небуть мовлення”*, *“більш досвідченіша людина”*, *“учить Іна Анатолівна”*, *“незбиватися звимовляням слова”*, *“знати на_пам_ять вірші”*, *“непозоритися в спільці людей”*, *“уроки малюваня”*, *“незнаю”* і т. ін.

Серед причин недостатньої грамотності школярів, названих учителями-україністами з різних регіонів України, поряд із зниженням престижу освіченості в суспільстві, втратою учнями інтересу до навчання, впливом спорідненої мови і діалектного середовища, недотриманням вимог до усного і писемного мовлення було названо незацікавленість батьків у співпраці з учителями-словесниками над удосконаленням дитячого мовлення. Певною мірою цим пояснюється і спад успішності з української мови в учнів основної школи порівняно з початковою ланкою навчання.

Ми вирішили дослідити витoki мовного нігілізму дорослих. З цією метою 463-ом батькам, діти яких навчаються в 5-7 класах, запропонували відповісти: 1. Яким телепрограмам віддаєте перевагу? 2. Назвіть акторів, грою яких захоплюєтеся. 3. Які Ваші улюблені співаки? 4. Як часто відвідуєте драматичний театр? 5. Чи буваєте з дітьми в ляльковому театрі? 6. Чи вчите дітей співати і яких пісень? 7. Чи любите читати художню літературу? 8. Назвіть улюблених письменників. 9. Як Ви ставитеся до проблеми культури мовлення? 10. Чи виправляєте помилки в мовленні своїх дітей? 11. Як часто слухаєте з дітьми радіопередачу “Слово”? 12. У чому вбачаєте причини недостатнього рівня культури українського мовлення?

На 1, 4, 5, 7 і 9-12 питання ми запропонували орієнтовні формулювання-відповіді, на решту питань потрібно було відповісти самостійно.

Як відомо, зразком високої культури є мова письменників-класиків. За допомогою анкетування з'ясували, що люблять читати художні твори 68 % опитаних, інколи читають 24,6 %, не знаходять для цього часу 7,4 % батьків. Улюблені письменники – Т.Шевченко, про що засвідчили 17,3 % задіяних в опитуванні, А. Крісті (9,1 %), П. Загребельний (8,2 %). Із 830-ти названих письменників число українських майстрів художнього слова становить 39 %. Це, окрім вищезгаданих (переліки подаємо у визначеній респондентами послідовності), – Леся Українка, О. Гончар, Л. Костенко, М. Стельмах, Г. Тютюнник, І. Франко, У. Самчук, С. Склярєнко, Р. Іваничук, І. Ле, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, В. Симоненко, О. Довженко, О. Іваненко, М. Старицький, В. Винниченко, О. Олесь, П. Куліш, І. Котляревський, В. Сосюра, В. Стус, Остап Вишня, Д. Павличко, І. Драч, В. Малик та ін. Серед улюблених авторів зарубіжної літератури – Д. Чейз, Л. Толстой, О. Дюма, Д. Лондон, О. Пушкін, Т. Драйзер, В. Гюго, М. Булгаков, О. Бальзак, Ф. Достоевський, М. Шолохов, С. Єсенін, А. Чехов. Не змогли назвати письменників 16 % з числа анкетованих батьків.

Театр, кіно, радіо, телебачення також виховують у людини мовленнєву культуру – своєрідний вияв її національної самосвідомості. Уподобання дорослих щодо українського телебачення розподілилися так: за УТ-1 висловилося 34,2 % батьків, УТ-2 – 32,3 %, обласний (місцевий) канал – 33,5 %.

Професіоналізм актора значною мірою визначається його мовленнєвою майстерністю, на основі чого формується і відповідний авторитет театру. У свою чергу глядацькій аудиторії властиво переймати від улюбленців сцени (екрану) манеру розмовляти, вживати певні словесні форми, наслідувати вимову тих чи тих звуків.

Серед акторів, грою яких найбільше захоплюється доросла аудиторія, – Б. Ступка (13,4 % опитаних), А. Роговцева (7,3 %), Ю. Нікулін (7 %). Число українських митців становить 17,5 % від загальної кількості перерахованих акторів. Крім вищезазначених, це – І. Миколайчук, К. Степанков, Н. Ужвій, Н. Сумська, Н. Копержинська і Н. Наум. Більшість глядацьких симпатій належить артистам інших театрів і студій, зокрема: А. Миронову, Л. Фюнесу, В. Тихонову, О. Янковському, Л. Гурченко, М. Рурку, А. Делону, П. Рішару, М. Боярському, Н. Гундаревій, Л. Леонову, А. Папанову, С. Сталоне, Брюсу Лі, А. Шварценегеру, М. Михалкову, О. Абдулову, тобто всім тим, хто частіше з'являється перед глядацькою аудиторією.

Особливої значущості набуває слово в музичній канві сучасної пісні. Сьогоднішні батьки п'яти-, шести- і семикласників найбільше люблять слухати пісенні твори у виконанні С. Ротару (32 %), А. Пугачової (14,2 %), О. Білозір (12,5 %), Н. Яремчука, В. Зінкевича, П. Зіброва і В. Білоножка (по 7 %). 53,1 % названих співаків – ті, котрі популяризують пісенне українське слово: А. Солов'яненко, І. Бобул, А. Кудлай, Т. Повалій, М. Гнатюк, І. Білик, І. Попович, Л. Сандулеса, Н. Матвієнко, Т. Петриненко, М. Свидюк, І. Братушик та О. Хома, А. Горчинський, Р. Кириченко, тріо Мареничів, квартет “Явір”, гурт “Соколи”, А. Матвійчук, М. Бурмака та ін.

71,3 % батьків самі вчать співати дітей, зокрема сучасних українських естрадних і бардівських, або авторських, пісень, та найбільше українських народних, що дуже важливо, бо “мова народної пісні, очевидно, виявилася найміцнішою, найтривкішою ланкою української національної культури щодо її спадкоємності, наступності” [2, 20]. В анкетах знаходимо: *“Вчу любити і співати народні пісні”, “вчу тих пісень, яких сама навчилася в дитинстві”, “тих, що співали батьки і діди”, “співаємо, прослухавши магнітофонні записи давніх українських пісень”*. 28,7 % опитаних батьків не вчать дітей пісенного співу, мотивуючи це тим, що не мають природних даних: *“Не вчу, бо не маю здібностей”, “не вмію співати, діти самі вчаться”*.

Любов до рідної мови спонукає людину вдосконалювати мовленнєві уміння. Низький рівень культури мовлення – ознака людської бездуховності. Одним із способів перейняти техніку усного мовлення є відвідування театру. Однак систематично в ньому буває лише 2,2 % залучених до опитування батьків, час від часу – 77,1 %, не відчують такої потреби 10,4 %, зовсім не ходять до театру 3,3 %, пояснюючи браком часу або тим, що *“немає можливостей”*. 7 % опитаних залишили цей пункт без відповіді. Ляльковий театр щомісяця відвідують разом із дітьми 2,2 % анкетованих батьків, 59,2 % – періодично, 15,6 % – не бажають ходити. 23 % опитаних не відреагували на поставлене питання.

Слід сказати, що попри всі життєві складності більшість громадян усвідомлює цементаючу роль мови в культурному і державотворчому процесах. На питання, чи хвилює Вас культура українського мовлення, 88,5 % задіяних в опитуванні відповіли ствердно, 6,3 % заперечили, 5,2 % виявили своє байдуже ставлення до проблеми. Як наслідок, виправляють мовленнєві помилки своїх дітей 79 % опитаних батьків, ні – 3 %, не вважають за потрібне – 1 %. 13,8 % анкетованих визнали, що самі потребують такої допомоги, а 3,2 % дотримуються думки, що це прерогатива школи.

Чи використовуються в домашніх умовах доступні технічні засоби впливу на рівень грамотності дітей? Дослідження засвідчило, що можливості радіо і телебачення поки що недооцінюються. Так, радіопередачу “Слово”, в якій у науково-популярній формі висвітлюються умови застосування на практиці різноманітних

норм усного і писемного мовлення, дається аналіз змін, що відбуваються в “Українському правописі”, регулярно слухають у 16 % сімей, принагідно – 55 %, не цікавляться таким радіоматеріалом – 29 %.

Причини недостатньої мовленнєвої вправності батьки бачать: 1) у небажанні приділяти увагу культурі власного мовлення (44,5 % опитаних); 2) плутанні нормативних рис українського і російського мовлення (41,5 %); 3) впливі діалектного оточення (32 %); 4) засиллі просторічними словами (10,8 %). Серед інших причин названо: *“недостатній рівень загальної культури людей”, “відсутність необхідної літератури”, “недосконалість законодавства про мову”, “байдужість органів влади до проблеми впровадження української мови в усі сфери життя”*.

Таким чином, питання культури мовлення учнів необхідно розв’язувати в комплексі з проблемою стану мовленнєвого середовища. Цей процес активізується, якщо в країні зростає престиж мовленнєвої культури, коли батьки відчують потребу в удосконаленні власного мовлення і зможуть довести дітям життєву необхідність грамотного спілкування, коли матимемо чітку законодавчу базу розвитку державної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови// Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 28-33.
2. Культура української мови: Довідник/ С.Я. Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін./ За ред. В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.

Стефанія Панцьо

ХАРАКТЕРИСТИКА ІМЕННИКА м.ТЕРНОПОЛЯ

(новонароджені у 2000 р.)

Власні імена людей належать до одного з найдавніших пластів лексики. Відомо, що ім'я людини в усі періоди історії людства було першим засобом розрізнення особи, засобом її ідентифікації у громаді.

Звичайно, у виборі імен для новонароджених суспільство керується певними нормами, родинними традиціями, милозвучністю імені, модою чи впливом часу. Все частіше батьки виrozumіло ставляться до вибору імені своїй дитині, надаючи вагомому значення тому, як саме звучатиме ім'я серед інших імен у родині, під яким іменем житиме вона між людьми все своє життя. Цей довічний супутник людини, як зауважує проф. П. Чучка, мусить бути милозвучним і промовистим словом, яке ще й покликане виконати роль позитивної характеристики індивіда [5, 97].

Проблема іменування новонароджених у плані розширення набору імен, повернення до життя вилучених давніх слов'янських імен все частіше порушується в працях українських ономастів, зокрема у статтях П. Чучки, І. Фаріон та ін. Професор П. Чучка робить екскурс в історію формування і становлення іменника українців, дає визначення поняття “українське ім'я”, наголошує на потребі створення нового словника імен, на необхідності толерантного відновлення “найкращої частини наших рідних імен”, які були витіснені з ужитку [5, 103].

Набір імен розкриває українську ментальність в іменотворчості. Предметом наукового зацікавлення для нас є іменник м. Тернополя зареєстрованих дітей у

2000 р. Розгляд набору імен з урахуванням статистичних даних має на меті не лише констатувати почерпнуті з реєстрації новонароджених у Тернополі факти, а й привернути увагу до функціонування прекрасних, занедбаних, забутих імен із прозорою семантикою.

У життя і побут українців, як й інших слов'ян, давно увійшли церковно-християнські імена, так звані імена календарні. Чужомовні лексеми, які є тепер іменами, містять доіменну семантику у мовах грецькій, арамейській, давньоєврейській та латинській, котра здебільшого не відома батькам. Лише мізерну кількість сучасного іменника становлять імена слов'янські, які мають зрозумілу семантику. Їх у словнику „Власні імена людей”, на жаль, зовсім мало. Ще менше їх функціонує в ім'ятворенні. У вказаному словнику-довіднику подано 40 чоловічих автохтонно слов'янських імен. У цей словник внесено здебільшого складні давні слов'янські імена і запропоновано їх милозвучні варіанти, які забезпечують „легкість” у вимові. Пор. деякі варіанти імен – *Богуслав, Богусь; Вірослав – Вірко, Вірчик, Вірусь; Всеволод – Всеволодко, Всеволодик, Сева; Любомисл – Любко, Любчик, Любцо; Яромир – Ярко, Ярчик, Ярусь* та ін. Серед слов'янських імен з'явилося просте *Зорян*, утворене від іменника *зоря* [1, 60]. Проте у словнику до багатьох композитних чоловічих імен не подаються варіанти або пропонується один варіант, як-от: *Гостомисл, Добромисл, Остромир; Будимир – Мирко, Людомир – Мирко*. Власне, це й насторожує користувача.

Для аналізу ми взяли імена новонароджених дітей у 2000 р. За цей час у м. Тернополі зареєстровано 2935 новонароджених, з них – 1605 хлопчиків і 1330 дівчаток. Для найменування хлопців було використано 78 імен, а для найменування дівчат – 86. Це небагато, навіть мало у зіставленні із поданою кількістю (2500 імен) у словнику. Серед чоловічих та жіночих імен превалюють церковно-християнські імена. Давніх слов'янських імен усього 21. Слов'янські імена охоплюють незначну кількість новонароджених. Так, з-поміж чоловічих імен зафіксовано 15 слов'янських із певною кількістю носіїв: *Богдан* (34), *Богодар* (1), *Борислав* (1), *Владислав* (59), *Володимир* (73), *Всеволод* (1), *В'ячеслав* (2), *Ждан* (1), *Любомир* (3), *Мирослав* (4), *Олег* (51), *Ростислав* (23), *Святослав* (7), *Станіслав* (13), *Ярослав* (23). Більшість їх пов'язана з частиною – *слав*. Отже, із пропонованих словником 40 слов'янських імен у найменування тернопільців 2000 р. народження використано порівняно мало.

Як зазначають дослідники слов'янської ономастики, інші слов'янські регіони, зокрема Польща, Чехія, Хорватія, Словенія зуміли дотепер зберегти близько сотні язичницьких імен слов'янського походження для офіційного іменування громадян [5, 101]. Це складні слов'янські імена з другими компонентами – *слав* чи – *мир*, – *мил*. Пор., наприклад, імена *Будимир, Богумил, Велимир, Доброслав, Драгомил, Милослав, Маломир, Радомир, Радислав* та багато ін.

Науковці стверджують, що велика частина давніх слов'янських імен об'єктивно констатувала те, що батьки справді бачили у своїй дитині [4, 20].

Це насамперед зовнішні ознаки (*Величко, Краско, Лобан, Рудик, Руско*) та внутрішні якості (*Добрило, Живко, Мудрик, Радик*), бажаність, небажаність, очікуваність новонародженого для батьків (*Благодар, Богдан, Ждан*). Зауважимо, що імена на зразок *Богухвал, Гостирад, Дзвенислав, Доброслав, Ждимир, Мстислав, Радомисл, Станіслав, Яромир* та ін. містять позитивну семантику, вказуючи на мужність, спритність, розум, вроду носіїв. Відомо, що більшість таких імен побутувала серед елітарної частини тогочасного суспільства. Із 150 іменних і дієслівних коренів слов'яни створили сотні імен, які реально виступали у ролі

офіційних. Приваблює їх семантика, близька українцям структура (варіанти імен із суфіксами *-ик*, *-к(о)*, *-ил(о)*, *-ин(а)* *-ин(я)* та ін). Так, наприклад, композитне ім'я *Володар* – це самобутнє, давньоруське княже ім'я XI та подальших століть. Воно утворене від дієслова володіти з додаванням суфікса *-ар*, (буквально “володар краю”). З-поміж відомих осіб XI-XIII ст. першими носіями цього імені були князь перемишльський і тмутараканський Володар Ростиславич та князь городецький і полоцький Володарь Глібовичь [4, 21]. Сотні генетично милозвучних слов'янських імен різної структури засвідчують пам'ятки писемності, прізвища (пор. *Сулима Сулимир*, *Радьо*, *Радомир* та ін.), топоніми. Їх фіксують російські, польські, болгарські ономастичні словники.

На жаль, в іменник м. Тернополя 2000 р. вони не потрапили. Які ж імена найчастотніші? У першу десятку імен хлопчиків, народжених у 2000 р. в Тернополі, 1-е місце займає ім'я *Олександр* (130 носіїв), 2-е посідає ім'я *Андрій* (109 носіїв), 3-є – *Віталій* (98), 4-є – *Назар* (85), 5-є – *Максим* (78), 6-є – *Володимир* (73), 7-є – *Роман* (71), 8-є – *Юрій* (63), 9-є – *Владислав* (59 носіїв), 10-є – *Дмитро* (53). Вісім з них церковно-християнські імена. Важко сказати, які були чинники у виборі цих імен: родинна традиція, милозвучність, вшанування видатних осіб, мода. Хоча, зауважимо, що ім'я *Андрій* тривалий час посідало перше місце за частотою реєстрацій. Воно було „модним”.

Важливим чинником у виборі імен є вплив часу, тобто іменування дитини на честь відомих людей політичних діячів, діячів культури і мистецтва. Наприклад, ім'я *Назар* (*Назарій*) посіло 4-е місце за частотою реєстрацій. Його активність пов'язана з іменем відомого українського співака Назарія Яремчука. Звичайно, активним в м. Тернополі залишилося ім'я *Володимир*, яке було канонізоване церквою внаслідок проголошеного святим князя Володимира Святославича (подібно ім'я *Ярослав* від князя *Ярослава Мудрого*, ім'я *Ольга* – від княгині *Ольги*).

Перелік фіксацій показує, що серед автохтонно слов'янських імен найбільше використовується *Володимир* (73). Це ім'я полюбилося українцям своєю семантикою – „володар світу”. Словник-довідник пропонує понад 20 варіантів імені Володимир.

Найменшу кількість серед зареєстрованих слов'янських імен становлять: *Богодар* (1), *Всеволод* (1), *Ждан* (1). Імена *Богодар*, *Ждан* – якраз ті імена, котрі щойно входять у вжиток.

Нами досліджено, що досить частотними є такі слов'янські імена: *Владислав* (59), *Богдан* (34), *Ростислав* (23). Перше місце обіймає церковно-християнське ім'я *Олександр* (130 зареєстрованих), а слов'янські імена *Володимир* (73 носії) та *Владислав* (59 носіїв) знаходяться на шостому і дев'ятому місцях (з погляду частотності і популярності).

Жіночий іменник дещо багатший, ніж чоловічий, однак теж обмежений. Серед слов'янських жіночих імен маловживаними є *Богдана* (4 носії), *Богуслава* (1), *Божена* (1), *Віра* (5), *Владислава* (3), *Володимира* (1), *Зоряна/Зореслава* (11), *Любов* (1), *Людмила* (14), *Мирослава* (2), *Надія* (13), *Світлана* (11), *Сніжана* (3). Усього 13 імен. Жодне з цих імен не потрапило у десятку найчастотніших. Домінують такі імена: *Анастасія* (122), *Юлія* (90), *Вікторія* (81), *Христина* (78), *Тетяна* (72), *Ірина* (61), *Наталія* (53), *Катерина* (52), *Діана* (51), *Аліна* (50). У жіночому іменнику у виборі імен переважало два чинники – мода та вплив суспільно-політичних подій. «Модними» сьогодні виявилися імена *Анастасія* з його скороченим варіантом *Настя* та ім'я *Юлія*. Саме вони посідають два перші місця за популярністю у Тернополі серед зареєстрованих дівчат в 2000 р. і вже кілька років тримають лідерство.

Колись популярні в Тернополі, а також в усій Україні імена *Тетяна, Ірина, Наталія* дещо відсунуті далі, проте все ж таки Залишаються у десятці найчастотніших. Досить поширеним сьогодні стало чужомовне (німецьке) ім'я *Аліна*. Воно вперто торує собі шлях до імен-лідерів. До речі, це ім'я часто вживається й у селах Тернопільщини. Водночас повертаються до життя (це теж стало модою) старі, призабуті жіночі імена *Катерина* та *Христина*.

Зауважимо, що в жіночому іменнику уродженок 2000 р. в м. Тернополі мають місце чужомовні (інтернаціональні) слова. Пор.: *Анжеліка* (2 носії), *Ванесса* (1), *Віола* (1), *Діана* (51), *Евеліна* (2), *Карина* (12) та ін. Значна кількість реєстрацій новонароджених іменем *Діана* є цілком зрозумілою – вплив суспільно-політичних подій (відома принцеса Англії *Діана*). Популярність цього імені зросла порівняно з 1999 р. (ним названо 28 дівчаток). Прикро, що у жіночому іменнику м. Тернополя представлено дуже мало слов'янських імен. Хоч приємно те, що з'явилися милозвучні імена *Богуслава, Зореслава*. Словник-довідник подає 40 жіночих слов'янських імен (давньоруських). Це здебільшого імена, які утворені від чоловічих. Але є і лише жіночі імена: *Дзвенимира, Дзвенислава, Златослава, Зореслава, Лада, Милана, Млада, Ружена, Сніжана*. Словник пропонує милозвучні варіанти імені *Ростислава: Рося, Росенька*. Імена зареєстрованих у 2000 році дівчаток – це здебільшого запозичення. Це той пласт календарних імен, які, як зазначає мовознавець О. Суперанська, “чужий у своїй основі іменам давньоруським” [2, 117].

Дослідники сучасної антропонімії зауважують, що нам потрібне відновлення найкращої частини імен староукраїнського, давньоруського чи праслов'янського походження, щоб у такий спосіб повернути українському іменникові українське національне обличчя [5, 103].

На жаль, наявні українські словники імен не дають визначення поняття “українське ім'я”. Спроба його дефінувати належить ономасту П. Чучці. На його думку, українське ім'я – це „...створене слов'янськими або їх давньоруськими предками власне особове іменування, яке матеріальною формою, тобто звучанням, та первісним або вторинним змістом відповідає духові української мови” [5, 103]. Це імена слов'янської етимології, значення яких цілком ясне, а його фонетика і граматики не позбавлені милозвучності (пор. *Всеволод, Людмила, Мирослав*), це імена іншомовного походження, значення яких здебільшого неясне, але вони адаптувалися рідною мовою (*Микола, Олена, Олеся, Наталка*).

У час становлення незалежної української держави у багатьох людей формується прагнення повернутися до джерел, витоків рідної мови, історії, до моральних основ, до коренів свого родоводу. Тому важливо й у виборі імен для новонароджених звертатися до змістовних і милозвучних давніх слов'янських імен. Віриться, що у майбутньому підставами вибору дитині імені служитимуть, як і в давні часи, різноманітні лінгвальні фактори (легкість у вимові, милозвучність) та позамовні, зокрема – батьківські побажання новонародженій дитині певних позитивних духовних і фізичних якостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 1966. – 335 с.
2. Суперанська А.В. Из истории русских календарных имен// Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1988.-С. 117-125.

3. Фаріон І.Д. До джерел імен українців// Українська пропріальна лексика – К., 2000. – С. 163-169.
4. Чучка П. Власне українські особові імена// Дивослово. – 2004. – №4. – С. 19-23.
5. Чучка П. Слов'янські автохтонні імена, гідні реабілітації// Українська мова. – № 4. – 2002. – С. 97-106.
6. Щелкин Г.В. Теория имени отца Павла //Как читать людей по их внешнему облику. – К.: Україна, 1993. – С. 148-158.

Інна Завальнюк

НЕПРЯМІ НОМІНАЦІЇ В СТЕРЕОТИПНІЙ СИТУАЦІЇ “У МІСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ”

В умовах гуманізації мовознавства, коли на зміну системно-структурному погляду на мову прийшла когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид пізнавальної діяльності, а когнітивні процеси у свідомості людини досліджуються через мовні явища [3, 24], нової оцінки, аналізу потребує мовне спілкування. Сьогодні докорінно руйнуються старі і формуються нові стереотипи поведінки, змінюється характер і структура міського спілкування, що виявляється передусім у розширенні сфери контактів між незнайомими людьми, посиленні діалогізації усного мовлення, уживанні специфічних засобів номінації.

Процес появи і механізм утворення назв будь-яких об'єктів дійсності тісно пов'язаний із проблемою комунікації, оскільки в процесі спілкування носії мови членують навколишню дійсність за допомогою мовних одиниць на окремі елементи, а самі номінативні одиниці створюються у процесі пізнання і слугують обов'язковою умовою спілкування людей [2, 68].

Явища номінації реалій здавна привертали і продовжують привертати увагу мовознавців. Про це свідчать численні наукові праці, зокрема: О. Земської, Г. Колшанського, О. Кубрякової, М. Рут [1, 2, 4, 6] та ін., у яких досліджено природу називання та мотивованість мовних знаків, лінгвістичну сутність та аспекти номінації, типологію лінгвістичних найменувань тощо.

У сучасній лінгвістичній літературі вживається чимало термінів на позначення видів номінації: пряма, первинна, вторинна, непряма та ін. Вторинну номінацію визначають здебільшого як називання новим іменем уже названого предмета або будь-яку наступну після первинної, яка уже реалізувала утворення нового слова. Непряму номінацію трактують як таку, що завжди мотивовано-опосередкована попереднім значенням слова, ті чи інші ознаки якого відіграють роль внутрішньої форми, набуваючи нового семантичного змісту. Причому непряму номінацію розглядають переважно як різновид вторинної. У пропонованій статті на позначення цих двох понять уживатиметься термін “непряма номінація (назва, найменування)”, оскільки за об'єкт дослідження правлять назви, які є вторинними щодо прямих (первинних) і непрямыми, тобто мотивованими значеннями прямих назв.

Сферою функціонування явищ непрямої номінації є розмовне мовлення – малодосліджена галузь мовознавства. У русистиці виконано лише декілька

досліджень, у яких на фоні лінгвістичного аналізу розмовного мовлення охарактеризовано основні види розмовних номінацій у плані їх структурної будови, тобто головну увагу приділено зовнішній формі непрямих номінацій [1, 4, 6], проблема ж внутрішньої форми непрямих найменувань потребує цілісного вивчення як у русистиці, так і в українистиці.

Саме тому метою статті є проведення номінативного аналізу явищ непрямі номінації в розмовному мовленні, встановлення закономірностей актуалізації ознак у ситуаціях “міський транспорт”, особливостей використання різних типів непрямих найменувань учасниками мовної комунікації. Для досягнення мети необхідно розв’язати такі завдання: 1) визначити актуалізовані ознаки, за якими диференціюють осіб у живомовних ситуаціях “міський транспорт”; 2) встановити лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, що впливають на утворення непрямих номінацій осіб; 3) запропонувати нестандартні непрямі лінгвальні засоби, які здатні найбільш вдало реалізувати комунікативну мету суб’єкта мовної діяльності, що прагне до виразності думки.

Номінація осіб в усно-розмовному мовленні має свою специфіку, зумовлену переважно особливостями його функціонування: непередбачуваність і спонтанність протікання, швидкість, відсутність часу на обдумування, імпровізація, невимушеність тощо. Дослідження семантики номінативних одиниць спирається на позамовну ситуацію або конситуацію (безпосередні обставини спілкування), фактор ступеня знайомства з адресатом, спільність аперцепційної бази співрозмовників, інші, окрім вербальних, засоби комунікації.

Основними компонентами комунікативної ситуації виступають: 1) мовленнєве спонукання (вужче – комунікативні наміри, авторська інтенція); 2) миттєві ситуації, в яких реалізується спілкування і які залежать від місця, часу і характеру (офіційного, неофіційного) звертання; 3) стосунки між комунікантами, кожен із яких володіє певною кількістю соціальних ролей (статусних, позиційних, ситуаційних) [5, 6-7]. Унаслідок цього у мовленні створюються стереотипні ситуації, найчастіше такі міські стереотипи і стереотипи етикету в мовленнєвій поведінці, як: “На вулиці”, “У магазині”, “В аптеці”, “У поліклініці”, “На базарі”, “У міському транспорті” тощо.

Щодня ми неодноразово вдаємося до привітань, прощань, вибачень та подяк. Наша повсякденна поведінка пов’язана з етикетними формами мовлення, з тим, як слід звернутися до співрозмовника, як треба вибачитись, подякувати, попросити щось; як дати пораду, зробити комплімент, назвати особу, коли її індивідуальне ім’я невідоме. Такі ситуації і вислови об’єднуються поняттям “мовленнєвий етикет”, тобто детермінуються прийнятою певним суспільством системою стійких формул спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співбесідників, підтримання спілкування відповідно до їхніх соціальних ролей чи рольових позицій [3, 28]. Важливо вміти дібрати кожного разу таке звертання, яке найбільше відповідало б обставинам спілкування, характерові взаємостосунків співрозмовників, їх вікові, рівню освіченості та вихованості.

Однією із ситуацій, у якій можуть виявитись етикетні формули мовлення у поєднанні з непрямыми найменуваннями осіб, є стереотипна ситуація “У міському транспорті”.

Перш ніж почати розмову з кимось в автобусі, тролейбусі, трамваї чи метро, ми повинні, по-перше, привернути до себе увагу співрозмовника – незалежно від того, довготривалою буде бесіда чи хвилиною, коли, наприклад, просимо лише

передати гроші за проїзд. По-друге, виникає потреба у вирізненні незнайомого пасажира з-поміж інших за певними ознаками, щоб встановити з ним мовленнєвий контакт.

На сьогодні культура мовленнєвого спілкування, як і культура суспільства в цілому, також залежить від якостей мовленнєвого етикету і, зокрема, звертання. Як же правильно, стисло й доречно звернутися до когось за різних ситуацій? Начебто нескладно це зробити – поіменувати того, до кого хочемо звернутися. Певні риси співрозмовника легко розпізнаються: вік (*Бабусю!*), стать (*Хлопча!*), професійна належність (*Майоре!*) тощо. Здавалося б, проста дія – назвати співрозмовника за певною суттєвою зовнішньою ознакою чи ознаками – не завжди виявиться доречною, стилістично виправданою. Пор.: (транспортна ситуація) *“Жіночко, пройдіть уперед!”* – (образливо) *“Яка я вам жіночка!”* – *“Вибачте, юначе! (дівчино!)”* Нерідко ми відчуваємо незручності у зверненнях до незнайомих, оскільки, крім іншого, і тепер в українському літературному мовленні ще не узвичаїлись звертання *добродію, добродійко, пані, пане*, наприклад, за аналогією до французьких *monsieur, madame*. Іменники ж чоловік та жінка, хлопець (юнак) та дівчина, як бачимо, не завжди придатні для звертань. Окрім того, звертання *Пані і панове!, Добродіі!,* які заповнили наші засоби масової інформації, на жаль, лише зрідка можуть використовуватись у ситуаціях міського транспорту, оскільки їх уживання є доречним здебільшого у множині та в поєднанні з прізвищем (*Пане Колеснику!*), тобто у звертаннях до знайомих людей. Звертання ж до незнайомого *Пане, ви не можете пройти трохи вперед?* важко назвати доречним, оскільки цьому звертання властива, на наш погляд, офіційна тональність. А в транспортній ситуації потрібне щось більш довірливе. І навпаки, коли ми скажемо чи почуємо: *Добродійко, сідайте, будь ласка*, то знову ж це незвично, хоч і доречно! Тому форми звертань типу *пане, пані, добродію, добродійко*, які здавна вживаються у мовленнєвому етикеті українців, можуть набувати неоднакового емоційно-стилістичного звучання, що завжди детермінується конкретністю ситуації.

Чому ж звертання *добродію, добродійко* й досі використовуються обмежено? З відомих причин у радянський час на них було накладено табу. Тому їх майже забуто, вони стали архаїчними. Але й забуте нерідко відроджується в мові. Чому ж ці звертання повертаються на радіо, телебачення, в пресу, а не у повсякденне мовлення? Мабуть, це пов'язано з додатковим стилістичним забарвленням, яке мають слова *добродіі, добродійка, пан, пані*. Наприклад, слово *добродійка* викликає у нас уявлення про жінку, зовнішній вигляд якої не асоціюється з виглядом сучасниці-добродійки.

Звертання типу *товаришу, товаришко, громадянине, громадянко* майже вийшли з ужитку переважно через властиву їм офіційність, яка здебільшого не пасує спілкуванню у транспорті.

Стилістичним дисонансом у строгому літературному мовленні сприймаються такі фамільярні “транспортні” звертання, як *бать, папаня, папаша, маманя, мамаша, тьотя, дядя* тощо. Їхнє використання стилістично виправдане переважно тільки в художніх текстах, напр.: *“Пригощайся, папашо!”* – чиясь рука вже підносила йому пачку з цигарками (А. Дімаров); *“Бать, – промовив Сідалковський не своїм голосом. – Вам найкраще бороду обсмалювати...”* (О. Черногуз). Проте звертання *доню, дочко, синку* в устах людини похилого віку цілком допустимі: *Може, допоможеш, доню?* (Є. Дудар); *“Синок, – несподівано почав він. – Я тобі в батьки годжусь. Не наслідайся. Пожалій сивину...”* (О. Черногуз). Можливими є також звертання *бабусю, бабуню,*

дідусю, дідуню, які у мовленні молодих людей можуть звучати тепло і лагідно: *“Бабусю, – спитала раптом, – що продавали на базарі?” – “Та, доню, всього потроху. Дві курочки продала. Сиру свіженького з кілограмчик. Сметани трішки”* (Є. Дудар); *Чи дощі, дідуню, будуть, як гадання ваше?* (П. Глазовий).

Спілкування у транспорті, як правило, фрагментарне. Це здебільшого питання – відповідь, прохання допомогти в чомусь, звільнити місце, рідше намагання познайомитися чи просто поспілкуватися під час поїздки. Найчастіше до непрямих найменувань осіб удається водій. Майже щодня в автобусі, тролейбусі чи трамваї чуємо: *Серединка, проходьте, не затримуйте пасажирів; Передній майданчик, підніміться вище; На задніх дверях, дайте можливість зачинити двері*. Усі ці звертання є непрямими номінаціями груп осіб за їх місцезнаходженням у салоні транспортного засобу. Можливі й непрямі найменування окремих осіб за цією самою ознакою, як-от: *Біля дверей, з дипломатом, підніміться; У зеленому пальті, не чіпляйтесь, уже нікуди*. Чи навіть найменування особи цілком описовою конструкцією: *Хто зайшов останній, вийдіть! Я не можу зачинити двері*. Водію-мовцеві індивідуальна назва особи невідома, через що він змушений удатися до описових номінацій, але таких, які в конкретній ситуації для нього найбільш очевидні, бо миттєво вирізняють певну особу чи осіб з-поміж інших.

Найбільш поширеними й доцільними “транспортними” номінаціями-звертаннями є найменування особи за наявністю у неї якогось предмета, тварини або дитини: *З морозивом, вийдіть із автобуса!; З немовлям на руках, сідайте, будь ласка; З великими валізами, обережніше!* За транспортних обставин нерідко виникає потреба в тому, щоб передати гроші кондукторові чи водієві на квиток, запитати, чи виходить людина, попросити звільнити місце: *У рожевій куртці, передали гроші?* (найменування за одягом і його кольором); *У зеленому, Ви виходите?* (номінація за кольором одягу); *Високого зросту, передайте здачу* (найменування за зростом). Явища, близькі до відзначених: *Брюнетко, Ви загубили помаду* (номінація за кольором волосся); *Оченьята-гудзички, передайте на квиток* (номінація за формою очей). Можливе поєднання кількох ознак: *Прекрасна незнайомко в червоному пальті, сідайте, будь ласка* (номінація за привабливою зовнішністю та кольором одягу).

Звісно, досить часто привертаємо увагу людини і без її непрямого найменування: *Вибачте, Ви не виходите?; Дозвольте пройти, будь ласка; Будьте ласкаві, передайте гроші за проїзд і под*. Це можливо тільки за умов близького місцезнаходження співрозмовників. Незначна відстань між ними вже може створити плутанину щодо адресата. Ось чому непрямі найменування осіб є здебільшого виразними, комунікативно доцільними, єдино можливими.

В українському розмовному мовленні усталились певні стереотипи етикету. Багато з того, що, здавалося б, можна було б використати, не використовується, бо може сприйматися як нечемне, таке, що порушує мовленнєвий етикет. Якщо в “транспортному” мовленні номінації констатуючого характеру за якоюсь типовою ознакою – зовнішністю, вдачею, одягом, кольором одягу на зразок: *Білявенька нехай пройде вперед, там є вільне місце; В окулярах не виходить?; У бузковому плащі симпатична, правда?* – є широковживаними, то послуговуватися ними за багатьох інших обставин неввічливо з етичних міркувань.

Таким чином, етикет накладає свої обмеження на використання непрямих номінацій як апелятивного, так і констатуючого характеру. Набір етикетних правил, на наш погляд, є показником зовнішньої культури людини, її здатності пройнятися

добром, повагою до співрозмовника. Не випадково з уст “красномовних” осіб можемо почути емоційні непрямі номінації-звертання: *Красуне кучерява, з Вами можна познайомитися?*; *Мадонно сіроока, у Вас є телефон?*; *Дайте пройти, молодавцікава*; *Будь здорова, синьоока!*; *Золотоволоско з прекрасними трояндами, зупиніть свій погляд на мені...* Усі ці звертання становлять назви осіб за загальним зовнішнім виглядом чи рисами обличчя, кольором очей, волосся, за володінням яким-небудь предметом тощо. Такі звертальні формули не лише експресивні, але й нормативні, комунікативно доцільні. Їх використовують не тільки в ситуаціях “міський транспорт”, але й за інших типізованих життєвих ситуацій.

Проведені спостереження над номінаціями, уживаними в міському транспорті, дозволяють зробити певні висновки:

1. Будь-який акт непрямої номінації – це мовленнєво-мисленнєвий процес, спрямований на створення назви, яка найадекватніше відбиває його суть. Актуалізовані ознаки у номінаціях розмовного мовлення відрізняються від ознак, що мотивують назви кодифікованої мови. Відмінною рисою “розмовних” номінацій є відсутність слова, що безпосередньо називає денотат. Вони лише вказують на певну ознаку денотата.

2. Найактивніше функціонують номінації осіб за віковою ознакою, що є легко помітною особливістю людини похилого віку, молодої особи чи дитини; за одягом (виглядом, кольором, формою), що актуалізується в екстремальних обставинах миттєвого вирішення особи з-поміж інших; за місцезнаходженням у салоні транспортного засобу, що здебільшого слугує для водія єдиною ознакою розрізнення пасажирів; за наявністю в особи предмета чи істоти, що часто стає єдиною можливою ознакою прохання, поради, вимоги тощо.

3. На створення непрямих найменувань осіб у живомовних “транспортних” ситуаціях одночасно впливають: а) специфіка розмовного мовлення (швидке найменування, виділення потрібної особи, відсутність часу на його обдумування тощо); б) невідома індивідуальна назва особи (групи осіб); в) конситуація; г) суб’єктивний фактор номінатора; ґ) потреби комунікації.

4. Активне використання непрямих, подекуди нестандартних, номінацій у невимушеному мовленні носіїв української літературної мови зумовлене й об’єктивними чинниками – розширенням сфери її функціонування не тільки в писемному, а й в усному варіанті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. – М.: Русск. язык, 1987. – 240 с.
2. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. – М.: Наука, 1975. – 231 с.
3. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі// Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24-29.
4. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
5. Рыжова Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1982. – 16 с.
6. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1992. – 148 с.

Наталія Кравченко

ВНЕСОК СОЦІОЛОГІЧНИХ/ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ЗАРУБІЖНИХ КОНЦЕПЦІЙ У РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ

Статтю присвячено аналізу тих наукових теорій, що зробили суттєвий внесок у визначення сучасною теорією дискурсу свого об'єкта, категорій та методів дослідження, але залишилися майже поза увагою вітчизняних дослідників. Питання взаємодії теорії дискурсу з різними галузями знань залишається проблемним у лінгвістиці, незважаючи на те, що сучасна концепція дискурсу є прикладом міждисциплінарного діалогу лінгвістики з різними сферами людського знання, які вивчають природу комунікації, концептуальну та інтерактивну системи її обґрунтування, семіотичні форми організації, соціологічні та психологічні механізми реалізації. Актуальність теми статті обумовлюється інтересом сучасної лінгвістичної науки до вивчення дискурсу як міждисциплінарного та інтердисциплінарного явища, адже, як справедливо зауважує О. Селіванова, „лінгвістична природа тексту та комунікації, реалізуючи міждисциплінарний підхід до опису і аналізу своїх об'єктів, включена у численні реляції з такими галузями знань, як лінгвістика тексту, парагматика, психолінгвістика, когнітологія, паралінгвістика, стилістика, риторика, герменевтика, естетика, теорія літератури і т. ін.” [3, 278-279].

Теоретичним підґрунтям статті є концепція дискурсу як процесуального явища (М. Бахтін, О. Селіванова, Є. Тарасова), що пов'язане з інтерактивною, соціокультурною та когнітивною складовими дискурсу як процесу взаємодії свідомостей комунікантів, які спільно розробляють структуру комунікативної ситуації. Мета статті – визначити напрямки та результати впливу на розвиток дискурсивної теорії окремих соціологічних та соціолінгвістичних зарубіжних теорій, зокрема, соціальної психології Е. Гофмана, концепції лінгвістичного (символічного) капіталу П. Бордо та теорії інтеракційної соціолінгвістики. Специфіка жанру статті дозволяє розглянути ці теорії та аспекти їх значущості у визначенні основних дискурсивних категорій лише у формі таблиці.

Соціальна психологія Е. Гофмана [6, 5-45; 7, 78-122; 325-326]

Вводить поняття інтеракції, фреймування, багаторівневості фреймових структур і відношень взаємодії між первісною (заданою) структурою та сконструйованими структурами соціальних взаємовідносин. Формулює концепт ключа (keying) як набору умов, за якими певна діяльність трансформується в дещо інше, тобто має місце розшарування фрейму на ситуації-скрипти. Обґрунтовує зв'язок фреймування з порядком інтеракційної взаємодії учасників під час комунікації і з комунікативними стратегіями; роль пере-

Внесок концептів Е. Гофмана в теорію дискурсу

Когнітивна основа інтеракції комунікантів дискурсу, обумовленість інтеракції ментальними конструктами, соціально і культурно значущими стереотипними ситуаціями, що регламентують діяльність учасників в знайомих комунікативних ситуаціях. Успішність інтерактивної взаємодії на основі взаємоорієнтації учасників дискурсу на „спільні” фреймові структури.

Визначення інтерактивних моделей різножанрових дискурсів на основі

ключення кодів (switching), внаслідок чого здійснюється перехід від однієї діяльності до іншої або зіткнення фреймів. З'ясовує роль вибору коду у встановленні вторинного каркасу комунікації (мовного класу). Визначає сутність феномену „парадокс обличчя”: турбота про збереження „обличчя” реалізується за рахунок часткової втрати свободи самовираження.

типових стратегій, орієнтованих на: а) параметри соціально-рольового статусу комунікантів; б) прогноз їх потенційних реакцій; в) зміни дискурсивних ролей задля реалізації різних тактик тощо.

Персуазивні дискурсивні технології (надбудова над первісним фреймовим каркасом технологічно залежних каналів комунікації та відповідних дискурсивних практик).

Концепт лінгвістичного/ символічного капіталу П. Бордо [5]

Визначення лінгвістичного капіталу як набору умов, що вбудовані («embedded») в соціальний світ і забезпечують шанси на тривалий успіх у здійсненні специфічних практик-дискурсів.

Обґрунтування можливості трансформації лінгвістичного капіталу у різні форми знань, не обмежуючись жодною з них; контроль над символічними цінностями: замінює концепт *комунікативний зв'язок* концептом *зв'язок символічної влади*; поняття *смысл мови/мовлення* поняттям *цінність і влада мови/мовлення*; концепту *лінгвістична компетенція* концептом *символічного капіталу* [5, 649].

Визначення і класифікація основних цілей дискурсу: розуміння не є основною метою, оскільки поведінка в дискурсі спрямована на досягнення стратегічних результатів (повірити, підкоритися, прийняти рішення). Якщо основна мета не ідентифікована, результатом дискурсивного спілкування стає непорозуміння.

Впроваджується поняття *лінгвістичної звички* (habitus) як засвоєних структур, вибір яких у комунікативній ситуації визначається наслідуваними та акумульованими цінностями і „санкціонується успіхами/ невдачами на ринку лінгвістичного обміну”. Мовець визначається як стратегічний гравець, здатний передбачити реакцію реципієнта та використати

Внесок концепту П. Бордо в теорію дискурсу

Роль ментального лексикону як компонента структури свідомості комунікантів у процесі породження і сприйняття дискурсу.

Дискурсивна свідомість комунікантів, включаючи комунікативну компетенцію, знання одне про одного та про ситуацію спілкування.

Стратегічність дискурсу, урахування інтерпретації (та інтерпретанти) під час його стратегічного планування.

Когнітивні структури знань/досвіду, що обумовлюють вибір стратегії та засобів її лінгвістичного забезпечення у дискурсі.

Комунікативні та мовленнєві ролі учасників дискурсу (соціально-рольова диференціація).

Комунікативне співробітництво та комунікативний конфлікт як результат збіжності/ незбіжності комунікативних стратегій учасників дискурсу.

цю здатність за допомогою лінгвістичних ресурсів (символічного капіталу). Дискурс обґрунтовується як лінгвістична практика, адаптована до „ринкової ситуації”, тобто „вплетена” в структури влади/ переконань. З’ясовується роль лінгвістичного капіталу в забезпеченні комунікативної легітимності (*legitimacy*), під якою розуміється розпізнання імпліцитних законів системи, їх визнання і погодженість з ними [5, 103-102]. Легітимність визначається як умова виробництва дискурсу; інша умова – гомогенність мовця, реципієнта, мови. Забезпечення легітимності пов’язується з очікуваними ефектами соціального відтворення, домінування, виключення або відбору, ситуативного мовчання.

Інтеракційна соціолінгвістика
(*interactional sociolinguistic*) [8, 453-471]

концентрується на аналізі лінгвістичної та культурної різноманітності сучасного комунікативного оточення.

Ситуативне поведіння визначається як момент злиття соціальних та інтерактивних сил; аналізується вплив на інтеракцію ситуативних та культурно-інформаційних процесів. Акцент на *інтерпретативному* конструюванні мовцями виду діяльності, фрейму, до якого вони залучені, інтенцій та послідовності їх реалізацій.

Визначення контексту як соціолінгвістичного явища, яке не є даністю під час інтерактивної взаємодії, виникає в процесі інтеракції та залежить від практик інференції відповідно до правил поведінки, що можуть поділятися або не поділятися мовцями. Поняття сигналу/ натяку/ ключа (*cue*) контекстуалізації як „будь-якого вербального знаку”, який при взаємодії з „символічними граматичними та лексичними знаками” служить „для конструювання контекстуальної основи ситуативних інтерпретацій і... впливає на розуміння частин повідомлення” [8, 461]. *Типові знаки контекстуалізації*: переклю-

Теорія дискурсу

Глобальна та локальна пов’язаність дискурсу; глобальний контекст дискурсу.

Стратегії, тактики, комунікативні ходи; комунікативна *стратегія* в дискурсі як наскрізна когнітивна програма здійснення дискурсу [3, 171], як когнітивна модель узагальнення минулого досвіду, що спирається на спільність/подібність фрагментів тезаурусу комунікантів, на правила мовленнєвої поведінки в соціумі та знання комунікантів одне про одного та про комунікативну ситуацію, що корегуються під час спілкування.

Тактика – мовні засоби реалізації стратегії в умовах процесуальності дискурсу, корекції інтенції з інтерпретантою. Потреба в додаткових компонентах тактики (комунікативних ходах) в умовах ускладненого спілкування (міжетнічного, міжкультурного, соціально нерівного та ін.). Редукція чи розширення схеми комунікативних ходів у дискурсі (чим більша „дистанція” між комунікантами, тим вірогідніше розгорнута схема).

чення кодів, переключення стилю, вибір ритму, просодії, специфічних лексичних та синтаксичних засобів тощо.

Два рівні інференції: 1) глобальна, орієнтована на тип діяльності (з приводу чого здійснюється обмін інформації, які топіки можуть розроблятися, що може повідомлятися прямо/ непрямо); 2) локальна, орієнтована на „преференційну організацію” (на що спрямований окремий комунікативний процес і яка має бути реакція на нього).

Вивчення регулярностей під час міжетнічного та міжкультурного спілкування; пояснення непередбачених («unwarranted») інституційних наслідків в термінах невдачі мовця/реципієнта ідентифікувати під час інтеракції певну культурно обумовлену традицію, підказану ключами контекстуалізації, та зреагувати на неї. Вивчення асиметрії комунікативного фону мовців, тобто різного використання комунікантами однакових сигналів контекстуалізації та процедур інференції.

Роль мікропроцесів у дискурсі для з'ясування більш широких соціальних та культурних процесів. Динамічне розуміння контексту, який характеризується безмежною відкритістю і *неозначеністю*, які не нейтралізуються у перспективі учасників дискурсу.

Конструювання компонентів інтерактивної моделі, пов'язаних з інтенціями та стратегіями комунікантів; вербальні знаки інтерактивних стратегій у дискурсі.

Жанрова модель як один із компонентів глобальної референції, орієнтованої на тип діяльності. Комунікативне співробітництво та комунікативний конфлікт.

Спираючись на характеристики дискурсу (права колонка), пов'язані з концептами, методами та категоріями, та на проаналізовані соціологічні та соціолінгвістичні зарубіжні концепції (ліва колонка), можна дійти висновку про те, що сучасний соціолінгвістичний підхід базується на розумінні дискурсу як складного когнітивного-комунікативного явища.

Перспективним напрямком подальших досліджень в цій галузі є аналіз внеску когнітивних, прагмалінгвістичних, семіотичних, філософських (постструктуралістських), герменевтичних та інших концепцій щодо визначення природи та категорій дискурсу як лінгвістичного явища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтін М.М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках/ /Антологія світової літературно-критичної думки. – Львів, 1996. – С. 216-321.
2. Селіванова О.О. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.

3. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
4. Тарасова Е.В. Когнитивные основания системной организации речи// Вісник Харківського Державного університету. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: Константа. – 1999. – № 424. – С. 174-183.
5. Bourdieu P. The forms of capital/ Handbook of Theory and Research for the Sociology of education, ed. J. Richardson. – New York: Greenwood Press, 1986.
6. Goffman E. On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction/ Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Pantheon Books, 1967. – P. 5-45.
7. Goffman E. Response cries/ Forms of Talk. – Oxford: Basil Blackwell, 1981. – P. 78-122; 325-326.
8. Gumperz J. On interactional sociolinguistic method/ C. Roberts & S. Sarangi (eds.). Talk, Work and Institutional Order. Discourse in Medical, Mediation and Management Setting. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1999. – P. 453-471.

Ніна Босак

ЯВИЩЕ ФОНЕТИЧНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ І ДАЛЕКТНОГО АКЦЕНТУ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВЛЕННІ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

Загальноновизнано, що неминучим наслідком взаємодії мовних систем при двомовності є поява інтерференції, що характеризується відхиленням від норми й системи другої мови під впливом рідної (чи домінантної) мови. Вивченням явищ інтерференції (як процесу і як його наслідків) займаються різні галузі науки: педагогіка, психологія, психолінгвістика, лінгводидактика, етнолінгвістика тощо. У зв'язку з цим по-різному формулюються як вихідні поняття, так і завдання дослідження, що призводить до широкого чи більш вузького тлумачення інтерференції, до розгляду її як позитивного чи, навпаки, негативного явища, до виділення внутрішньої, прямої, непрямої, зворотної, мовної і мовленнєвої тощо. Характеристику означеного явища, типологію (класифікації) та механізми прояву ґрунтовно розглянуто з лінгвістичного (В. Брицин, У. Ванрайх, Є. Верещагін, Ю. Жлуктенко, О. Карлінський, А. Мартіне, С. Семчинський, Е. Хауген), з соціолінгвістичного (Ю. Дешерієв, Р. Белл), лінгводидактичного (О. Біляєв, А. Богущ, Є. Голобородько, А. Супрун, М. Успенський, Л. Щерба) аспектів, натомість чимало аспектів цієї проблеми залишаються надалі дискусійними і такими, що потребують свого подальшого диференційованого розгляду.

Останнє десятиліття позначене плідною роботою молодих учених України, в дослідженнях яких відбито ті чи інші аспекти щодо методики навчання української мови за умов українсько-російської двомовності. Серед них дослідження О. Бугайчук щодо проблеми подолання лексико-граматичної інтерференції в усному українському мовленні студентів нефілологічних факультетів, роботи І. Дроздової щодо проблеми формування мовної компетенції у студентів технічних спеціальностей ВНЗ Сходу України, дослідження Т. Окунович щодо проблеми формування

культури мовлення майбутніх вчителів-словесників в умовах українсько-російської двомовності та багатьох інших.

У контексті нашого дослідження центральне місце відведене розгляду фонетико-орфоепічної (фонетичної) інтерференції, а отже, йтиметься про те, як мовець сприймає і відтворює звуки однієї мови з погляду іншої.

З огляду на це, в запропонованій статті ставимо такі *завдання*: розглянути явище фонетичної інтерференції з лінгвістичного та психологічного боків; виявити спільні закономірності функціонування фонетичної інтерференції та акценту у мовленні студентів; розмежувати об'єктивні і суб'єктивні причини появи акценту в мовленні студентів-філологів.

При паралельному функціонуванні в Україні російської та української мов, незважаючи на генетичну близькість лексико-граматичних систем, кожна з них характеризується специфічністю своєї фонологічної системи. Цими відмінностями й пояснюються типові та досить стійкі порушення нормативної вимови, що виникають у мовленні окремої людини або цілого колективу. Найчастіше дослідниками відзначається, що йдеться саме про відхилення: а) у нерідній мові; б) у мові, яку людина вивчає; в) у мові, якою рідше користуються. Отже, у такому випадку поняття інтерференції використовується для того, щоб відбити ступінь впливу однієї звукової системи на іншу, внаслідок чого виникає гіпертрофія одних рис і нівеляція інших при використанні другої мови.

На думку Л. Прокопової, Н. Тоцької, Л. Ціпцюри, "інтерференція звукових систем відбувається у трьох планах: 1) інтерференція звукового образу фонем, 2) інтерференція безпосередньо фонологічної системи, 3) на рівні морфонології" [10, 43]. Відтак, у першому випадку інтерференція виникає під впливом звукової подібності, яку іноді більш точно визначають як акустичну подібність. Незважаючи на те, що акустична подібність не становить конкретно визначеного поняття, в основі механізму інтерференції лежить сприйняття акустичного образу й ототожнення його з подібними образами рідної мови (А. Багмут, І. Борисюк, О. Покидько [1]). Зрозуміло, що ототожнення відбувається на фонологічній основі: людина, вивчаючи мову, передусім реагує на ті риси та властивості звукового образу, які мають функціональне навантаження. Отже, інтерференція власне фонологічної системи полягає в тому, що внутрішньосистемні відношення між фонемами переносяться в другу мову: фонемні кореляції та опозиції, фонемна та алофонна дистрибуція.

Як відомо, фонологічні кореляції визначають архітектуру звукової системи в цілому. На фонемному рівні інтерференція найчастіше виникає при початковому етапі оволодіння другою мовою, причому, як уважає Н. Тоцька, "можливі два варіанти, зумовлені фонемним складом: при більш широкому фонемному складі виникає процес звуження (кілька фонем другої мови можуть ототожнюватися з однією фонемою рідної); при вузькому фонемному складі другої мови відбувається процес розширення інтерференції, при цьому можливі кілька способів реалізації однієї фонемі другої мови" [10, 43]. Фонемні різниці мов, що ототожнюються при вивченні другої мови на підставі акустичної подібності звукового образу, за визначенням Е. Хаугена, зветься діафонами. Про те, що поява фонологічної інтерференції визначається сенсорними, перцептивними властивостями мовця, свідчать й експериментальні матеріали російських дослідників Л. Бондарко й Л. Вербицької, які, зокрема, дійшли висновку про те, що "відповідно до традиційних уявлень про властивості фонологічного слуху, носій будь-якої мови всіляке

незнайоме звучання інтерпретує як знайоме, тобто перетворює будь-яку звукову послідовність у послідовність фонем рідної мови” [6,8], означене підтверджується й експериментальними розвідками, здійснюваними в межах Ленінградської і Московської фонологічних шкіл. Схоже розуміння фонологічної інтерференції наявне в У. Вайнрайха, який відзначав, що інтерференція виникає в тих випадках, коли двомовний індивід ототожнює фонему вторинної системи з фонемою первинної системи і, артикулюючи відповідний звук, підпорядковує його фонетичним законам первинної мови. На цій підставі вчений виділяє чотири типи фонологічної інтерференції: “а) недостатню диференціацію фонем; б) надмірну диференціацію фонем; в) неправильну інтерпретацію фонем; г) підміну фонем вторинної системи більш або менш схожими (подібними) фонемами первинної системи” [4,12]. Дещо розширює попередню класифікацію дослідник Г. Буржунов, вважаючи, що видами “звукової інтерференції” можуть виступати: 1) недодиференціація фонем, що виникає внаслідок змішування двох фонем виучуваної мови, коли їх звукові елементи в рідній мові не диференційовані як смислорозрізнявальні одиниці – фонемі; 2) наддиференціація фонем, що є результатом перенесення фонемних відмінностей рідної мови на виучувану, тобто, коли одна фонема вторинної системи може бути ототожнюваною з кількома фонемами первинної системи; 3) звукова субституція, що виникає внаслідок ототожнення фонем виучуваної мови з близькими або еквівалентними звуками рідної мови, подібні міжмовні діяфони, що різняться лише за фонетичною якістю, спричиняють помилки фонетичного характеру; 4) реінтерпретація, або перерозклад, – тип інтерференції, який полягає в перерозподілі білінгвом диференційних ознак фонемі вторинної системи, зокрема, розрізняються такі дистрибутивні помилки: протетичні (на початку слова перед сполученням приголосних вимовляють голосний звук), епентетичні (вставка голосного між приголосними), апокопічні (випадіння кінцевого звука) і метатеза (перестановка звуків) [3].

Отже, на підставі вищевикладеного, можна дійти важливого методичного висновку про те, що із безмежної різноманітності наявних звукових можливостей кожна мова для своєї фонетичної системи відбирає ті чи інші звукові ознаки, які групуються не за стихійним принципом, а вибірково: одні ознаки при цьому стають розрізнявальними, релевантними, інші – іррелевантними. Тому, поділяючи думку О. Реформатського, перед тим, ніж навчати правильної вимови, слід навчити учнів (студентів) ототожнювати звуки із фонемами “у всій повноті їх релевантних і іррелевантних ознак” [11,145].

Визначальним у нашому дослідженні є обов’язковий розгляд інтерференції і з точки зору психології, тобто як неусвідомленого перенесення навичок і вмій, що спостерігається лише тоді, коли означена навичка або вміння протиставляється одне до іншого за критерієм міцності (стійкості). “Міцність навички або вміння визначається, – на думку Є. Верещагіна, – з одного боку, давністю вироблення, з іншого – частотністю актуалізації... Якщо навички і вміння однаково стійкі, то інтерференції не спостерігається. У таких випадках кажуть, що навички диференціювались. Інтерференція виявляється лише у тому випадку, коли навички і вміння, що забезпечують різні дії, за своєю стійкістю неоднакові. У такому випадку більш стійка навичка або більш стійке вміння актуалізується і тоді, коли подібна дія проходить на основі іншої навички або вміння” [5, 126-127]. Відтак, ми розглядаємо інтерференцію як явище передусім функціональне, мовленнєве, що

призводить до різного роду вимовних відхилень у мовленні білінгва, при цьому, не зачіпаючи самих мовних систем. Цим, як відомо, інтерференція принципово відрізняється від загальновідомого поняття “запозичення” в різних його проявах.

Уявлення про обсяг і характер фонетичної інтерференції в українському мовленні представників південно-східного регіону України буде недостатнім, якщо обмежуватися лише прикладами інтерферуючого впливу російської артикуляційної бази. Адже, на нашу думку, наявність діалектних помилок у мовленні студентів умовно теж можна вважати інтерферуючими елементами, але не спорідненої російської мови, а того чи іншого діалекту української мови. Означене, на думку В. Манакіна, пояснюється тим, що “з комунікативно-лінгвістичної точки зору включення діалектних елементів в українське розмовне мовлення підпорядковується загальній закономірності інтерференції: мовці несвідомо переносять найбільш уживані для них елементи з тієї мовної системи, яка існує на поверхні мовної пам’яті” [8, 8]. Отже, усна форма українського літературного мовлення студентів підлягає не тільки під інтерферуючий вплив російської мови, але й під вплив діалектних форм, що спричиняє у мовленні носіїв означеного регіону появу так званого акценту, тобто “своєрідне вимовляння звуків нерідної мови, зумовлене артикуляційною базою рідної мови (іншомовний акцент), або сукупність особливостей вимови, характерних для певного діалекту і не властивих літературній мові, зумовлена недосконалим володінням її нормами (діалектний акцент)” [13, 16]. Із наведеної словникової дефініції випливає, що акцент – категорія не мови, а мовлення, що є результатом взаємодії фонетичних систем двох мов або літературної мови і діалекту. Відповідно, сама природа акценту обумовлює неабиякі утруднення щодо його подолання. По-перше, акцент – це мимовільне спотворення звуків при вимові; по-друге, акцент красномовно засвідчує те, що у першокурсників виробилися стійкі навички і вміння говоріння, сформовані під впливом місцевої говірки; по-третє, акцент є наслідком накладання автоматизмів рідної мови на мову, що вивчається. Водночас нам видається доцільним, услід за В. Виноградовим, розмежовувати, що не всілякі відхилення від норми є акцентними. Наприклад, такі відхилення, як гаркавість, заїкуватість, шепелявість і под., обумовлені особливостями будови артикуляційного апарату, так звані органічні дикційні вади (неправильне зімкнення щелеп, довгий, товстий або короткий язик, короткі або дрібні зуби) не слід кваліфікувати як акцент. Звідси випливає, що фонетико-орфоепічний рівень мови є основною ділянкою появи акценту, а інтерференція локалізується в самому мовці, тоді як акцент існує для слухача. Відтак, задля того, щоб інтерференція виявилася в акценті, їй передусім потрібно зачепити ті елементи другої мови, які містяться у ділянці перцепції слухача.

Окрім того, видається необхідним розмежовувати об’єктивні й суб’єктивні причини появи акценту. Безумовно, до чинників об’єктивного характеру слід віднести явище міжмовної інтерференції як стихійного процесу, що не стільки залежить від свідомості й бажання індивіда, скільки обумовлюється фонологічністю його фонематичного слуху, налаштованого тільки на свою рідну мову, тобто баченням нерідної мови “крізь призму рідної” (С. Бернштейн, О. Реформатський, Н. Трубецької, Л. Щерба). Як уважає Ю. Лебедева: “через дію зустрічної активності артикуляційних центрів кори головного мозку топологічні параметри звучного мовлення, що сприймається, моделюються в мовно-слуховій функціональній системі того, хто навчається, у вигляді “інтерферованого” звукового образу. Переважно з цієї причини, а не через невміння вимовити той чи інший звук, учень повторює за вчителем не те, що є об’єктивним, а те, що він чує суб’єктивно” [7, 18]. Другою, не менш важливою об’єктивною причиною появи акценту у вимові, є досить низький

рівень усвідомлюваності вимовних операцій, оскільки при породженні мовленнєвого висловлювання рідною мовою, власне його фонація (звукова реалізація) є повністю несвідомою, а механізми роботи артикуляційного апарату студентів діють цілком автоматично. Саме фонетичний рівень мови, який найменше може усвідомлюватися студентами, і, відповідно, скеровуватися викладачем у навчальному процесі, є головною ділянкою появи акценту. Суб'єктивний фактор – недостатня увага з боку шкільних і вузівських викладачів-практиків щодо профілактики акценту, а несформованість навичок самоконтролю до своєї вимови, породжує у студентів хибну думку про те, ніби неправильна вимова чи наголос у слові – це вада неістотна, адже суттєво не перешкоджає процесу комунікації. Свого часу ще С.І Бернштейн підкреслював, що “коли погані навички вимови встигли автоматизуватися, тоді їх виправлення потребує величезного напруження” [2,48].

Щодо типології вимовних помилок, то більшістю дослідників приймається розподіл на фонологічні (фонематичні) і акцентні, запропонований Л. Щербою. Так, Л. Симоненкова вслід за Л. Щербою, перший тип помилок розглядає як заміну однієї фонемі іншою, що часто призводить до зміни значення слова (напр., *везти* – *вести*, *ваз* – *ває*), а другий тип помилок – як такі, що не вносять змін у фонемний склад слова, проте надають окремим фонемам певних відтінків під впливом діалекту чи іншої мови [12, 23]. Зокрема, детальніше цей тип вимовних помилок в українському мовленні розглядає М. Наконечний: “акцентні (суто вимовні помилки) – це помилки у варіантах (відтінках) фонем, із заміною однієї фонемі іншою, бо при заміні одного, правильного для даної системи відтінку іншим, не властивим їй (у цій позиції чи взагалі) відтінком, під впливом іншої мови чи діалекту – фонемний склад слова не змінюється” [9, 14]. Дійсно, при звичайному спілкуванні ми не помічаємо різниці між варіантами фонемі до того часу, якщо у слові замість потрібного відтінку буде вимовлений якийсь інший, тоді одразу помічаємо, що слово вимовлене з акцентом. Це теж відхилення від вимовної норми, її порушення (хоча й таке, що змістового боку мовлення прямо не зачіпає), яке сприймається носіями літературної мови як “акцент”.

Корекція автоматизованих неправильних навичок вимагає від того, хто навчається, неймовірного напруження й додаткової розумової енергії, спрямованої на зруйнування некоректної вимови та вироблення правильної фонетичної навички на місці зруйнованої. Особливості місцевої говірки позначаються на всіх рівнях мовлення студентів, проте не всі вони однаково стійкі: одні з них зберігаються значно довше, інші усуваються швидше, легко забуваються. Згідно з думкою Л. Симоненкової [12, 22], з огляду на більшу або меншу відмінність від орфоепічних норм, особливості українських діалектів можна визначати як первинні або вторинні. Цим самим ми умовно називаємо риси, які порівняно легше або важче помітити, як певні відмінності від літературної норми. Так, до первинних віднесемо такі особливості, які характеризуються вживанням властивих певній діалектній групі фонем, невідповідних фонемам літературної мови, що стоять у тих самих позиціях (напр., стягнення подовжених приголосних в один звук, явище акання, заміна [ф] звукосполученням [хв], м'який р в середині й кінці слів). До вторинних рис належать такі, яким властива не відмінність діалектного фонемного складу слова від літературного, якою характеризуються первинні риси, а лише вживання комбінаторних або позиційних варіантів фонем, невідповідних до звуків, уживаних у літературній мові (напр., часткове оглушення дзвінких приголосних, заміна ненаголошеного [е] на [и], вимовляння [о] у більшості позицій як [оʷ]). Первинні діалектні риси настільки відмінні від орфоепічних норм літературної мови, що

студенти легко помічають ці відхилення у своєму мовленні і намагаються навіть самостійно їх позбутися. Значно важче переборюються вторинні, малопомітні для мовця діалектні риси. Для боротьби з ними вже не підходить засіб заміни однієї фонемі іншою, тому що риси ці здебільшого полягають у невідповідній літературній вимові відтінків окремих фонем. Аби позбутися малопомітних для мовця діалектних рис, потрібно багато тренуватись у вимові фонем, які в місцевій говірці відрізняються звучанням від літературної.

Отже, проведені дослідження дозволяють дійти таких висновків: явище фонетичної інтерференції, що виникає в означених соціолінгвістичних умовах, поява акценту, що є результатом взаємодії фонетичних систем російської та української мов або української літературної мови і діалекту, поряд зі специфікою проявів характеризуються спільними закономірностями: недосконале володіння орфоепічними нормами, неусвідомлене перенесення студентами найбільш уживаних елементів з тієї мовної системи, що існує на поверхні мовної пам'яті, актуалізація більш стійких мовленнєвих навичок і вмій, несформованість навичок самоконтролю і самокорекції.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у з'ясуванні причин виникнення тих чи інших орфоепічних помилок студентів-філологів, що допоможе висувати гіпотези відносно тих чи інших перебоїв у роботі мовнорозумового механізму студентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Покидько О.М. Сприйняття українського мовлення в умовах шумових завад. – Кам'янець-Подільськ: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, 2000. – 172 с.
2. Бернштейн С.И. Вопросы обучения произношению применительно к преподаванию русского языка иностранцам// Вопросы фонетики и обучения произношению. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – С. 5-89.
3. Буржунов Г.Г. Виды звуковой интерференции в русской речи учащихся-дагестанцев// Русск. язык в национ. школе. – № 4. – 1975. – С. 31-37.
4. Ванрайх У. Языковые контакты. – К.: Вища школа, 1979. – 264 с.
5. Верещагин Е.М. Заметки о монографии У. Ванрайха “Языковые контакты”// Вопросы порождения речи и обучения языку. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – С. 118-136.
6. Интерференция языковых систем/ Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.А. и др. – Лен-д: Изд-во Ленинградского ун-та, 1987. – 278 с.
7. Лебедева Ю.Г. Природа акцентов в речи школьников// Русск. язык в национ. школе. – 1979. – № 3. – С. 17-20.
8. Манакін В.М. До питання про стан мовленнєвої культури в Україні// Відродження. – 1993. – № 10. – С. 6-8.
9. Наконечний М.Ф. Орфоепічні норми та їх значення// Укр. мова і літ. в школі. – 1958. – № 1. – С. 3-16.
10. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І., Ціпцюра Л. Ф. Лінгвістичні передумови фонетичної інтерференції при взаємодії близькоспоріднених мов// Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 42-48.
11. Реформатський А. А. Обучение произношению и фонологии// Филологические науки. – 1959. – № 2. – С. 140-146.

12. Симоненкова Л. М. Боротьба з помилками у мові учнів, зумовленими діалектним оточенням// Дивослово. – 1960. – № 3. – С. 22-26.
13. Українська мова: Енциклопедія/ Ред.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. – К.: Українська енциклопедія. – 2000. – 752 с.

Тетяна Вільчинська

ЛИХОСЛІВ'Я ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ У СФЕРІ МОВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ (на прикладі оцінних назв осіб)

В останні десятиліття розвиток лінгвістики характеризується посиленням інтересом до проблем культури мови. Питання культури мови привертають увагу не лише мовознавців, а й письменників, перекладачів, ними цікавляться широкі кола громадськості. Підвищенню культури мови сприяє досконале оволодіння її нормами, адже саме нормативне мовлення є свідченням розвинутого інтелекту і високої загальної культури особистості. Нормативність мови, як відомо, виявляється на різних її рівнях, проте останнім часом активізувався інтерес до вивчення передусім лексичних та стилістичних норм, зумовлених особливостями лексичного рівня мови, специфікою якого є зв'язок з позамовною дійсністю.

Лексичні норми регулюють вибір слова відповідно до змісту і мети висловлювання, а стилістичні – відповідно до умов спілкування і стилю викладу. Як перші, так і другі діють не автоматично, а отже, і не категорично – їх варіанти значною мірою залежать від волі мовця і підпорядковуються ним же поставленій меті [2, 71].

Різні структурно-мовні типи норм, у тому числі лексичні та стилістичні, знаходять своє відображення у правилах слововживання. Разом з тим вчені звертають увагу на різні відступи від норм слововживання у мовній практиці широких мас населення та намагаються пояснити їх.

У своєму повідомленні акцентуємо увагу на проблемі лихослів'я у мовному вжитку та його витоках, пов'язаній з використанням у мовленні позалітературних елементів – вульгаризмів, жаргонізмів, лайливих слів тощо, а також обґрунтовуємо думку про те, що боротьба з невиправданим лихослів'ям є необхідною передумовою забезпечення нормативності мови.

Відомо, що сучасна українська мова досить активно послуговується різними групами лексики, у тому числі і ненормативною. До неї передусім належать лайливі слова, вульгаризми, жаргонізми, тобто елементи, що знаходяться поза літературною мовою і включають у себе лайки, прокльони тощо; а також просторічна лексика, яка перебуває на межі літературного вжитку, а то й виходить за неї. Прикладами подібних лексем, вжитими у стосунку до особи, є такі: *сука, падло, бидло, скотина, козел, дебіл* та ін.

Використання подібної ненормативної лексики має давню традицію. Проте протягом останніх років вона особливо активізувалася, заповонила телеканали та сторінки газет. Вульгаризмами та жаргонізмами охоче послуговуються

кінорежисери, журналісти, які в погоні за дешевою популярністю не гребують навіть матірною лексикою. Безперечно, це знайшло негативну оцінку серед священнослужителів, науковців та широких кіл громадськості .

Так, лихослів'я церква вважає одним із розповсюджених пороків сучасного суспільства. Ось що про це говориться в Біблії: “Ніхто з віруючих, як я думаю, не буде суперечити тому, що від ненависті і пам'язлобства народжується лихослів'я...” [5, 10]. Далі Біблія вчить: у кого є пристрасть до лихослів'я, тому слід покаятися, бо інакше людина відштовхує від себе Духа Святого, бруднить не тільки уста свої, а й зневажає Бога. Лихослів'я викликає в інших біль, і вібрації цього болю повертаються до нас. Особливо грішать ті люди, які ображають ближніх так званим “матірним словом”. Адже, на думку священнослужителів, вони тим самим оскверняють ім'я матері. Отже, наскільки слово людське може приносити користь, настільки й спричиняти зло. Тому релігія наголошує, що потрібно берегти свою мову від лихослів'я, слід викорінювати цю згубну звичку зі свого життя: “Нехай жодне гниле слово не виходить із вуст ваших, але тільки таке, щоб подало благодать тим, хто чує його” [5, 246].

Негативне ставлення до лихослів'я виражають і науковці. Наука попереджає: лихослів'я є смертельно небезпечним для здоров'я. Так, професор біології І. Білявський вирішив простежити, як на людський організм впливають лайливі слова. Результати були вражаючими. З'ясувалось, що кожне вимовлене слово впливає на наші гени, темп старіння і термін життя. Учений провів багато дослідів, які підтвердили, що будь-яка матірщина йде під знаком “мінус”. Так, у матірщинників дуже швидко виявляються вікові зміни на клітинному рівні, які згодом призводять до всіляких хвороб, тоді як у противників лайливих виразів організм залишається на 10-15 років молодшим від їхнього паспортного віку [4, 107]. Дослідник робить висновок, що ліки проти шкідливого впливу лихослів'я на наше здоров'я прості – потрібно позбутися у повсякденному мовленні “міцного слівця”, генетично не властивого українській мові. Таким чином зможемо очистити інформаційні канали для правильного сприйняття рідного слова.

Хибною є досить поширена думка про те, що мат – це слов'янська традиція. Він не є рідним нам, як дехто вважає. Наприклад, на Русі схильність до матірщини вважалась великою розпустою. Лихослів'я у той час було під заборонаю і каралось законом.

Лайливі і брутальні слова потрапили в українську мову переважно з російського мату, відомого в усьому світі. Подібну думку висловлює Я.Радевич-Винницький, зазначаючи, що експансія матюків стала особливо інтенсивною після встановлення радянської влади в Україні і пов'язана із зросійщенням українців [7, 183]. Але українська інтелектуальна еліта навіть у нелюдських концтабірних умовах не приймала нецензурної лексики як поширеного інтернаціонального засобу спілкування. Це засвідчує, зокрема, спогад колишнього політв'язня Семена Глузмана про його розмову з Василем Стусом: “...пам'ятаю, як у розмові зі Стусом вилаявся. Василь зупинив мене і, напевно, хвилин зо п'ять читав нотації, і мені було страшенно соромно. Це говорила людина з погляду зовсім іншої культури” [3, 10].

Хоча і побутує думка, що у ставленні до лихослів'я спостерігається певна відмінність між українською та російською етнічною культурами, все-таки лайливі слова у будь-якій мові виконують однакові соціальні функції, викликають у людини, яку ображають, негативні почуття, завдають їй моральної шкоди, принижують у

власних очах тощо. Недаремно окремі випадки лихослів'я розглядаються у Кримінальному кодексі, який може кваліфікувати їх навіть як злочин.

Досить актуально в останні десятиліття, як уже згадувалось, зазвучала тема лихослів'я і у мовознавстві. Зокрема, йдеться про доцільність вживання у мові різних груп стилістично зниженої лексики, що характеризується неоднаковими структурно-семантичними особливостями, проте становить єдиний функціональний розряд і виконує спільну негативнооцінну функцію. Розрізняються стилістично знижені слова передусім ступенем інтенсивності вираження негативнооцінної експресії (від мінімальної до максимальної), а також сферою вживання.

Показниками відповідних моментів є словникові позначки (ремарки), адже відомо, що лексико-стилістичні норми відображаються й утверджуються насамперед у словниках. Так, стилістично знижена лексика у словниках супроводжується різними позначками, одні з яких акцентують увагу на сфері вживання подібних слів (розмовне, книжне) і вважаються власне функціональними, інші вказують на додаткову інформацію, пов'язану із соціальною оцінкою явища як стилістично обмеженого (фамільярне, іронічне, зневажливе, вульгарне, лайливе), і мають експресивний характер. Хоча побутує думка, що "у словниках не робиться чіткого розмежування оцінно-експресивно-емоційних обертонів і диференціації слів за сферами вживання, а "стилістична позначка" містить обидва ці моменти" [1, 276]. Крім того, слід пам'ятати, що словникові ремарки нерідко мають суб'єктивний характер, тому, визначаючи стилістично знижену лексику, слід опиратися також на індикатори оцінки, закладені у самому значенні слова.

Розглядаючи різні приклади стилістично знижених назв на позначення особи, як-от: *підлипайло*, *хирляк*, *пройдоха*, *задрипанець*, *глушман* та ін., мовознавці допускають, що вживання розмовної, у тому числі фамільярної, іронічної, а подекуди і зневажливої лексики, нерідко буває виправданим, оскільки використовується вона для широкого самовираження мовця, має високий заряд емоційності, оцінності, експресивності [6, 105]. Так, фамільярна лексика (*братва*, *дилда*, *жерун*), іронічна (*борзотисець*, *буквоїд*, *мудрагель*), певною мірою згрубіло-зневажлива (*блюдолиз*, *обжирайло*, *держиморда*) та деяка інша може вживатися з метою надати думці (тексту) жартівливо-іронічного чи сатиричного забарвлення або як засіб образної характеристики персонажів у художньому творі.

Натомість використання лайливої лексики (*баран*, *сміття*, *довбня* (щодо людини), вульгарної (*шльондра*, *повія*, *потаскуха*), жаргонної (*фраєр*, *шпана*, *алкаш*) засвідчує насамперед низький рівень культури мовця та виявляє негативну схильність його до лихослів'я. На думку вчених, "словесний бруд, який заповонив мовлення наших співгромадян, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина – тривожні симптоми духовного нездоров'я народу" [7, 134].

З одного боку, лайливі слова ніби містять якусь інформацію про негативні якості предмета (особи), наприклад: *кретин*, *ідіот*, *психопат*. Особливо це простежується у тих випадках, коли лайливість у словниках фіксується як відтінок до значення слів, наприклад: *недотена*, *неотеса*. З іншого боку, причому значно частіше, вони виражають тільки негативне ставлення мовця до предмета мовлення і вживаються з метою образити, принизити, зачепити за живе того, кого стосуються, наприклад: *паскуда*, *паразит*, *барахло*. Це означає, що вживання подібної лексики досить часто не має під собою ніякого підґрунтя і виявляє лише невихованість, брак загальної культури. Внаслідок частотності вживання лайливі слова нерідко втрачають функцію інтенсифікаторів негативних емоцій, десемантизуються і функціонально

наближаються до вставних (*зараза, чорт*), тобто використання лайок стає автоматичним і не служить будь-якій меті. Тому намагання зробити мовлення “чистим”, звільнивши його від брутальних, лайливих слів, є важливим кроком у боротьбі з лихослів'ям.

Слід пам'ятати, що лайливі і вульгарні слова недопустимі ні мовними, ні загальноетичними нормами. Їх надмірне вживання засмічує мову, робить її грубою і беззмістовною. Лихослів'я не має під собою глибокого підґрунтя і спричинене переважно позамовними факторами (щойно перенесеними важкими випробуваннями, злиденим життям, браком освіти тощо). Воно є найвищим ступенем вираження негативних емоцій, тому церква, наука, суспільство виступають проти лихослів'я.

Звикнувши до вульгарного, стилістично неохайного мовлення, людина не навчиться стежити за культурою свого мовлення і не буде помічати вад в інших, а отже, не зможе оцінити ні краси, ні багатства рідної мови. Наше ж слово повинно нести передусім радість, поширювати знання, слугувати розвитку, бути джерелом життя. Тому дбати про культуру мовлення – обов'язок кожного.

Сказане вище підтверджує думку про негативне значення лихослів'я у мовному вжитку. Його викорінення є необхідною передумовою забезпечення нормативності української мови. Вихід із кризового стану усних форм побутування мови, звичайно, єдиний – це поширення української літературної мови через систему освіти, культури, засоби масової інформації тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
2. Бабиц Н. Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
3. Глушман С. Двадцять днів у камері з В. Стусом// Знак нескінченності. – 2002. – № 7. – С. 10-12.
4. Караєва К., Ковтуненко С. Лихослів'я руйнує наші гени// Перехід. – 2001. – № 4. – С. 107-110.
5. Новий заповіт і книга псалмів. – Хельсінкі: Гедеон, 1994. – 385 с.
6. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
7. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: ПАІС, 2001. – 180 с.

Лариса Головата

ТИПОВІ ОГРІХИ В УСНОМУ МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТИВНИХ ЖУРНАЛІСТІВ

Серпень 2004 року став знаменним для світового навколоспортивного загалу, оскільки в Греції, на батьківщині олімпіад, проходили ХХІХ Олімпійські ігри. Уже втретє українські олімпійці в складі збірної незалежної України брали участь у найпрестижніших спортивних змаганнях і показали високі результати. Разом із спортсменами, їхніми тренерами-наставниками до Греції вирушив і численний журналістський корпус, щоб висвітлювати події Олімпійських ігор, коментувати змагання, брати інтерв'ю у переможців.

Спостерігаючи за перебігом змагань з екранів телевізорів, ми намагалися проаналізувати усне мовлення спортивних журналістів: виявити типові огріхи, встановити причини їх виникнення, запропонувати власне бачення попередження помилок мовцями окресленої сфери професійної діяльності.

Зазначимо, що порівняно із дебютом українських спортивних журналістів на Олімпійських іграх, де Україна виступала як самостійна команда, сталися значні зміни на краще. По-перше, усі журналісти досить добре володіють українською літературною мовою (чого, на жаль, не можна сказати про тренерів, зокрема з легкої атлетики, гандболу; про самих спортсменів, у тому числі і про “золоту рибку” України, і про найвлучнішу українську олімпійку, і про чемпіона Олімпіади у стрибках на батуті. Цей список можна продовжувати й багатьма іншими прикладами). По-друге, представники засобів масової інформації засвоїли українську спортивну термінологію і вільно нею послуговуються в усіх видах спорту. По-третє, спостерігаємо тенденцію до використання у мовленні спортивних журналістів українських фразеологізмів.

Однак на ґрунті контактування двох близькоспоріднених мов (української та російської) в усному мовленні спортивних коментаторів найчастіше трапляються помилки, спричинені явищем інтерференції. За трактуванням великого енциклопедичного словника з мовознавства, інтерференцією називають “взаємодію мовних систем в умовах двомовності, що складається або при контактах мовних, або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови, виражається у відхиленнях від норми і системи другої мови під впливом рідної. Інтерференція проявляється як іншомовний акцент у мовленні людини” [6, 197]. В енциклопедії української мови зазначається, що головним джерелом інтерференції є “розбіжність у системах взаємодіючих мов: різний фонетичний склад, різні правила позиційної реалізації фонем, їхньої сполучуваності, різні інтонації, різний склад граматичних категорій і способів їхнього вираження тощо” [5, 209]. Огріхи в усному мовленні спортивних журналістів спостерігаються на усіх рівнях мовної системи: фонетичному, фонологічному, слотовірному, фразеологічному, лексичному, семантичному, граматичному, синтаксичному.

Зупинимося на прихованих виявах інтерференції на різних рівнях мовної структури.

1. Вимова звуків і словосполучень:

– властива російській мові вимова слів із звуком [и] (заміна на [і]): *українськІх легкоатлетів, мексІканський спортсмен;*

– м’яка вимова шиплячих [ш] і [щ]: *шЬчЬе один гравець, чЬомусь не показують результат;*

– проривна вимова звука [г] у незафіксованих українським правописом словах: *я Гадаю; Герой дня;*

– помічаються впливи російської мови і на вимову ряду звукосполучень [й + і]: *гімн УкраІни.*

2. Наголошування слів і словосполучень. Порухення нормативного наголосу спостерігаються серед різних частин мови: іменників (*дав обІцянку, приЯзність суперника*); прикметників (*укрАїнські атлети, нОвий рекорд*); числівників (*одІнадцять сотих секунди*); займенників (*у цьомУ півфіналі*); дієслів та дієслівних форм (*час виходИти на заміну, будЕмо закінчувати трансляцію*); прислівників (*пливуть наввиперЕдки*).

3. Утворення і вживання слів:

– заміна українського слова російським (*виходить у ЧЕТВЕРТЬФІНАЛ, СЛІДУЮЧИМ вийде на килим*);

– вживання слів, що при подібному звучанні відрізняються значенням (*туніський спортсмен МІШАЄ фінішувати, стартують ДРУГІ спортсмени, єдино ВІРНА тактика гри, здоровий ОБРАЗ життя*). Кожне з цих виділених слів в українській мові має інше значення, ніж у російській. Наприклад, слово *вірний* має такі значення: 1. Який заслуговує довір'я; постійний у своїх поглядах і почуттях; відданий. 2. Який відзначається відданістю. 3. Який незмінно дотримується чого-небудь, не зраджує; – інтерференція проникає в сферу фразеології (*ПРИЙМАТИ УЧАСТЬ*), власні назви (*ТАТЬЯНА Томашова, спортсмен із РУМИНІЇ*).

4. Утворення форм слів:

– зникають властиві українській мові чергування голосних і приголосних звуків (*на третій ДОРІЖКЕ, вправи з РОЗГІНОМ*);

– вживається називний відмінок у ролі звертання (*ЯНА, як склався заплив*);

– неправомірно твориться множина іменників (*три ПРЕДСТАВНИКА України*);

– неправильно відмінюються у множині та однині прізвиська, у тому числі на -о (*за сприяння братів КЛИЧКО; рекорд Івана ГЕШКО*);

– скопійована з російської мови невідмінювана форма вищого ступеня (*американський спортсмен СТАРШЕ нашого*);

– неправильне відмінювання числівників (*він на П'ЯТИДЕСЯТОМУ місці*).

5. Вживання службових слів:

– сполучники (*позбувся медалі, ТАК ЯК приймав допінг; намагався обійти суперника, НО не зміг*);

– похідні вторинні прийменники (*НЕ ДИВЛЯЧИСЬ НА юний вік*);

– вживання слів *ТОЖЕ* (також), *ТАКЖЕ* (теж): *він ТОЖЕ вийшов у фінал*.

Не завжди спортивні журналісти звертають належну увагу на лексичну сполучуваність слів (*ПРИВЕДУ такий приклад; ПОТЕРПІВ поразку; ЗДАВ екзамен на відмінно*). Досить часто трапляються помилки, спричинені явищем інтерференції, і у вживанні синтаксичних словосполучень зі зв'язком керування: *візьміть це ПІД увагу; спостерігаємо змагання жінок ПО гандболу; не візьме участі ІЗ-ЗА травми; чемпіон дякує ПРИСУТНІХ; ЗАВДЯКІ низькому ступеню складності спортсмени не можуть досягти найвищих результатів*.

Крім огріхів, спричинених контактуванням близькоспоріднених мов, представники українських засобів масової інформації не завжди звертають належну увагу на родовий відмінок однини іменників чоловічого роду (*метання дискУ, стріляє з пневматичного пістолетУ, до сьогоднішнього вечорУ ми не мали медалей у цьому виді спортА*), вживають лексеми, які не є властивими для української літературної мови (*КОЛЄЖАНКА корейської спортсменки по команді*), а вживаються у діалектному мовленні.

Неодноразово ми фіксували синтаксичні конструкції, побудовані так, що викликали непорозуміння, двозначність (*спортсменка з короткою зачіскою, яка й зробила цей відрив від суперниць; які вони високі, красиві, стрункі у воді; наші спортсмени такі зовні свіжі; крупні атлети; у трирічному віці батьки її переїхали до Австралії*).

Схарактеризовані помилки свідчать про недостатній рівень володіння нормами сучасної української мови у галузі спортивної журналістики. Звичайно, тим, хто хоче послуговатися правильним фаховим мовленням, у пригоді стануть спеціальні

словники, що побачили світ не так давно (російсько-український словник спортивних термінів [3], російсько-український словник з фізичної культури і спорту [2]), науково-популярні видання (“Антисуржик” [1], “Актуальне інтерв’ю з мовознавцем” [4]) тощо, однак на часі створення довідників із професійного мовлення різних сфер суспільного життя. Ці довідники повинні містити відомості з усіх рівнів мовної системи (від фонетичного до синтаксичного) та ілюструватися прикладами, притаманними тій чи іншій галузі життєдіяльності людини. Усі ми маємо свідомо ставитися до власного мовлення, здійснювати його самоконтроль, постійно відчувати відповідальність за рідне слово.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: Посібник/ За загальною редакцією Олександри Сербенської. – Львів: Світ, 1994. – 152 с.
2. Російсько-український словник з фізичної культури і спорту/ За редакцією Осінчука В. Г., Попеску І. К., Рябенка Є. М. – Львів: Світ, 1993. – 310 с.
1. Російсько-український словник спортивних термінів. – Львів: Навчально-експериментальна друкарня Львівського поліграфічного інституту ім. І. Федорова, 1991. – 88 с.
2. Сербенська О. А., Волошак М. Й. Актуальне інтерв’ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: ВЦ “Просвіта”, 2001. – 204 с.
3. Українська мова. Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко В. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Ганна Денискіна

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОГО НАПОВНЕННЯ РЕПЛІКИ ВЕДУЧОГО У ЖАНРІ ВІЛЬНОГО ТЕЛЕІНТЕРВ’Ю (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕДАЧ 2000-2004 РР.)

Функціонування телевізійних мас-медіа безпосередньо пов’язане з постійним розвитком мови. Телевізійне мовлення – це мовна дія, яка відбувається за специфічних умов і є інструментом впливу на думки та дії масової аудиторії. Телевізійне мовлення ідеологічно зв’язане, тобто залежне від певних політичних, наукових і соціально-культурних позицій, світогляду сучасників. Уживання однакових мовних знаків у різних типах і різновидах телевізійного дискурсу не передбачає їх однакового змісту. Телевізійне мовлення становить своєрідний конгломерат різноманітних субкодів мовлення, оскільки є незамкненим на певному колі адресатів, а навпаки, спрямованим на якомога ширше коло глядачів. Велике значення для визначення функцій і завдань телевізійного інтерв’ю як особливого різновиду мови ЗМІ має мета конкретного виду телевізійного дискурсу, яка і визначає вибір відповідних мовних засобів. Вивчення телевізійного мовлення сприятиме повнішому розумінню впливу соціальних, політичних і культурних факторів на функціонування мови у суспільстві.

Першою спробою ґрунтовного лінгвістичного дослідження у цій галузі стала монографія С. Светани “Телевизионная речь: Функции и структура” [7]. Функції

телевізійного мовлення у згаданій праці розглядаються у зв'язку з головною особливістю телебачення – аудіовізуальністю, яка є причиною потрійної залежності (зображення – звук – мовлення) телевізійної інформації. С. Трескова у своїй роботі 1989 р. розглядає мову радіо і телебачення як особливий вид синкретичного (за способом реалізації), поліфункціонального (за жанровим та стильовим наповненням), універсального (за змістом) мовлення [11,42]. Актуальність досліджень у цій галузі підтверджують також праці вітчизняних учених. Зокрема, наукові пошуки Л. Конюхової пов'язані зі з'ясуванням значення жесту у вираженні парцельованих структур у мові телепередач [2,471-475]. Дослідження М. Крижановської спрямовані на розгляд невербальних елементів комунікації як складових комунікативної компетенції в дискурсі телеінтерв'ю [3,275-285]. Дослідження динамічних процесів у лексико-семантичній системі та словотворі української мови кінця ХХ ст. на матеріалі засобів масової інформації здійснив О. Стишов [9].

Телевізійне мовлення дедалі більше втрачає характерні риси осібної складової загальнонародної мови і вбирає в себе, поруч із лінгвістичними елементами, що утворюють основу сучасної української мови, і найуживаніші елементи усіх її підсистем.

Метою пропонованої статті є розгляд особливостей лексичного наповнення репліки інтерв'юера у жанрі вільного телеінтерв'ю.

Своєрідність мовленнєвого спілкування у жанрі вільного інтерв'ю виявляється у цілеспрямованому доборі й організації лексико-фразеологічних одиниць відповідно до прагматичних настанов, мети й умов комунікації. Загалом у діалогах залежно від обраної теми переважає лексика, закріплена за відповідними сферами суспільного життя. Це пов'язано з прагненням авторів передач залучати до розмови фахівців з наукової, освітньої, мистецької сфер, а також державних, політичних і громадських діячів, щоб одержати кваліфіковану оцінку явищ, подій, процесів, які відбуваються в суспільстві. Лексичну основу будь-якого телевізійного діалогу становлять слова з нейтральним стилістичним забарвленням, без яких не може обійтися жодна галузь телевізійної комунікації. Значний прошарок у мовленні учасників передач становить суспільно-політична та загальнонаукова лексика. Однак навіть в ініціюючих репліках інтерв'юера фіксується підвищена частотність уживання вузькоспеціальних термінів (їх кількісний і якісний склад у передачі залежить від теми діалогу і фаху запрошеного). Подібне явище сприяє поширенню термінологічної лексики серед пересічних громадян завдяки її багаторазовому повторенню і тлумаченню. Таким чином, під впливом телевізійних ЗМІ, що здійснюють популяризацію спеціальних наукових знань, відбувається збільшення лексичного запасу носіїв мови, підвищення їх освітнього рівня.

Телевізійні мас-медіа особливо чутливі до тенденцій мовленнєвої моди, оскільки прагнуть оперативнo, яскраво і небуденно розповісти глядачеві про всі новини, що відбулися в Україні й у світі. Зокрема, інтерв'юер нерідко використовує в ініціюючій репліці неологізми: "...нас чекає *спікеріада*, *прем'єріада*, а от *потеріада*?..." ("Саме той", 16.04.2002). Подібні лексеми передають нові семантичні, стилістичні, функціонально-експресивні відтінки, яких немає у загальнонавжаних словах, створюють ефект несподіванки. У репліках інтерв'юера трапляються також неологізми, що є запозиченнями з інших мов, зокрема з англійської та німецької. Деякі з таких запозичень стають надзвичайно популярними, наприклад: "...*Все-таки такий розкручений бренд, будемо казати*, – *"Народний контроль"*. *Нашому виборцеві, який вийшов з тих часів, можна було б краще звикнути до нього* " ("Саме той",

18.09.2001), “Знов у Вас бренд використали?” (“Зустріч у “Бістро”, 18.02.2004). Ця неолексема є запозиченням і походить від англійського *brand* – марка, сорт, гатунок, якість [1, 147]. У жанрі вільного телеінтерв’ю слово *бренд* уживається також у значенні “оригінальна назва, ідея”. Телевізійне мовлення інтерв’юера є досить надійним джерелом встановлення ступеня фактичного розповсюдження того або іншого запозичення, оскільки автори передач прагнуть, аби інформація, що надається, була зрозумілою глядачеві, тому мовці уникають уживання в ефірі невідомих широкому загалові іншомовних слів.

Лексичне наповнення реплік інтерв’юера, порівняно з репліками респондентів, вирізняється більшим ступенем клішованості. Під мовним кліше зазвичай розуміють мовні одиниці, яким “властивий постійний склад компонентів, звичність звучання, відтворюваність готових мовних блоків і водночас семантичне членування, що належить вільним словосполученням: *установити контроль, дух часу, мирне співіснування, боротьба зі зловживаннями, підтримувати дипломатичні відносини*” [10, 83]. Клішовані форми у жанрі вільного телеінтерв’ю забезпечують найповнішу передачу інформації й економлять ефірний час. У випадку недоречного вживання таких конструкцій або за умови їх багаторазового повторення мовні кліше породжують штампи, тобто “втрата нормативності відбувається там, де повинна переважати індивідуальна манера висловлювання” [5, 56]. До узуальних форм мови відносяться типові для діалогічного спілкування ситуаційні кліше. До них Е. Палихата зараховує стереотипні вирази, які механічно відтворюються і є обов’язковими для вживання у певній мовленнєвій ситуації [5, 57]. У жанрі вільного телеінтерв’ю ситуаційні кліше супроводжують презентацію самої передачі (“...в ефірі *“Саме той”*...”, “...це програма *“Зустріч у “Бістро”*...”), представлення гостя студії (“...дозвольте представити вам *“саме того”*...”, “...сьогодні з нами *“саме той”*...”, “...наш сьогоднішній гість...”, “...мій співрозмовник сьогодні...”), повідомлення телефону прямого ефіру (“...телефон для запитань до нашого гостя...”, “...телефон, за яким ви можете поставити свої запитання...”) тощо. Більший ступінь клішованості репліки-стимулу пов’язується ще й з тим, що саме на інтерв’юера покладено відповідальність за реалізацію етикетної стратегії, тобто право розпочинати і завершувати діалог, а також обов’язок контролювати його перебіг, повертаючи, у разі потреби, співрозмовника до основної теми бесіди.

Хоч мовлення інтерв’юера має вищий ступінь підготовленості, ніж мовлення респондента, проте і у його репліках спостерігається велика кількість різноманітних слів-заповнювачів хезитаційних пауз, тобто пауз, які виникають під час пошуку відповідного слова, пригадування, перебудови фрази тощо: “Ну... гм... тобто, з цього можна зробити висновок, що свято святого Валентина... е... цей День святого Валентина, так би мовити, це й найдемократичніше свято?...” (“Зустріч у “Бістро”, 18.02.2004). Наведений приклад свідчить, що хезитаційні паузи зазвичай заповнюються звуками типу [в], [з], [у], [гм], а також різноманітними вставними словами та виразами: *тобто, саме, ось, ну, так би мовити, як би це сказати* тощо. Подібні слова не прикрашають мовлення, однак постійно спостерігаються навіть в ініціюючих репліках інтерв’юера, заповнюючи паузи у мовленнєвому потоці. Частки і більшість інших слів-заповнювачів пауз відносяться до так званої міжтематичної лексики і більшою або меншою мірою притаманні усім передачам незалежно від теми розмови. Особливу роль у діалогічній взаємодії відіграють також сигнали підтримки комунікативного контакту, у ролі яких виступають невербальні (міміко-жестові) і вербальні, зокрема лексичні, засоби. Майстерність інтерв’юера залежить

від уміння слухати співрозмовника і постійно підбадьорювати його, сигналізуючи про свою увагу і зацікавленість. Найчастотнішими вербальними засобами підтримки контакту інтерв'юером є слова: *так, угу, ага, розумію, чудово, добре, звичайно, цікаво, надзвичайно* тощо.

Серед стилістично зниженої лексики, вживаної інтерв'юером, вирізняємо просторіччя та жаргонізми. В ініціюючій репліці вживання стилістично зниженої лексики обмежується невеликою кількістю одиниць, джерелом походження яких є молодіжний сленг: *сачкувати* (відмовлятися від виконання певних дій, обов'язків, посилаючись на вигадані причини [8, 234]): "...ага! *Сачкували? Сесії пропускали?...*" ("Саме той", 10.08.2001), *класний, суперкласний* (дуже гарний, чудовий [8, 140]): "...отримав *суперкласну* світло- і звукову апаратуру..." ("Саме той", 21.05.2002), *розкручувати* (популяризувати [8, 231]) "...чи можливо, що якісь політичні сили будуть *це розкручувати*, як їм заманеться?..." ("Саме той", 02.11.2001), *скачати* (привласнити інформацію (зазвичай з інтернету)): "...*скачати* реферат..." ("Саме той", 17.06.2001), *скидати* (давати, повідомляти): "...орієнтуємося на інформаційний потік, який щохвилини, щогодини *скидають* нам інформагентства..." ("Саме той", 25.09.2001). З-поміж жаргонізмів, вживаних у стимулюючій репліці, на особливу увагу заслуговує лексема *крутий*, яка, за визначенням О. Покровської, "володіючи максимально широким значенням, перетворюється на своєрідний символ доби" [6, 172]. На думку дослідниці, ця номінація, за посередництва засобів масової інформації, "стала своєрідним інтенсифікатором вияву ознаки, якості, дії тощо" [6, 172]. Семантичне значення жаргонного слова досить невизначене і набуває відповідних значеннєвих відтінків залежно від контексту та ситуації: "...кажуть, що у вас взагалі *найкрутіший* у Києві лінгвістичний кабінет..." ("Саме той", 24.07.2001). Звичайно, лексичну основу будь-якого різновиду телевізійного діалогічного дискурсу складають слова, що мають нейтральне стилістичне забарвлення, але загальна тенденція до збільшення частотності вживання стилістично зниженої лексики, а також суржику, є сигналом про потребу посиленої уваги інтерв'юера до власного мовлення і контролю за ним. "Культуромовні вади телебачення, радіо, преси накладають негативний відбиток на загальну суспільну мовну практику, суржикують і жаргонізують її. Але усвідомлення цього уже дає надію сподіватися на краще" [4, 435]. Включення інтерв'юером у своє мовлення субстандартного лексикону є свідченням того, що розгляданий тип мовлення – живомовне явище і ним послуговується реальна людина. Щоправда, транслювання просторічної та жаргонної лексики ведучим у прямому ефірі має подвійні наслідки: з одного боку, мовлення стає більш експресивним та емоційно насиченим, зменшується дистанція між розмовним і літературним узусом, а з іншого боку, поява певних неактуалізованих розмовних включень, тиражована телевізійними засобами, може мати незворотні і дуже негативні наслідки. У зв'язку з цим дослідження лексичних особливостей телевізійного мовлення набуває надзвичайної ваги, оскільки в сучасному світі телебачення є найвпливовішим засобом формування мовної поведінки населення, а отже, саме на нього покладено відповідальність за рівень культури мовлення в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Англо-український словник: У 2 т./ Уклад. М. І. Балла. –К.: Освіта, 1996. – Т.1. – 752 с.
2. Конюхова Л. І. Значення жесту у вираженні парцельованих структур у мові телепередач// Вісник Львівського ун-ту. Сер.: Журналістика. – 2001. – Вип.21.
3. Крижановська М. В. Невербальні елементи комунікації як складові комуніка-

- тивної компетенції у дискурсі телеінтерв'ю// Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка. – № 7. – 2001. – С. 275-285.
4. Мацько Л. І. Лінгвокультурологічні чинники формування культури усного мовлення// Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство.: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2003. – 492 с.
 5. Палихата Е. Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи. – Тернопіль: вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2002. – 271 с.
 6. Покровська О. Характеристичні риси мови засобів масової інформації// Вісник Харківського університету. Сер.: Філологія. – № 426. – 1999. – С. 171-174.
 7. Светлана С. В. Телевизионная речь: Функции и структура/ Ред проф. Я. Н. Засурского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1976. – 150 с.
 8. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
 9. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
 10. Сучасна українська мова: Підручник/ О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін./ За ред. О. Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1997. – 386 с.
 11. Трескова С. И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации (принципы измерения языковой вариативности). – М.: Наука, 1989. – 152 с.

Тетяна Миколенко

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА СЛЕНГОВОГО МОВЛЕННЯ

Одним із питань, що активно вивчається сьогодні у світовій лінгвістиці, є гендерні розрізнення. Поняття “гендер” введено в українську лінгвістику порівняно недавно, тому пов’язані з ним дослідження ще не оформилися в самостійний напрямок. Зважаючи на те, що в україністиці проблема поки що не отримала належного висвітлення, нашим ученим доведеться включитись у її дослідження, базуючись на значних за обсягом і за глибиною студіях учених інших країн.

Прийнято вважати, що вивчення гендерного аспекту мови у світовій науці припадає на початок 70-их років: саме у той час поглибилися і результативно оформилися дослідження залежності певної мовленнєвої форми від статі мовця, хоч зацікавлення цим аспектом лінгвістики та зародження ідеї про відмінності між чоловічим та жіночим мовленням відноситься до давніших часів. Так, ще у 1523 р. Дж. Вайвес у праці “De Institutione Christianae Feminae” зробив спробу узагальнити правила суспільної поведінки, включаючи сюди і мовну, з позицій християнської моралі [2, 60]. Дев’ятнадцяте століття не принесло багато нового у гендерну лінгвістику, хоч порівняно з європейським американське мовознавство було активнішим. Це стосується, зокрема, того, що в Америці актуалізується прикладний аспект гендерної лінгвістики, наприклад, активно обговорюється питання мовного оформлення родової належності суб’єкта в офіційних паперах (використання займенників *він, вона*; іменників чоловічого та жіночого роду тощо).

Особливо плідним для гендерної лінгвістики виявилось ХХ ст. Воно характеризується наявністю великої кількості праць, їх аналітичним узагальненням, що привело до оформлення гендерної лінгвістики в окрему гілку мовознавства та

виокремлення її напрямків. З цього погляду особливу вагу для нас мають теоретично-підсумкові праці, зокрема стаття В.Аллмана "Towards an overview of work on gender and language variation", в якій автор виділив шість етапів розвитку гендерної лінгвістики: а) ранній; б) праці від початку ХХ ст. до 70-их років; в) праці 70-их років; г) праці першої половини 80-их років; г) праці другої половини 80-их років; д) 90-ті та погляд у майбутнє [2].

В україністиці на гендерних питаннях почали зосереджувати увагу з середини 90-их років, і з того часу інтерес до цього явища не спадає. Сьогодні можна виокремити імена дослідників, праці яких є серйозною підставою для дифузії українських студій з гендерних проблем у світову лінгвістику: Л. Ставицька, що є керівником семінару з питань гендерної лінгвістики (доп. "Актуальні проблеми сучасної української гендерної лінгвістики"// <http://www.linguistics.kiev.ua/seminar/>; ст. "Мова і стать"// Критика. – 2003. – Ч. 6. – С. 29-34); М. Дмитрієва, що є координатором цього семінару (доп. "Лінгвістичний експеримент як інструмент для вимірювання гендерної чутливості"// <http://www.linguistics.kiev.ua/seminar/>); Я. Пузиренко (доп. "До проблеми номінації осіб жіночої статі в українській мові (гендерний аспект)"// <http://www.linguistics.kiev.ua/seminar/>); О. Фоменко (доп. "Лінгвістичне зображення жінок в українських ЗМІ"// <http://www.linguistics.kiev.ua/seminar/>); Г. Улюра (доп. "Деякі міркування щодо базових понять гендерних студій з літературознавства"// <http://www.linguistics.kiev.ua/seminar/>); В. Труба (доп. "Деякі зауваги про великих жінок і великих чоловіків"// <http://www.linguistics.kiev.ua/seminar/>). Особливе пошвавлення в наукових колах початку ХХІ ст. навколо цього питання вказує на актуальність вибору напрямку наших студій.

У коло досліджень гендерної диференціації мовлення у світовій науці потрапили питання різниці мовлення між чоловіком та жінкою з урахуванням фонетичних змін, лексичного складу, синтаксису в аспекті як діалектного, так і літературного мовлення. Гендерна диференціація сленгового мовлення ще не була об'єктом вивчення, що і зумовило вибір теми дослідження.

Розрізнення сленгового мовлення чоловіка та жінки проводилося за допомогою експерименту у трьох стадіях. Проведений дослід ґрунтується на опитуванні респондентів. На першій стадії респондентам зачитувалися слова з метою визначити, чи вони їм відомі. На другій стадії ми виявляли, чи респонденти використовують, чи не використовують ці лексеми у мовному побуті. На третій стадії пропонували доповнити наведений синонімічний ряд сленгових одиниць.

Результати експерименту допоможуть виявити та з'ясувати такі питання: чи відрізняється чоловіче та жіноче мовлення кількістю вжитих сленг-одиниць; кому відома більша кількість сленг-одиниць: чоловікові чи жінці; хто вживає більшу кількість сленг-одиниць: чоловік чи жінка; у чому проявляються особливості мовлення чоловіка та жінки.

Експеримент проводився серед сорока осіб жіночої та такої ж кількості осіб чоловічої статі віком від 17 до 25 років. Респондентам зачитували 1317 слів, які брали за сто відсотків. Відповідно підраховували процент відомих та вживаних лексем кожної особи однієї статі і визначали середнє арифметичне для кожної групи.

Результати показали, що чоловіки в середньому знають приблизно від 88% до 98%, а жінки – від 60% до 80% запропонованих слів. Розходження між кількістю сленг-одиниць на рівні пасивного словникового запасу підтверджуються і на рівні активного їх використання у мовленні. Так, чоловіки послуговуються у процесі спілкування від 73% до 93% зафіксованими сленгізмами. У жінок цей показник значно нижчий: 44-55%.

Мовлення чоловіка та жінки відрізняється також кількістю вживаних лексем синонімічного ряду. Як показав експеримент, мовлення чоловіків на рівні використання сленг-одиниць різноманітніше, ніж мовлення жінок. Синонімні ряди чоловічого мовлення значно ширші. Наприклад, на позначення голови як частини людського тіла чоловіки активно використовують такі лексеми, як: *чан, пачка, чапуліно, чайник, кабіна, лобешня, диня, башика, бошика, башиня, мазак, скварешня, гарбуз, каністра, бабега, колчан, лампочка*; натомість жінки часто вживають тільки лексему *башика*, рідше – *чайник, кабіна, каністра, лобешня, башиня*. Чоловічим сленгізмам-відповідникам літературного рота – *ротяра, їдак, жувальник, дзьоб, пелька, писок, пасть, паща, хавка, хавало, хлябало, хліборізка, дзвякало, мордобойка* – відповідають часто вживані жінками *писок, пелька, пасть* та *хавка* і порівняно нечастотні *жувальник, дзвякало, хавало*.

Така ж ситуація спостерігається й у сленг-варіантному позначенні обличчя: чоловічі номінації – *морда, морданя, харя, табло, рожя, віза, карточка, фейс, тика, міна, рило*; жіночі – *рожа, тика* (вживають часто), *міна, фейс, морда* (рідко); носа: чоловічі – *шнобель, шнобак, цапіна, дюндель, рубильник*; жіночі – *шнобель* (вживане рідко); очей: чоловічі – *фари, сліпаки, фонарі, лупаки, лупала, балухи, баньки, моргала, гляділки*; жіночі – *моргала, банки, гляділи* (вживають часто), *балухи, лупала* (вживають рідко); ніг: чоловічі – *тормоза, лапті, шасі, ласти, копита, батони, коньки, лижі, кривульки, лебеді, булки*; жіночі – *тормоза, ласти, копита* (часто), *лижі, коньки, батони* (рідше); рук: чоловічі – *крила, граблі, вітряки, ратиці, обрубки, клешині, жгреблі*; жіночі – *граблі* (часто), *ратиці, обрубки, клешині* (рідше); груди: чоловічі – *бубі-лубі, буфера, балкони*; жіночі – *буфера* (рідко); живіт: чоловічі – *момік*; жіночих немає; сідниці: чоловічі – *булки, бампер*; жіночих немає; кров: чоловічі – *кров'яра, кров'янка*; жіночих немає тощо.

Подібні процеси можна спостерігати і при найменуванні предметів, наприклад, грошей: чоловічі лексеми – *філки, тугрики, лаве, капуста, бабло, бабки, бабулі, мані, бакси, зелені, валюта, папери*; жіночі – *бабло, бабки, бакси, мані* (вживані часто), *валюта, папери, зелені* (використовують рідше); дій, наприклад, померти: чоловічі – *склеїти ласти, надуті ласти, відкинути ласти, відкинути копита, зіграти в ящик, прикинутись жмуріком, поїхати в Сочі, завернутись, скоптитись, одягнути дерев'яний костюм*; жіночі – *відкинути копита, відкинути ласти* (рідко) тощо. Як бачимо, чоловіки вживають ширший діапазон сленг-лексики синонімічного ряду, ніж жінки. Описувані процеси вживання лексем жінками/чоловіками у цьому аспекті не проводяться у відсотковому вимірі, оскільки бувають випадки використання інших синонімів, але у дуже невеликій кількості.

Різниця між мовленням чоловіка та жінки помітна і на рівні вживання емоційно-експресивної лексики. Це яскраво видно, зокрема, у системі сленг-одиниць на позначення особи. Так, у жіночому мовленні нейтральними синонімами лексеми *чоловік* є слова *пацан, пацук, чувак*; позитивне сприйняття передає сленгізм *мужчинка*; негативне ставлення проявляється у лексемах *мудак, чмо, чморик*. Відповідно чоловіки називають себе *дяфік, жмурік, мужик, пацан, пацук, тіп, фацет, фуцан, ціп, чувак, штемп, штріх, штуцер*; негативний відтінок містять *бик, бикота, бичара, дерматин, козел, лось сохатий, лось, мудак, муділа, петух гамбурзький, бичвота, піжон, поц, фраєр, чмо*. Порівняймо сленг-одиниці на позначення жінки: жіночі – нейтральні: *бікса, кобіта, кубіта, тьолка*; негативно забарвлені – *бичка, дура, дурена, кобила, коза, мантелена*; чоловічі – нейтральні: *бікса, герла, кобіта, кубіта, тьолка, чувіха*; негативно забарвлені: *бичка, жаба, кобила, коза, мантелена, мармиза, мимра, поломок, рижя, термоядерна війна, тьолка, чучундра, шмара* тощо.

Ще одним прикладом того, що жінки вживають “менш яскраві” лексеми, порівняно з чоловіками, є оцінювання чоловіком/ жінкою занадто настирливої поведінки чоловіка, що намагався не зовсім тактовно познайомитися з жінкою з іншої компанії (мабуть, набагато простіше і коротше – *приставав*). Виведені з рівноваги небажаною ситуацією, жінки найчастіше послуговуються лексемами *дурак, ідіот, козел*, тоді як чоловічі характеристики є більш різкими: *бичара, бичвота, пстух гамбургський*.

Як вдало відзначила Л. Ставицька, на позначення віку жінки чоловіки вживають лексеми “з негативною оцінною акцентуацією середнього (*лошниця*) й похилого (*рудера*) віку...” [1, 31]. Це ж підтверджується мовленням тернополян, які наведені лексеми поширюють синонімами *стара вішалка, стара пательня, шкана, кляча*.

Отже, як показав експеримент, мовлення чоловіків на рівні використання сленг-одиниць різноманітніше, ніж мовлення жінок. Синонімічні ряди чоловічого мовлення значно переважають жіночі відповідники за кількістю компонентів.

Ще однією специфікою чоловічого мовлення є існування “чоловічих” тематичних груп сленгової лексики. Сюди відносимо насамперед слова, що характеризують невідповідну суспільно-релігійній моралі поведінку жінки. Жінка легкої поведінки має чітке мовне оформлення: *амора, бікса, гейша, курва, лярва, подушка, трирубльовка, шмаль, шмара*. До того ж характеристика таких жінок дуже часто конкретизована. Так, якщо всі наведені слова можна вважати синонімами до лексеми *проститутка*, то *діваха, сонечко, фіфочка* позначають жінок, які схильні забагато кокетувати з чоловіками, а інколи й переходити цю межу. А от *алюра* – це проститутка з невеликим досвідом, *зажигалка* – неповнолітня проститутка, *катакомба, хуна* – брудна вокзальна проститутка. Як не дивно, іронічної характеристики у мовленні чоловіків набуло позначення незайманих дівчат словами *целка* чи *целка-патріотка*. Ці слова не тільки мало використовуються жінками, а й дуже часто невідомі, незрозумілі їм. Жіноче мовлення порівняно з чоловічим є більш обмеженим.

Цікаво, що як у чоловічому, так і в жіночому мовленні існує мала кількість слів на позначення ненормативної сексуальної поведінки чоловіка. “У розмовному вокабулярі жінок..., – зазначає Л. Ставицька, – годі шукати експресивних, оригінальних або просто популярних паритетних номінацій чоловіків... Річ у тому, що упередженість стосовно чоловічої статі поєднується зі співчуттям, виправданням тощо. Поміркваність слів-оцінок пов’язана насамперед із домінуванням жінки-матері (за Отто Вайнінгером, підкоряючись сексові, жінка штовхає людство у вир нових і нових народжень), хоча, ймовірно, і метафізика провини відіграє певну роль (підсвідома провинна жінки за вихованого нею ж у соціокультурному плані чоловіка)” [1, 32].

Якщо сленгова характеристика жінок аморальної поведінки є зрозумілою для всіх чоловіків (більшість з них використовує таку лексику), то функціонування слів інших тематичних груп у чоловічому спілкуванні дещо обмежене. Насамперед це стосується автомобілів і всього, що з ними пов’язано. Наприклад, назва автомобіля “BMW” жартівливо розшифровується як *багато маси витрат, драбина* – це ряд частих ям на дорозі, *кенгурятник* – чохол на запасне колесо, *кляпа* – гальмівна педаль, *титани* – диски з алюмінію, *юпка* – нижні бокові сполери тощо.

Специфікою чоловічого мовлення на граматичному рівні вважаємо активне використання дієслів у формі наказового способу. Чоловіки часто дозволяють собі переривати співрозмовника виразами *хорош тріпатися, хорош розказувати*, а закінчувати суперечки використанням окличних синонімів до дієслова *іти: гребти звідси, дьоргай звідси, тусуйся звідси, зарийся, валай, вимітайся, сплюнься*. Жінки ж

унікають настільки відкритих наказових форм, як мінімум, пом'якшуючи наказовість відсутністю окличної інтонації.

Отже, проведений експеримент дав змогу висвітлити основні аспекти гендерної диференціації сленгового мовлення. Найчіткіше протиставлення чоловічого та жіночого способів вислову виявляється на рівні лексики. Насамперед треба відзначити існування суто або переважно "чоловічих" тематичних груп (наприклад, все, що стосується автомобілів). До того ж у кожній тематичній групі сленг-лексики виділяється певна кількість слів, які використовують і жінки, і чоловіки. Їх можна вважати загальноновживаними сленгізмами, це – найбільш відомі і найпоширеніші слова. Доповнення цієї групи синонімами відбувається в основному в чоловічому мовленні. Загалом же чоловіче мовлення характеризується більшою кількістю сленг-одиниць і на рівні пасивного сприйняття, розуміння, і на рівні використання.

На граматичному зрізі чоловіче мовлення вирізняється активним використанням форми наказового способу. Спонування до дії у жінок пом'якшується заміною форм наказового способу умовним або відсутністю окличної інтонації при використанні наказового способу.

Специфікою чоловічого мовлення є більш чітке конотативне насичення сленг-одиниць. Оскільки сленгове мовлення є малодослідженим аспектом на теренах української мовознавчої науки, то наведений матеріал може бути використаним при подальших масштабних та комплексних дослідженнях сленгового мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савицька Л. Мова і стаття// Критика. – 2003. – Ч. 6. – С. 29-34.
2. Allman W. F. Towards an overview of work on gender and language variation// News & World Report. – Nov. 5. – 1990. – P. 60-70.

Ожигова Оксана

МОВНИЙ ПОРТРЕТ ПОЛІТИКА: ПЕРЕДВИБОРЧИЙ ЗРІЗ (на матеріалі промов політичних діячів)

Політична риторика може бути презентована у двох формах – первинній та вторинній. Первинною ми вважаємо доповіді, промови, інтерв'ю політичних діячів; вторинна – це відтворення усної мови політика у засобах масової інформації. Принагідно зауважимо, що однією з основних рис демократичного суспільства є максимальна об'єктивність вторинної форми, зокрема політичної риторики. Проте, як відомо, навіть у найдемократичніших державах ЗМІ – це переважно приватні структури, що мають певні політичні інтереси та уподобання. Тому можемо констатувати наявність елемента суб'єктивності (в більшій чи меншій мірі) у відтворенні «прямої мови» політичного діяча.

Чи не єдиною можливістю побачити політика та почути його «в оригіналі», а не крізь призму кривого дзеркала ЗМІ є передвиборчі кампанії. Вибори є «зоряним часом» для політичного діяча, який майстерно володіє ораторським мистецтвом. Часом, коли він має змогу продемонструвати електорату свої сильні сторони, однією

з яких є знання рідної мови, її традицій. Останнім часом володіння рідною мовою називають «козирем», «інструментом», забуваючи про найголовніше: мова – це надбання народу, саме та ниточка, яка єднає народ із політиком. Та ниточка, яка єднає нас із нашими пращурами та нащадками.

Питання статусу мови часто постає в передвиборчих баталіях. Справді, мова – це зброя. Однак не слід забувати: цивілізована країна так користується цією зброєю, що іншої вже не потрібно. Зброя політиків та дипломатів, а не солдатів та ополченців має вирішувати всі складні питання в сучасному світі. Проте сьогодні такі міркування, на жаль, велика кількість людей від влади вважає утопією.

Вибори в демократичній державі надають змогу кандидатам в Президенти продемонструвати вміння володіти зброєю слова. Результат роботи команди політтехнологів, іміджмейкерів, піар-директорів можна лише тоді назвати плідним, коли всі вони працюють на особу-лідера, що є стрижнем, ядром, навколо якого мають змогу об'єднатися різні суспільні сили.

Про вибори 2004 р., гадаю, буде створено не один том досліджень політологів, психологів, мовознавців. Звісно, кожен з кандидатів на найвищу державну посаду заслуговує окремої уваги. Це особистості, які несуть певну ідею, які йдуть до своєї мети різними шляхами, і це не може не цікавити.

Питанням дослідження риторики українських політиків в українському мовознавстві тривалий час не надавалося належної уваги, незважаючи на активний інтерес до проблеми розвитку українського політичного дискурсу. Ми не беремося аналізувати причини подібного «мінуса». Ми не ставимо за мету і порівнювати дискурс передвиборчої кампанії кількох ораторів. Наше завдання – відтворити мовний портрет однієї людини на матеріалі її публічних промов. Для розгляду ми візьмемо дві усні промови лідера партії «Наша Україна» Віктора Ющенка – на Співочому полі у Києві 4 липня 2004 р. та на Європейській площі Києва 18 вересня того ж року.

Політична промова є одним із найдієвіших різновидів політичного красномовства, адже політик виходить на прямий контакт із аудиторією. Сила його харизми неможлива без мови. У даному випадку важливе значення мають і зміст, і форма (стиль, відбір мовного матеріалу, композиція), і презентація цього мовного матеріалу (міміка, жести, інтонація, ритм промовця). Найвищим рівнем, якого може досягти політик-оратор, є формування громадської думки в країні.

Основна мета політичної промови – вплив на розум, почуття адресата як члена суспільства і створення певної думки щодо самого політика-оратора, його опонентів, чинної влади та формування відповідного ставлення до цих позицій.

Засоби, за допомогою яких досягається поставлена мета, намагатимемося з'ясувати далі.

На сучасному етапі розвитку основою політичного дискурсу політичного діяча є **створення системи цінностей**, яка формує ставлення громадськості до публічної особи (так, наприклад, президент Рейган апелював до загальнолюдських цінностей та актуалізував концепт американської мрії). Створенню такої системи цінностей сприяють **ключові слова**. У промовах п. Ющенка їх можна поділити на кілька категорій:

1) **загальнолюдські: спокій, достаток, мир, справедливість** (*Люди хочуть спокою і достатку, миру і справедливості*);

2) **національні:**

– **народ: Наш народ, його завзяття, його історія і культура – це найцінніші**

скарби України; **Народ** не простить тим, хто його волі протиставляє насильство. Зауважимо, що у промовах п. Ющенка *народ* – це насамперед мешканець села (*Ми відродимо село, бо в ньому – душа українського народу; Оживе українське село – колиска нашого народу*), який разом із городянином є основою держави. Отже, у промові сповідується характерна для слов'янського риторичного мистецтва ідея соборності, об'єднання (*Нас об'єднали любов до України і тривога за її долю*) заради майбутніх поколінь (*Народна підтримка робить все задумане реальним. Ми разом – і нас не здолати*);

– **робота, праця**: *Ми хочемо мати роботу і чесно працювати*. Любов до праці, повага до людей праці, невичерпний інтелектуальний потенціал – риси, що з дідів-прадідів притаманні українцям (*Наш розум і руки нас прогодують, Невже ми не можемо заробити чесною працею заможне життя; Кожен, хто хоче працювати, матиме роботу*),

– **хліб, земля**: *На столі у нас завжди буде хліб, який український селянин збере на власній землі*;

– **родина, діти**: *Його родина житиме в достатку; Прагнуть змін наші діти. Ми готові все зробити заради них*;

– **держава**: *Наша держава заслуговує на гідне місце у світі, на повагу у всіх столицях*.

– **Україна**: *Я бачу Україну державою, яку шанують і цінують її власні громадяни і до якої з повагою ставляться і на Сході, і на Заході. Я бачу Україну, в якій житимуть, як казав Олександр Довженко, «по закону Божеському і людському».*

Окрім того, ключові слова пов'язуються із конкретною суспільною ситуацією (у даному разі – із виборчим процесом) та особистим поглядом на неї промовця:

– **зміни**: *Україні потрібні зміни. Зміни, які призведуть до демократії, до волі і до заможності кожної людини*;

– **вибір**: *Ми зібралися тут, бо настав час вибору, який змінить наше життя*;

– **влада**: *Щоб вивести Україну на правильний шлях, нам потрібно одне: чесна, відповідальна і ефективна влада*;

– **майбутнє**: *Наша країна стоїть на межі між минулим і майбутнім; Як і всі ви (а я батько п'ятьох дітей), хочу, щоб молоде покоління мало майбутнє у своїй країні!*

Домінантою стилю п. Ющенка є образність, метафоричність, символізм політичної мови, що посилює вплив промови на мислення та почуття людини: *Сьогодні у десятки мільйонів наших осель стукає українська доля. І вона запитує одне у всіх: який ви путь обираєте для себе і своїх дітей* Ці стилістичні прийоми є важливим складником промови у створенні певного образу-концепту, який у подальшому буде співвідноситись із політиком-промовцем. Таким концептом у промовах п. Ющенка став образ єдиної України. У першій промові на Співочому полі було репрезентовано узагальнений образ багатой країни із великими можливостями:

Давайте звідси, з київських гір, оглянемо Україну. Ми побачимо щедру землю і багаті надра. Ми побачимо, як мільйони українців щодня і щогодини працюють, добуваючи вугілля, плавлячи метал, вирощуючи хліб. Ми побачимо вчених, що розробляють найсучасніші технології, здатні конкурувати на світових ринках. У нас є все, щоб бути заможною, процвітаючою європейською державою!

Виступ п. Ющенка на майдані Незалежності мав інше емоційне забарвлення. Створений у першому виступі образ багатой держави конкретизується. Промовець не зупиняється на констатації вже окреслених раніше позицій – він звертається до

випробуваного риторичного прийому антитези, з одного боку, протиставляє багатства держави злочинам владних структур, з іншого – запевняє електорат у своїй силі змінити існуючий стан речей і повернути справедливість на землі України:

З Києва, з міста, де закопана пуповина народу нашого, я хочу звернутися до кожного краю. Вітаю благодатний Південь, де немає меж ланам Херсонщини і Миколаївщини, де вдень і вночі шумлять порти Одеси, де горять вогні Запоріжжя, де лагідне море гоїдає Крим, незрівнянний своєю красою...// Плоди землі і людської праці розкрадаються. Все іде в кишеню кланів.// Я кажу вам: багатства краю ми повернемо людям.

Вітаю Донбас! На карті України він зліва, як серце. Його метал і вугілля – це кров економіки. Тут живуть горді люди. Останнє слово гірники завжди залишають за собою.// Я стверджую: бандити не будуть правити на цій землі.// У минулому залишаться приниження, безробіття, заборгованості. Ми повернемо достаток у шахтарський край.

Вітаю древні Галичину і Волинь, зелену Буковину, щедре Закарпаття! Тут люди за сусіднім кордоном бачать Об'єднану Європу. З великими надіями ми починали свій шлях до неї.// Але через бездарність влади відстали.// Я кажу вам і усій Україні: ми з діда-прадіда добрі господарі. Ми будемо жити не гірше за сусідів!

В аксіологічній моделі «народ-влада» переважають відношення протиставлення «було – є – буде». Позиції «було» – «буде» несуть позитивний заряд, «є» – негативний: *Працюватимуть закони, а не кабінетні домовленості. Чесні професіонали замінять заплямованих чиновників... Суди судитимуть по справедливості, а не за гроші.*

Як відомо, у давньогрецькій міфології покровительками красномовства були три богині: богиня переконання та дві богині суперечки – конструктивної (метою якої є спрямованість на істину) та конфліктної (основне завдання – боротьба й перемога). Слов'янська риторика не сповідувала принципів конфліктної риторики і вважала Ериду покровителькою неконструктивності у веденні діалогу. Проте час вносить свої корективи. В умовах сучасного суспільства (такі правила) без покровительства цієї богині можна назавжди лишитися мандрівним ритором і ніколи не досягти поставленої мети. Саме тому промови п. Ющенка не позбавлені елементів засудження, іноді виклику, що пов'язано зі створенням нового образу українського політика – політика-борця. Отже, полеміка з опонентом ґрунтується на таких позиціях:

– констатація безсилості, слабкості опонента: *Я побував у вас всюди і бачив – нинішня влада в агонії. Влада боїться подивитися правді в очі. Влада боїться нас. І недаремно,*

– пряме звинувачення опонента (в основі – прийом антитези): *Доступ до соціальних благ став не правом для всіх, а привілеєм для обраних. Винна у цьому – кримінальна влада. Слідство стало фарсом, приниження – нормою. Людина не може знайти справедливості в суді. Винна у цьому – безвідповідальна корумпована влада. Сьогодні єдиний український народ ділять на «східняків» і «західняків», ділять за національністю і мовою, ділять історією і вірою. Винна у цьому – цинічна влада.*

– упевненість у власній позиції та силі: *Нас вам не зламати! Будуть знаходитись не один і не тисячі, а десятки тисяч нових Вадимів Гетьманів, В'ячеславів Чорноволів, Гій Гонгадзе і багатьох-багатьох добрих людей України!*

Як бачимо, промови п. Ющенка чітко структуровані, логічні, впорядковані. Добір мовного матеріалу відповідає поставленій промовцем меті. Варто також зауважити, що, враховуючи досвід прогресивних країн у питаннях політичної

риторики, оратор надає перевагу традиції. Так, на відміну від американського егоцентризму в публічній доповіді, у виступі українського політика переважає займенник **ми** як показник єдності із народом: *Ми – єдиний український народ. На Заході і на Сході, на Півночі і на Півдні усім однаково болять бідність і безправ'я; Ми громадяни України, і ми прагнемо змін.*

Фіксуємо у публічних виступах і вживання особового займенника **я**, що вказує на усвідомлення оратором своєї суспільної місії, відтворює рішучу позицію віри у правильність своїх дій: *Я іду у президенти! Я виграю вибори! Це буде перемога всіх; Я не обіцяю, а присягаю – вона (влада) це зробить; Я вірю, що добро і любов до України переможуть; Я іду у президенти, бо я вірю в Україну. Я вірю – її народ сам визначить своє майбутнє.*

Звернімо також увагу на побудову публічного виступу. Зокрема, на такий композиційно-стилістичний складник, як початок та заключна частина промови. Як правило, промова починається звертанням. З одного боку, воно відтворює рівень культури оратора, з іншого, окреслює аудиторію, до якої апелюють. Пан Ющенко обирає такі форми, як *дорогі українці, дорогі мої друзі, дорогі мої земляки, дорогі співвітчизники, шановна громадо*, що створює позитивні емоції у слухачів. Основне завдання такого прийому – привернути увагу до промови, викликати довіру до оратора.

Заключне слово у передвиборчих промовах – це переважно заклик до конкретних дій, які, на думку оратора, допоможуть у вирішенні поставлених завдань. Лідер «Нашої України» висловлює *упевненість у перемозі (Я вірю у свої і ваші сили)*. Він *закликає народ об'єднати зусилля* заради майбутнього (*Моя перемога – це перемога усіх. Разом переможемо!!! Скажіть усім, повернувшись додому, – я вірю в Україну, я знаю свій обов'язок, разом ми переможемо!*). Закінчується промова *уславленням Бога, держави та народу (Слава Господу Богу і слава Україні!!! Слава вам і слава Україні!)*.

Емоційні промови п. Ющенка є досить насиченими за змістом та композиційно гармонійними. Враховуючи традиції класичної та слов'янської думки, він зміг довести, що в Україні це мистецтво має свій шлях. В інтерв'ю газеті «День» від 17.07.1999 популярна українська письменниця О. Забужко сказала таку фразу про закони сучасного суспільства: «Де немає лицаря, приходять пахан». Так хочеться вірити в те, що український народ знайшов свого лицаря, принаймні *лицаря рідного слова*.

Орися Демська-Кульчицька

ДЕЩО ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ТЕКСТОВИХ КОРПУСІВ

У результаті процесу застосування комп'ютера і комп'ютерних технологій до організації лінгвістичного дослідного матеріалу в 1960-х роках виникає корпусна модель подання текстових даних для наступних лінгвістичних досліджень та програмних застосувань. Важливою якісною перевагою такої організації фактичного матеріалу є можливість його багатократного та різноаспектного використання завдяки комп'ютерній формі існування.

З появою і розвитком корпусної моделі організації текстових ресурсів та здійснення досліджень мови на їхній основі розвивається окремий напрям корпусної лінгвістики, об'єктом якої є *текст*, а предметом – *корпус*: **перетворена на електронну форму, системно організована та програмно оброблена сукупність текстів.**

Дослідження мови на базі електронних корпусів сьогодні стали одним із основних дослідних методів у лінгвістиці. У галузі корпусної лінгвістики працюють, зокрема, Д. Байбер, Дж. Синклер, Г. Кеннеді, Н. Іде, М. Банько, Й. Гаїч, С. Шаров, В. Риков, Л. Ричкова та ін. На жаль, українське мовознавство усе ще не оперує корпусним методом організації фактичного мовного матеріалу, впровадження якого частково пов'язано з класифікацією корпусних об'єктів.

Нині існує чимало корпусних класифікацій, але заслуговують на увагу не всі. Релевантними для створення загальної типологічної картини текстових корпусів вважаємо класифікації Л. Ричкової, А. Баранова, Є. Карпіловської, Г. Кеннеді та Дж. Синклера. Принциповим у цих класифікаціях є виділення *повнотекстових, фрагментних, дослідницьких, ілюстративних, фундаментальних, динамічних, статичних, діяхронних, синхронних, інтерпретаційних, загальномовних, спеціалізованих, паралельних, порівняльних, усних і писемних текстів, неанотованих і анотованих* корпусів.

Повнотекстові та фрагментні корпуси виділяють Л. Ричкова та Г. Кеннеді. Дослідницькі корпуси ідентифікують Л. Ричкова, А. Баранов та Є. Карпіловська, але лише Л. Ричкова і А. Баранов виводять опозицію дослідницький vs ілюстративний корпус. Таке розрізнення ґрунтується переважно на призначенні та характері застосування кожного з цих типів корпусних об'єктів.

Дослідницькі корпуси, за А. Барановим, „призначені головно для вивчення різних аспектів функціонування мовної системи. Їх будують не *post factum* – після проведення якого-небудь дослідження, а до його здійснення. Цей тип корпусів даних, як правило, орієнтований на широкий клас лінгвістичних завдань” [1, 116]. Ілюстративні ж – „створюють після здійснення наукового дослідження: їхня мета не стільки виявити нові факти, скільки підтвердити і обґрунтувати вже отримані результати. Такі корпуси не є зліпком (з погляду статистики), відображенням проблемної галузі. Вони включають лише те, чого вистачає для ілюстрування описуваного феномена” [1, 116].

Є. Карпіловська протиставляє дослідницькому фундаментальний корпус і, відповідно, дещо модифікує їх призначення, покладаючи на фундаментальний корпус завдання і мету дослідницького (за Л. Ричковою і А. Барановим), а на дослідницький – ілюстративного [2, 73].

Класифікація динамічних (діяхронних, моніторингових) та статичних корпусів наявна у Л. Ричкової, А. Баранова, частково – в Г. Кеннеді та Є. Карпіловської, які задають тільки динамічний корпус.

Синхронний vs діяхронний корпус класифіковано у Л. Ричкової, А. Баранова, Г. Кеннеді, Дж. Синклера.

Реєструвальні та інтерпретаційні типи корпусних об'єктів виводить Є. Карпіловська: „реєструвальні корпуси подають тексти як цілісні об'єкти, як факт реалізації мовної системи. Корпуси інтерпретаційні становлять інформаційно-довідкові та дослідницькі системи, що дають користувачеві змогу одержати з корпусу текстів потрібну йому інформацію про окремі мовні об'єкти та їхні властивості” [2, 73].

Г. Кеннеді, присвячуючи окремий розділ систематизаційно-кваліфікативному аналізу текстових корпусів у своїй, на сьогодні уже класичній у корпусному мовознавстві, праці „Вступ до корпусної лінгвістики” [3], передовсім розділяє корпуси на загальномовні та спеціалізовані. Загальномовний корпус учений розглядає як репрезентацію національної мовної системи та її реалізації. Він має на увазі головно національні корпуси, основний критерій яких – збалансованість. Натомість характерною ознакою спеціалізованого корпусу є його скерованість на розв’язання часткових, галузевих, особливих, специфічних тощо науково-дослідних завдань. На нашу думку, спеціалізований корпус (за Г. Кеннеді) по суті співвідноситься з ілюстративним (за Л. Ричковою й А. Барановим).

У межах спеціалізованого корпусу Г. Кеннеді виділяє тренувальні та тестові корпуси, де призначення перших – спростити процес побудови машинної моделі мови, а других – програмного оброблення природної мови. До розряду спеціалізованих Г. Кеннеді також зараховує діалектні, регіональні, соціолектні та корпуси текстів, згенерованих тими, хто вивчає мову, а не є її носієм.

Аналогічно Дж. Синклер починає класифікацію корпусних побудов з виділення спеціалізованого корпусу і до розряду спеціалізованих зараховує такі корпуси, які мають „одне або більше значень не „за промовчанням” для певних характеристик” [4], тобто корпус подає дані, які характеризуються деякими відхиленнями від норми. Важливо, що корпус спеціалізованого типу принципово відмінний від корпусу, який засвідчує різні варіанти, так би мовити, нормальної реальної мови в усній і писемній формах реалізації, тобто загальномовного корпусу. Як спеціалізовані Дж. Синклер кваліфікує корпуси соціолектів, специфічних ідіолектів і термінолектів, афатичного мовлення, прикладом якого є *Special corpus: Poetry of Aphasics* (Спеціальний корпус: Поезія афатиків – ОДК) [4; 5] тощо.

Г. Кеннеді та Дж. Синклер не залишають поза увагою аспект комп’ютерної обробленості / необробленості текстових даних корпусу. На підставі цього критерію класифіковано проаналізовані/ ановані корпуси, у яких експліковано подана інформація про структуру речень і функцію різних типів слів у реченнях. Цікаво, що неанотованість у Г. Кеннеді є значенням „за промовчанням”.

Класифікація Дж. Синклера дещо відрізняється від інших. Її відмінність продиктована тим, що Дж. Синклер у своєму класифікаційному аналізі корпусів дотримується засад і вимог створення міжнародних стандартів у галузі корпусних побудов, оскільки фактично створює драфт типології текстових корпусів. Так, не кваліфіковано специфічних корпусів, але не заперечено ні їх існування ні, відповідно, необхідності їх класифікаційного опису. Лінгвіст, зокрема, зазначає, що здійснені ним класифікації „є настільки коректні, наскільки вони можуть бути такими з огляду сьогодення” [4], тобто початку / середини дев’яностих років минулого століття. Крім того, на відміну від більшості класифікацій, дослідник не виділяє синхронних і діахронних корпусів, зосереджуючись на моніторинговому корпусі, тобто діахронному.

Натомість виділено експериментальний корпус, підтипами якого є мовленнєвий, створюваний для вивчення зразків усного варіанту мови, і так званий літературний – для вивчення зразків писемного варіанту мови, у межах якого можливі підкорпуси прози, поезії і драматургії. Мовленнєві корпуси (за Дж. Синклером) можуть бути

корпусами дитячого мовлення, непідготовленого мовлення, телефонного мовлення, тобто довільної усної реалізації мовної системи.

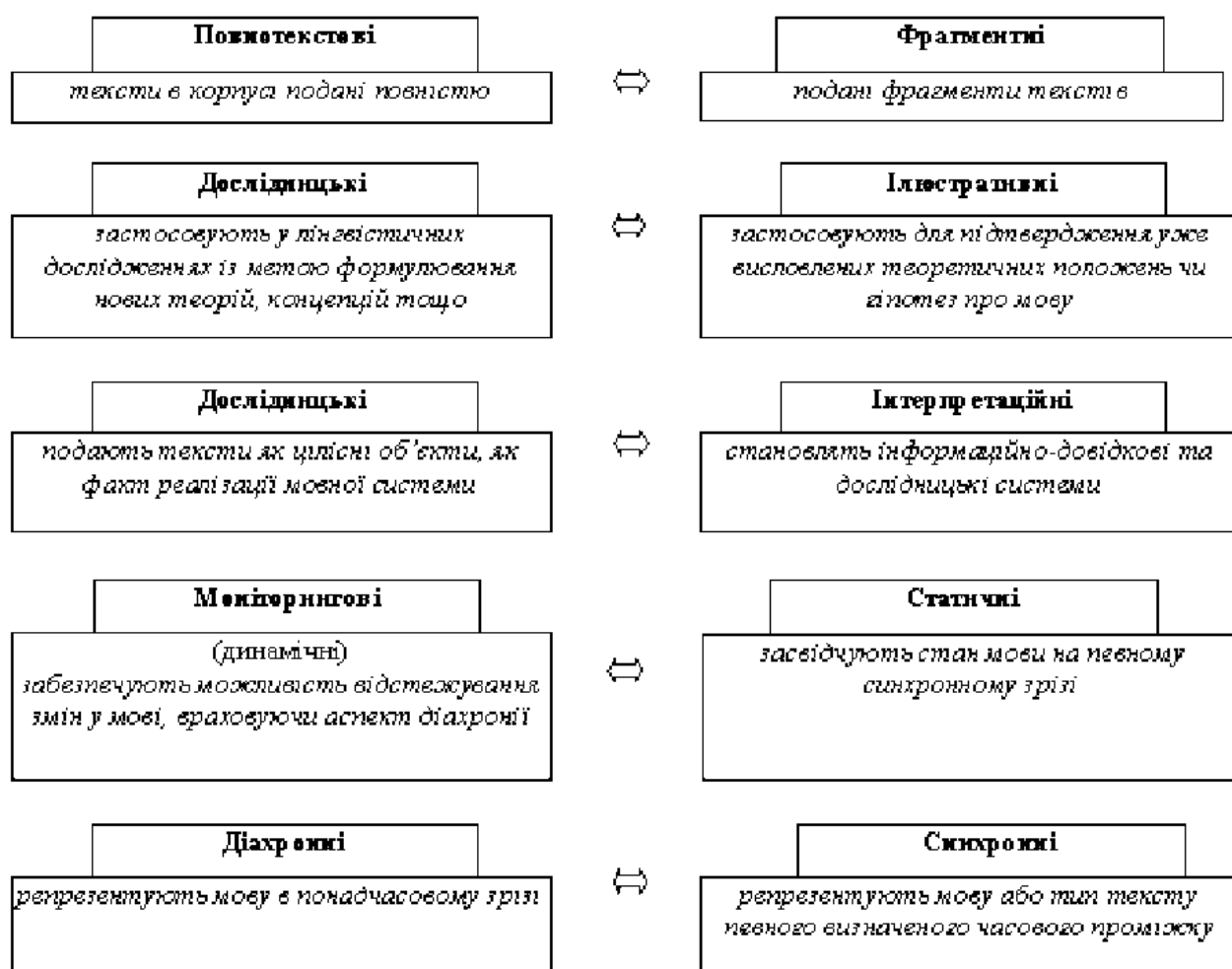
Дж. Синклер також пропонує виділяти *референційний* корпус, „основне призначення якого бути достатньо великим, щоби репрезентувати всі релевантні множини мови й типового лексику та служити основою для граматики, словників, тезаурусів та інших матеріалів, на які можна посилатися” [4, 5]. Не повністю погоджуємося з цим визначенням, оскільки у ньому відсутня вказівка на детермінативну характеристику цього типу корпусної побудови, а саме – наявність внутрішніх і зовнішніх посилань, чи референцій, від елемента до елемента корпусу чи до зовнішніх некорпусних елементів. Референційні корпуси найчастіше створюють у сучасній корпусній лінгвістиці. Їх вважають базовими у корпусному дослідженні мови. Як правило, сьогодні референційність є значенням „на промовчання”.

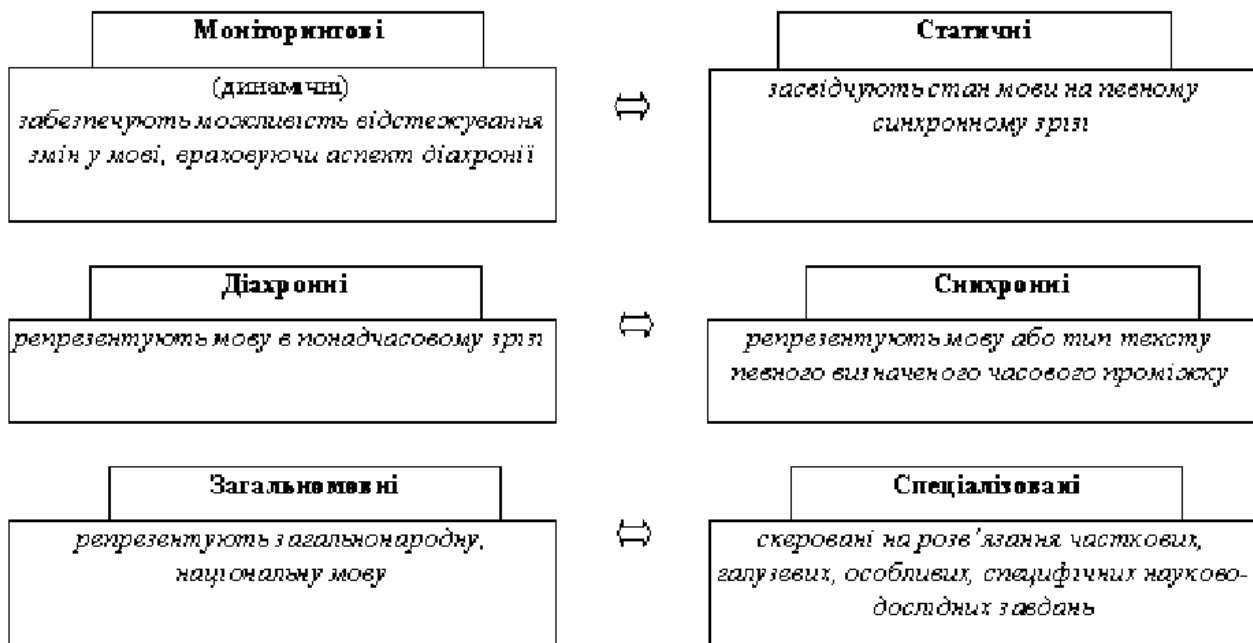
Паралельний та порівняльний корпуси, корпуси усних і писемних текстів послідовно визначають Л. Ричкова, А. Баранов, Г. Кеннеді, Дж. Синклер.

Отже, текстові корпуси залежно від їхніх типологічно-аплікативних специфік можна кваліфікувати так (див. табл. 1):

Таблиця 1.

Класифікація текстових корпусів

Обираючи корпусну організацію лінгвальних даних у мовознавстві, важливо з'ясувати питання типології текстових корпусів, оскільки тип текстового корпусу мотивує стратегію та принципи його створення, специфіку фактичного матеріалу, характер тих теоретичних і практичних завдань, які покликаний розв'язувати конкретний текстовий корпус. Розв'язання такого завдання як у лінгвістиці, так і/або в програмному застосуванні є доволі актуальним і перспективним для лінгвоукраїністики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 358 с.
2. Карпіловська Н.Є. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: Юго-Восток, 2003. – 183 с.
3. Kennedy G. Introduction to Corpus Linguistics. – London-New-York: Longman, 1998. – 309 p.
4. Sinclair J. Corpus Typology Draft. – <http://www.icl.pi.cnr.it>, 1996.
5. Sinclair J. M. Corpus typology – A framework for classification// Studies in anglistics. – Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1995. – P. 17-33.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ТА ВИЩІЙ ШКОЛАХ

Володимир Мельничайко

НАВЧАЛЬНЕ РЕДАГУВАННЯ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ

Кожна людина формується як індивідуальність, живе і працює в суспільстві, в середовищі інших людей, з якими постійно вступає в контакт. Від ефективності цього спілкування значною мірою залежить її суспільний статус, трудові успіхи, психічна стабільність, матеріальний добробут. Оскільки спілкування здійснюється у процесі мовлення, досконалість його має життєво важливе значення: мовлення – своєрідна візитна картка людини, передумова продуктивної діяльності у будь-якій сфері суспільного життя.

Цілком закономірно, що підвищенню мовленнєвої компетенції учнів дуже велику увагу приділяє шкільна навчальна програма з української мови. Зокрема, підкреслюється, що основна мета навчання – це формування “мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови” [5, 24]. Досягненню цієї мети має бути підпорядкований весь процес опрацювання курсу.

На мовний розвиток школярів впливають різноманітні чинники. Передусім це взірці майстерного використання виражальних засобів мови, джерелом яких слугують фрагменти літературних творів, у тому числі й тих, що вивчаються на уроках літератури. Це тексти для переказів і диктантів, речення й уривки як дидактичний матеріал для ілюстрування мовних явищ і виконання вправ. Оскільки будь-яка діяльність, зокрема й мовленнєва, пов’язана з усвідомленням і використанням чужого досвіду, такі висловлювання виступають дороговказом на шляху удосконалення власних комунікативних умінь, ідеалом, до якого варто прагнути.

Проте використання зразкових висловлювань має і тіньовий бік. По-перше, в учнів може скластися хибне уявлення про те, що в будь-яких ситуаціях спілкування конче потрібно висловлюватись барвисто, метафорично, образно. По-друге, надмірне використання літературних зразків може мати і зворотний ефект: відчуття, що досягти рівня майстрів художнього слова не вдасться, іноді гальмує власні зусилля у пошуках шляхів удосконалення мовленнєвих умінь.

Ураховуючи це, в навчальному процесі застосовують і тексти з інших стилів – офіційного, наукового, науково-популярного, публіцистичного, мовні засоби яких здаються школярам більш досяжними. Зокрема, позитивну роль відіграють публікації у пресі, особливо ті, в яких висвітлено відомі учням явища і факти, в тому числі й місцеві: у багатьох вони зароджують думку про випробування і своїх можливостей.

Дуже бажаним джерелом для спостережень і висновків на уроках є і тексти учнівських робіт, позитивні сторони яких відзначає вчитель. Добре знаючи авторів, кожен школяр може поставити перед собою завдання досягнути таких же успіхів.

Звичайно, важливу роль відіграє і чітка, виразна, емоційна, переконлива мова самого вчителя.

Саме завдяки наявності таких орієнтирів учень підсвідомо визначає для себе рівень найближчого розвитку і намагається досягти його.

Проте самих позитивних прикладів недостатньо для формування практичних умінь. Не менш важливою, ніж наслідування кращих зразків, є здатність уникати різних помилок і недоречностей, які в учнівських висловлюваннях частіше чи рідше трапляються. Їх зазвичай виправляють у процесі усного мовлення, під час колективної побудови зв'язних висловлювань, в усному рецензуванні відповідей, на уроках аналізу письмових робіт. Це дає певні позитивні результати. Але повною мірою задовольнити не може. На нашу думку, тому, що в усіх цих випадках ми діємо "post factum", намагаємось усунути наслідок, а не причину: учень виправляє (чи йому виправляють) ті помилки, які він уже допустив, які, можливо, вже закріпилися в його мисленні і мовленні. У такій роботі неможливо досягти систематичності і послідовності. Більший навчальний ефект дало б запобігання самій появі помилок.

Такий аспект навчального процесу може бути реалізований завдяки планомірному і цілеспрямованому використанню негативного мовного матеріалу, джерелом якого є як учнівські письмові роботи, так і недоречності в газетних матеріалах (їх, на жаль, також немало). Навряд чи варто сумніватися в тому, що краще вчитися на чужих помилках, ніж допускати свої і потім виправляти їх.

Отже, крім інших видів навчально-тренувальних вправ – аналітичних, конструктивних, трансформаційних, ситуативних, доцільно практикувати й редакційні (навчальне редагування). Мета їх – удосконалення висловлювань, усунення наявних у них недоліків.

Об'єктами редагування можуть бути різні одиниці мови і мовлення – слово, словосполучення, речення, фрагменти тексту. Адже у побудові чи вживанні кожної з них можливі різноманітні недоречності. Усунення цих недоречностей – робота для школярів не нова, з виконанням її пов'язане удосконалення висловлювань на уроках, аналіз письмових робіт. Отож ідеться не про характер операцій, а про їх місце у структурі занять.

Передусім виникає питання, чому процес удосконалення текстів є недостатньо результативним з погляду його впливу на формування мовленнєвих умінь школярів. Думається, тому, що таке редагування не має твердої теоретичної основи, здійснюється без необхідного зв'язку з теоретичними відомостями (що, зрештою, цілком зрозуміло через випадковість і несистематизованість об'єктів уваги), на рівні т. зв. чуття мови, мовної інтуїції.

Редагування на інтуїтивному рівні по суті нічим не відрізняється від дитячого редагування на відхилення від практично засвоєних стереотипів, яке цілеспрямовано використовував з метою зацікавлення словом відомий педагог Амонашвілі на початковій стадії роботи з шестилітками. Однак можливості такого виправлення похибок дуже обмежені, тому й неусвідомлене редагування малоперспективне.

Кілька років тому в одному шостому класі ми провели експеримент, на наш погляд, дуже показовий. Запропонували дітям впродовж одного уроку написати переказ тексту, обсяг якого відповідав нормативам. Розуміється, ні про які чорнові

варіанти не могло бути мови. В учнівських роботах, як і слід було очікувати, виявилось багато недоліків. Повідомивши про це, вчителька на наступному уроці запропонувала дітям вважати створені ними тексти чернетками і, виправивши допущені помилки, написати нові, вдосконалені варіанти переказів. Найголовніше, що з цього шестикласники зрозуміли, це те, що потрібно написати якимось інакше. І багатьом це вдалося. Але, поряд з заміною гіршого варіанта (слова, словосполучення чи речення) на кращий, були й заміни цілком рівноцінним засобом, нерідко були обрані гірші, ніж у першому варіанті засоби вираження думки (хоч гірші, але ж інші!). Причина зрозуміла: “правка” виконувалась без будь-якої теоретичної основи.

Робота з чернеткою, удосконалення висловлювань може бути успішною лише за умови поступового залучення учнів до процедури навчального редагування і з'ясування причин, що вимагають таких дій. Для того, щоб учень міг усунути певний недолік у вживанні слова, побудові чи пунктуаційному оформленні речення, він мусить передусім помітити помилку, з'ясувати, яку мовну норму порушено, і щойно тоді приступити до виправлення. Іншими словами, редагування може бути успішним тільки з опорою на усвідомлені закономірності того чи іншого розділу шкільного курсу, на мовні норми.

У зв'язку з цим умовами формування навичок редагування є: 1) повторюваність усунення певного типу помилок впродовж усього періоду навчання і 2) якнайтісніша прив'язка такої роботи до опрацювання конкретних тем шкільної програми.

Спостереження і виправлення помилок, пов'язаних із засвоєнням лінгвістичного матеріалу, служить суттєвим фактором підвищення ефективності навчання, сприяючи усвідомленню учнями ваги опрацьовуваної теми і, як наслідок, запобіганню появі аналогічних недоліків у їхньому мовленні. Помилками, що заслуговують на постійну посилену увагу, є типові порушення мовних норм, до яких, на нашу думку, можна віднести:

- плеоназми (*своя автобіографія, пам'ятний сувенір, складові компоненти* і т. п.);
- неусвідомлення числа і роду іменників (*золоті листя, червоні чорнила, мого день народження, гостра біль*);
- помилково утворені форми ступенів порівняння прикметників і прислівників (*більш виразніший, найдорожчий над усіх, райцентр став краще*);
- ненормативне вживання дієприкметників (*сидячі біля вікна учні, виконавши завдання, охороняємий об'єкт*);
- речення з “незалежним” дієприслівниковим зворотом (*Повернувшись додому, сонце вже зійшло; Серце болить, спостерігаючи незасіяні ниви*);
- сплутування прямої і непрямої мови (*Шевченко говорив, що я караюсь, мучуся, але не каюсь*);
- відрив означального підрядного речення від означуваного іменника (*Калитка жаліє наймитові куска хліба, який працює на нього*);
- граматична неузгодженість між іменником та його семантичним заміником – займенником (*Велику роль у суспільстві відіграє молодь. Вони все більше задумуються над майбутнім держави*).

Перелік таких типових помилок можна продовжити.

Редагування речень з типовими помилками може бути застосоване на різних етапах опрацювання відповідної теми.

Під час підготовки до засвоєння нового матеріалу воно служить для зосередження уваги, для того, щоб наголосити на важливості відомостей, що будуть

предметом розгляду, для створення проблемної ситуації.

У процесі засвоєння нових теоретичних відомостей у поле зору потрапляють різні види помилок, зв'язані з темою. Вчитель може зосередити увагу на труднощах, що виникають при застосуванні вивченого.

Практикується редагування для закріплення щойно вивченого матеріалу: учні виявляють допущену помилку, пояснюють її, спираючись на відповідну мовну норму, знаходять правильний варіант. Важливо, щоб поряд з помилковими були і правильно побудовані мовні одиниці. Це застереже від механічного підходу до виконання вправи, примусить уважніше аналізувати кожне слово чи речення.

Ширше коло питань може бути охоплене на уроках повторення. Оскільки об'єктом уваги стають різні явища, що входять до повторюваного розділу, на таких уроках можна запропонувати для виправлення різні види помилок (наприклад, під час повторення розділу "Лексика" до вправ можна включити речення зі словами, вжитими у невластивому їм значенні, з діалектними чи взятими з іншої мови лексемами, з тавтологією, з ненормативними сполученнями слів тощо).

У всіх названих випадках придатним буває матеріал у вигляді словосполучень і речень, якщо в них виразно окреслюється суть помилки. У все ж навіть у такому разі бажано використовувати фрагменти тексту: це дає змогу поступово виводити школярів на текстовий рівень структури висловлювань, на спостереження міжфразних зв'язків і засобів їх вираження.

А на уроках узагальнення вивченого, зокрема, в старших класах, використовувати розрізнені мовні одиниці зовсім недоцільно. Редагування зв'язного тексту спонукає учнів оперувати мовними одиницями різних рівнів, охоплювати матеріал різних розділів. Така робота максимально наближає учнів до виконання прагматичних і комунікативних процесів удосконалення власних висловлювань.

Широке застосування знаходить редагування на уроках підготовки до написання переказів і творів з метою запобігання помилкам. Знаючи, які недоліки були найбільш поширеними у попередніх письмових роботах, вчитель ще раз покаже, як їх уникати, організує спрямовану на це роботу школярів. При цьому можуть бути розглянуті порушення будь-яких мовних норм – лексичних, граматичних, стилістичних. Такі вправи переконують у тому, що не можна задовольнятися першим варіантом, який прийшов на думку, треба, зіставляючи його з іншими можливими, шукати найдоступніші і найвиразніші способи вираження думки.

Ще більш наочно постає перед учнями необхідність добору кожного слова, кожної конструкції під час колективного компонування тексту, здебільшого – твору-мініатюри. Запропоновані учнями речення оцінюються з погляду не тільки вживання слів та граматичних зв'язків між їхніми компонентами, але й контекстних закономірностей, логічних і граматичних зв'язків з іншими реченнями в тексті.

Найбільш сприятливі умови для застосування навчального редагування наявні на уроках аналізу письмових робіт. Свіжі враження від змісту тексту переказу, від обсягу інформації, що мала бути передана твором, від ситуації, в якій розгортається виклад, дозволяють ставити питання не тільки про правильність, але й про комунікативні якості висловлювання, про особливості композиції, про доцільність вибору мовних засобів і в разі потреби вносити відповідні зміни.

Дуже різноманітними можуть бути і способи виконання редакційних вправ. В усній формі виправлення здійснюються не тільки вчителем, але й учнями у процесі взаємного усного рецензування відповідей, у ході колективного складання тексту.

В останньому випадку є можливість для зіставлення кількох способів виправлення, вибору з-поміж них найоптимальнішого. В інших випадках доцільні письмові форми роботи.

Організаційними формами навчального редагування можуть бути колективна та індивідуальна. Перша з них більш придатна для усного виконання. Але цілком можливий колективний пошук і наступний запис найдоцільнішого способу виправлення помилки. Індивідуально здійснюється здебільшого письмове редагування. Цікавою, хоч і складною формою організації редагування є диктант зі зміною мовного матеріалу: учні на слух сприймають речення з помилкою, осмислюють помилку, записують правильний варіант. Такі диктанти можуть бути попереджувальними або пояснювальними.

Матеріал, що вимагає редагування, може бути однаковий для всього класу. Це дозволить у подальшому зіставити запропоновані учнями варіанти, але не гарантує самостійного виконання роботи кожним. Однакові завдання можна дати окремим групам учнів. У цьому випадку метою буде не самостійність виконання, а співпраця і взаємодопомога у процесі роботи. Повну самостійність забезпечують лише індивідуальні завдання для кожного школяра, оформлені в окремих картках з урахуванням потреби учня в закріпленні конкретних відомостей.

Редагування зв'язного тексту може бути й контрольною роботою з метою перевірки досягнутого рівня мовленнєвих умінь і навичок. У такому разі в поле зору потрапляють не тільки помилки, але й такі вади викладу, як монотонність, багатослів'я, бідність лексики, одноманітність синтаксичних конструкцій. Для такої роботи можна використати як учнівські тексти, так і газетні матеріали на близькі учням теми.

Редагування зв'язного тексту дає змогу ознайомити учнів з різними видами виправлення – переставленням, видаленням, заміною, вставленням, скороченням, переробленням [3, 117-120; 2, 51-126].

Одним з ефективних способів виконання роботи може бути оформлення її за такою схемою:

Текст	Підстави для редагування	Відредаговані фрагменти (при потребі – у варіантах)
У Антонова був кінь Орлик. Антонов був зв'язківцем. Орлик був дуже розумний.	Лексичні повтори. Непослідовність викладу.	1. Антонов служив зв'язківцем. Він мав коня Орлика. Коник був дуже розумний. 2. Антонов, який служив зв'язківцем, мав коня Орлика. Кінь був дуже розумним. 3. У зв'язківця Антонова був дуже розумний кінь Орлик.

Систематичне виконання завдань на редагування привчає учнів не задовольнятися першим, хай і правильним, формулюванням думки, а шукати засобів, що забезпечили б її максимальну повноту, доступність, виразність, переконливість, тобто формує ті переконання й уміння, які необхідні кожному в удосконаленні чорнових варіантів своїх письмових висловлювань.

На жаль, такі якості сучасна школа недостатньо прищеплює своїм вихованцям. У цьому неважко переконатися під час опрацювання в університеті дисциплін, пов'язаних зі спеціалізацією “Редагування освітніх видань”. Здатність помічати, оцінювати й усувати недоліки текстів виявляє незначна частина студентів I-II курсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванченко Р.Г. Літературне редагування. – Вид. 2-е. – К.: Вища школа, 1983. – 448 с.
2. Мельничайко В.Я. Творчі роботи на уроках української мови. Конструювання. Редагування. Переклад. – К.: Рад. школа, 1984. – 224 с.
3. Партико З.В. Загальне редагування: нормативні основи. – Львів: Афіша, 2001. – С. 103-122.
4. Пентилюк М.І. Редагування як засіб піднесення стилістичної вправності учнів// УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 61-63.
5. Програми для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова: 5-11// Дивослово. – 2001. – № 8. – С. 23-44.
6. Ульченко З.Ф. Диктантаы с изменением текста. – М.: Просвещение, 1982. – 144 с.

Ірина Кочан

ЩЕ РАЗ ПРО ТОЧНІСТЬ МЕТОДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Важливою комунікативною особливістю мови є її точність, тобто правильний вибір слова і доречне його уживання у відомому для всіх значенні й у відомих для всіх словосполученнях. Це одна з визначальних ознак мовної майстерності і стосується не лише літературного мовлення, але й фахового. Точність терміна є однією з передумов правильного розуміння його змісту. Ступінь цієї точності відображає глибину наших знань про відповідні предмети, явища, поняття.

Зокрема у методиці викладання української мови є чимало понять, які у різних методичних працях позначаються неоднаковими термінами. Це передусім порушує чіткість думки і ясність її розуміння, сприяє неуніфікованості системи і вимагає упорядкування спеціальних назв.

Так, у науково-методичній літературі на позначення принципів, які є властиві навчанню української мови, вживаються терміни: *специфічно методичні, предметні і власне методичні* принципи викладання. Порівняймо: "Виділяють *загальнодидактичні* принципи, на яких базуються цільовий, змістовий, діяльнісний та результативний компоненти освіти; *лінгводидактичні*, основні положення функціонально-технологічної організації навчання мови, які мають у своїй основі загальнодидактичні принципи, та *власне методичні*, що впливають із специфіки навчального предмета [10, 105]. "Поряд із загальнодидактичними принципами в методиці навчання мови повинні об'єктивно існувати і закономірно функціонувати *власне методичні* принципи. На наш погляд, *власне предметні* принципи повинні впливати із соціальної значущості соціально-психологічних функцій мови" [4, 2]. "В історії методики викладання мови плідно розвиваються дві ідеї теоретичного обґрунтування засобів навчання: 1) загальнодидактичні принципи, що впливають із психології навчання взагалі і визначають загальний напрямок в розробці засобів навчання; 2) *принципи методики викладання мови, що зумовлені особливостями самого предмета* – мови, закономірностями її засвоєння і визначають правила вибору конкретних засобів навчання мови" [9, 33]; "Дослідники розрізняють загальнодидактичні і *специфічні* принципи навчання" [1, 6]. У старих підручниках і посібниках з методики викладання розгляд принципів навчання відсутній [7].

Якому ж терміну надати перевагу? Щоб розібратися в цьому, заглибимося в суть самого поняття. Якщо це *предметні* принципи, то вони повинні бути властивими різним навчальним предметам, скажімо фізиці, математиці, біології, хімії тощо. Якщо ні, то слід уживати термін *специфічні*.

Гортаємо сторінки підручників і посібників для вищої школи. У “Загальній методиці викладання біології” [2, 5] йдеться лише про те, що це своєрідний предмет, який вивчає живу природу, і тому має *своєрідні форми і методи* викладання. До них належать організація матеріальної бази, практична діяльність (вдома й у школі), екскурсії, суспільно корисна праця тощо.

Зміст курсу хімії засвоюється, коли учні вивчають такі дидактичні одиниці: 1) закони і теорії, 2) поняття, 3) факти, 4) методи хімічної науки. Шкільний курс хімії прилучає учнів до розуміння шляхів хімічних досліджень, а саме: 1) перевірка висунутої гіпотези за допомогою експерименту, висновки теоретичного осмислення, застосування на практиці; 2) набуття умінь працювати з посудом, матеріалами, реактивами, інструментами, приладами, технікою; 3) засвоєння хімічної символіки, методів моделювання речовин і процесів [12, 21-22]. Але про жодні специфічні принципи тут не йдеться. І взагалі термін принципи не уживається у подібних контекстах.

У посібнику з методики викладання літератури [7] також нічого подібного немає. Не подає словникових статей з цими термінами і “Український педагогічний словник” [11].

Першу згадку про *специфічні* принципи знаходимо у “Методиці російської мови в середній школі” О. Текучова. Там зазначено: “Слід розрізняти принципи а) *загальнодидактичні*... та б) *специфічні*, властиві лише цьому предметові, тобто в нашому випадку – російській мові...” [10, 36].

Досить детальну інформацію про *власне предметні* принципи знаходимо у методиці викладання іноземних мов [6, 30-31]. Зокрема: “необхідно, однак, додатково до загальнодидактичних принципів розробляти деякі нові положення, які б відбивали специфіку предмета...” і далі “... виділення *методичних* принципів лише тоді виявиться *доцільним*, коли буде *простежуватися їх самотійність*, коли вони будуть відображати *дещо специфічне* у зіставленні з *принципами навчання інших предметів* [виділення – І.К.]; у кожному із цих принципів повинна чітко відбитися його методична сутність [6, 33]. Специфічність власне і полягає в тому, що відповідний принцип неможливо застосувати у процесі навчання інших предметів.

Що мають на увазі автори, коли говорять про такі специфічні (предметні) принципи? Які принципи можна вважати *специфічними*? У викладанні іноземних мов виділяють 1) загальні; 2) часткові; 3) спеціальні фахові принципи. До *загальних* автори відносять: 1) комунікативно-мовленнєву спрямованість; 2) врахування особливостей рідної мови; 3) домінуючу роль вправ у всіх сферах оволодіння мовою. До *часткових* – 1) принцип навчання на мовних зразках; 2) принцип зв'язку мовних тренувань з мовленнєвою практикою; 3) принцип взаємозв'язку різних видів мовленнєвої діяльності; 4) принцип апроксимації іномовної діяльності; 5) принцип професійного спрямування іншомовного матеріалу; 6) принцип усного випередження при початковому навчанні читання тощо. Ці принципи розвивають й конкретизують реалізацію загальних методичних принципів. Призначення *спеціальних* – визначити вихідні положення для навчання іноземних мов у будь-якій окремо взятій галузі або в межах досить вузької сфери впливу. Їх розробляють

дисертанти у роботах з методики викладання іноземних мов і описують у відповідних дисертаціях.

Про які специфічні принципи можна говорити, коли йдеться, зокрема, про викладання мови? Тут також немає єдиного трактування. Специфічними для російської мови як навчального предмета, на думку О. Текучова, можна вважати такі принципи: *взаємозалежність вивчення мови і розвитку мислення; взаємозалежність вивчення граматичної будови мови та засвоєння навичок літературного читання; взаємозумовленість вивчення граматики і вироблення мовленнєвих навичок; можливість і необхідність різних варіантів методичного підходу до навчання російської мови* [11, 36].

У працях українських авторів знаходимо такий перелік: "До специфічних принципів навчання української мови можна віднести: взаємозв'язок у викладанні двох братніх мов; взаємозв'язок у вивченні фонетики, лексики, словотвору, граматики, орфографії і пунктуації; функціонально-стилістичну спрямованість у вивченні мови; зв'язок вивчення мови з роботою з розвитку мовлення; взаємозв'язок усного і писемного мовлення; вивчення морфології на синтаксичній основі; структурно-семантичний аспект вивчення синтаксису; зв'язок навчання пунктуації і виразного читання тощо" [1, 9]. Зрозуміло, що перший принцип вже є застарілим, наступні також дуже різнопланові.

Т. Донченко виділяє такі предметні принципи: "*принцип використання лінгвістичного аналізу тексту під час вивчення мовних одиниць усіх рівнів мовної системи; принцип пріоритетного використання як дидактичного матеріалу до уроку художніх текстів, переважно класичних; принцип тісного поєднання розвитку мовлення і розвитку мислення; принцип зумовленості основного напрямку у вивченні рідної мови, її комунікативною функцією; принцип функціонального підходу до вивчення мовних одиниць; принцип взаємозв'язку засвоєння теорії й функціонування мовних одиниць у мовленні; функціонально-стилістичний принцип вивчення мови; принцип усвідомлення естетичної функції мови; принцип взаємозв'язку окремих рівнів мови у процесі вивчення їх у школі; принцип тісного взаємозв'язку у засвоєнні учнями мовних і мовленнєвих знань, формування навчально-мовних, правописних і мовленнєвих умінь*" [4, 3-4]. Вочевидь перелік досить неординарний. Якщо Т. Донченко розширила і поглибила ці принципи, то подала їх не зовсім, на наш погляд, послідовно, хоча таку спробу слід вітати.

Більшість із перелічених специфічних принципів є характерними для викладання мовних дисциплін, зокрема, принцип тісного поєднання розвитку мовлення і розвитку мислення, принцип тісного взаємозв'язку у засвоєнні учнями мовних і мовленнєвих знань, формуванні навчально-мовних, правописних і мовленнєвих умінь, взаємозв'язок у вивченні фонетики, лексики, словотвору, граматики, орфографії і пунктуації тощо. За ними слід закріпити термін специфічні принципи у викладанні мовних предметів.

Для викладання української мови властивими є принцип вивчення мовних одиниць на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми, принцип використання лінгвістичного аналізу тексту під час вивчення мовних одиниць усіх рівнів мовної системи; принцип зумовленості основного напрямку у вивченні рідної мови її комунікативною функцією в усіх її проявах, структурно-семантичний аспект вивчення синтаксису; зв'язок навчання пунктуації і виразного читання, принцип

функціонального підходу до вивчення мовних одиниць. Такі принципи можна назвати *власне методичними*, або *власне предметними принципами*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляєв О.М., Мельничайко В.Я., Пентилюк М.І., Передрій Г.Р., Рожило Л.П. Методика вивчення української мови в школі. – К.: Вища школа, 1987. – 246 с.
2. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. – М.: Просвещение, 1972. – 278 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К., 1997.
4. Донченко Т. Власне методичні принципи навчання української мови// Урок української. – 2004. – № 4. – С. 2-4.
5. Захлюпана Н.М., Кочан І.М. Словник-довідник з методики викладання української мови. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 2002. – 250 с.
6. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. – М.: Просвещение, 1981. – 186 с.
7. Методика викладання української мови в середній школі/ За ред. С.Х. Чавдарова і В.І. Масальського. – К.: Рад. школа, 1954. – 346 с.
8. Неділько В.Я. Методика викладання української літератури в середній школі. – К., 1978.
9. Олійник І.С., Іваненко В.К., Рожило Л.П., Скорик О.С. Методика викладання української мови в середній школі. – К.: Вища школа, 1979. – 310 с.
10. Словник-довідник з української лінгводидактики/ За заг. ред. проф. М.І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003.
11. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. – М.: Просвещение, 1980. – 448 с.
12. Чернобельская Г.М. Основы методики обучения химии. – М.: Просвещение, 1987. – 228 с.

Елеонора Палихата

УДОСКОНАЛЕННЯ УСНОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ ДЕВ'ЯТОГО КЛАСУ

Скільки існуватиме український народ, його мова, стільки й існуватиме проблема навчання усного діалогічного мовлення, вона – вічно актуальна.

Розвиток економіки, науки, техніки і всього суспільства є джерелом створення нової лексики, нових мовних норм, нових правил мовленнєвого етикету і культури спілкування, а значить і нових умов для процесу діалогічного мовлення. Це означає, що новостворені наукові картини світу знаходять своє відображення в мовній картині світу, яка, у свою чергу, впливає на усне мовлення, зокрема, діалогічне.

Про можливість навчання усного діалогічного мовлення учнів п'ятого, шостого, сьомого і восьмого класів уже вийшли публікації в „Наукових записках” ТДПУ імені Володимира Гнатюка.

Мета цієї статті – показати шляхи і можливості засвоєння знань про діалог, формування умінь і навичок продукування діалогічноречових висловлювань у процесі вивчення рідної мови учнів дев'ятого класу.

Для досягнення поставленої мети потрібно виявити вимоги програми з рідної мови про навчання усного діалогічного мовлення, їх реалізацію в підручнику з рідної мови, запропонувати теми для проведення уроків спілкування, навести приклад

зразкового уроку спілкування, подати теми факультативного курсу і теоретико-практичний матеріал для одного із занять факультативу, що й пропонується у цій статті.

За вимогами програми з рідної мови, яка була чинною з 2001 р. [2], вивчення українського усного діалогічного мовлення не передбачалося; у підручнику з рідної мови [3] теж відсутній теоретичний і практичний матеріал для удосконалення усного діалогу. Але вимоги часу, відсутність наукових досліджень з проблеми, зокрема з методики навчання української мови, неволодіння методикою навчання усного діалогічного мовлення учителями-словесниками підтверджують актуальність проблеми. Навчання усного діалогічного мовлення – це такий навчальний процес, який не може бути фрагментарним і потребує систематичної копійки роботи протягом усього вивчення курсу рідної мови у школі. Тому ми запропонували апробовану й ефективну систему навчання усного діалогічного мовлення, за якою процес вивчення діалогу відбувається в усіх класах основної школи. У дев'ятому класі вивчається складне речення, складне синтаксичне ціле як складники тексту, зокрема діалогічного, а також узагальнюється і систематизується мовний матеріал, вивчений у попередніх класах, що стосується лексики, фразеології, морфології, слово-сполучення, видів речення, які є складниками будь-якого усного діалогу. Це той базовий матеріал, якими учні послуговуються у процесі навчання продукування діалогічних висловлювань.

Крім цього, за експериментальною програмою пропонується вивчення усного діалогічного мовлення не тільки на уроках рідної мови, але й залучення інших форм роботи, передусім – факультативних курсів.

На уроках із діалогічного спілкування учні знайомляться з такими темами:

1. Комунікація. Комунікативні наміри мовця (мовленнева інтенція).
2. Compliments, схвалення, їхня роль у діалогічному спілкуванні.
3. Мовленневий етикет телефонної розмови (загальне поняття).
4. Полілог-полеміка, полілог-дебати.

5. Дискусія на запропоновану учителем тему: вибір учнями теми із декількох запропонованих, робота над дискусійним роздумом, висновком у вигляді репліки-монологу, проведення дискусії.

6. Дейл Карнегі про діалогічне спілкування, його поради та рекомендації.

Уроки діалогічного спілкування мають структуру, аналогічну уроку вивчення нового матеріалу, у його склад входять такі етапи: організаційний момент, перевірка домашнього завдання, актуалізація опорних знань, повідомлення теми та мети уроку і мотивація навчальної діяльності, вивчення нового матеріалу, закріплення вивченого, завдання додому, підсумок уроку. Для засвоєння знань учитель використовує загальновідомі в методиці навчання рідної мови методи: евристичну бесіду, розповідь учителя (пояснення), також специфічні – комунікативний метод, суть якого полягає у спрямуванні мовлення на зв'язок, на взаєморозуміння під час усної комунікації, метод діалогування, який передбачає побудову діалогічних реплік, діалогічних едностей, діалогічних текстів за допомогою одиничних – вербально описаною ситуацією, ілюстрацією, серією малюнків тощо або парних допоміжних опор – вербально описаною ситуацією і малюнком, темою і серією малюнків та інших комбінацій цих допоміжних засобів.

Запропонуємо урок діалогічного спілкування з теми, яка співзвучна з факультативним курсом, розробленим для дев'ятого класу, для того, щоб не тільки ознайомити вчителів з методикою проведення уроку діалогічного спілкування в

дев'ятому класі, але й для того, щоб вказати на відмінність цього уроку від занять факультативних курсів.

Тема уроку діалогічного спілкування: Мовленнєвий етикет телефонної розмови (загальне поняття).

Мета. Дати загальне поняття про мовленнєвий етикет телефонної розмови. **Ознайомити зі значенням паронімів *абонент* та *абонемент*.**

Розвивати усне діалогічне мовлення учнів, формувати культуру дистантного спілкування.

Виховувати ввічливість, повагу до співрозмовника.

Хід уроку

1. Організаційний момент.

2. Перевірка домашнього завдання

На попередньому уроці школярі ознайомилися з формами мовленнєвого етикету, які виражають компліменти, схвалення під час проведення діалогічної розмови. Цей матеріал учні повинні були вивчити, а також підготуватися до проведення діалогу на тему: "У чому полягає відмінність між етикою спілкування й етикетом?"

2.1. Бесіда за вивченим теоретичним матеріалом:

- Що таке компліменти?
- Що таке схвалення?
- Про що свідчить уживання компліментів?
- Назвати репліки-схвалення.

2.2. Побудувати діалог на підготовлену вдома тему.

3. Повідомлення теми та мети уроку; мотивація навчальної діяльності учнів.

4. Засвоєння теоретичного матеріалу.

4.1. Розповідь учителя.

Загальне поняття про мовленнєвий етикет взагалі ви уже маєте. Але правильно розмовляти по телефону може не кожен із вас. Адже розмова по телефону повинна проводитися за певними правилами, які потрібно знати, а також дотримуватися під час розмови. Спочатку ознайомимося зі значенням паронімів *абонент* і *абонемент*.

- Пригадайте, що таке пароніми? (Якщо учні не знають, то учитель сам дає визначення цього терміну: пароніми – це слова, які мають подібне звучання, але різне значення, наприклад: *дипломат*, *дипломант* і *дипломник*, *адресат* і *адресант*, *капля* і *крапля*).

Абонент – це людина, яка користується абонементом. Абонемент – це документ, що посвідчує право людини на користування телефоном. Ці слова використовують також працівники бібліотеки. Читача інакше називають абонентом, а реєстрову бібліотечну картку читача-абонента – абонементом.

Телефонна розмова – це форма усного спонтанного діалогу, яка здійснюється за допомогою технічних засобів. Етикет телефонної розмови вимагає короткого її протікання в часі з різних причин: 1) ініціатор телефонної розмови непередбачено включається в розпорядок дня співрозмовника і тим самим порушує його; 2) телефонна розмова використовується переважно для того, щоб швидко розв'язувати термінові питання; 3) телефонна розмова оплачується.

Залежно від мети адресанта (ви пригадуєте, що адресант у нашому випадку – це та людина, що телефонує до іншої) можна виділити декілька типів телефонної розмови: 1) наведення довідок; 2) замовлення; 3) виклик кого-небудь; 4) домовлення про зустріч; 5) передача інформації; 6) підтримування контактів; 7) поздоровлення

тощо.

Залежно від стосунків абонентів і ситуації розрізняються телефонні розмови: офіційні (ділові) між знайомими і малознайомими; неофіційні (приватні): а) нейтральні – між знайомими, але різними за станом і віком; б) дружні – між близькими людьми.

5. Закріплення вивченого.

5.1. Зачитайте правила телефонної розмови (з індивідуальних карток):

1) Потрібно розмежовувати офіційні (ділові) та неофіційні телефонні розмови. Ділові розмови ведуться переважно службовими телефонами, а не домашніми. Довго займати службовий телефон не можна (щоб дати можливість працювати іншим людям). Офіційну розмову потрібно передусім продумати, а тоді говорити енергійно, лаконічно, виrozumіло: представитися (назвати своє прізвище, ім'я, по батькові, а то й звідки ви, де і ким працюєте і попросити до телефону того, хто вам потрібен. Якщо слухавку взяла потрібна вам людина, потрібно викласти суть своєї справи).

2) Коли доводиться телефонувати у справах додому потрібного адресата, необхідно попросити вибачення, представитися, коротко викласти суть справи, й домовитися про ділову зустріч.

3) Телефонування додому до 9 год. і після 22 год. є порушенням елементарного етикету дистантного спілкування. У випадку появи важливої потреби телефонувати в неприйнятій час, слід вибачитися і викласти серйозні причини, що спонукали до порушення етикету.

4) Не рекомендується телефонувати додому незнайомим. Якщо доводиться все ж таки це робити через певні обставини, то необхідно пояснити, хто зі спільних знайомих дав номер телефону і порадив таким чином зв'язатися з адресатом, після цього викласти суть справи.

5) Розмова по телефону не може тривати більше 3-5 хв., причому завершувати повинна та людина, яка зателефонувала.

6) Абонент, якому телефонують, може назвати себе, навіть якщо це службовий телефон, наприклад: – *Купчинський слухас.* – *Кафедра української мови. Лаборант Козак Ірина Павлівна слухас.*

7) Не можна адресанту розпочинати розмову із запитань: – *Хто говорить?* – *Хто біля телефону?* Такі запитання є неввічливими і вони провокують до таких же неввічливих відповідей-запитань: *А хто вам потрібен? А куди ви телефонуйте?* або до зауважень: – *Спочатку навчіться правильно телефонувати, а тоді набирайте номер!* – *Ви не знаєте правил телефонного мовленнєвого етикету, вивчите – зателефонуйте!* чи інших аналогічного змісту. Щоб не створювати такої незручності собі й комусь, потрібно представитися і попросити до телефону особу, яка вам потрібна. У випадку, коли потрібної людини не виявилось, дозволяється запитати, коли можна ще зателефонувати, щоб зв'язатися з потрібною особою.

5.2. Скажіть, чи правильними є ці розмови?

а) – Алло! б) – Алло!

– Слухаю. – Я вас слухаю.

– Хто це? – З ким я говорю?

– А хто вам потрібен?

– Михайло Іванович.

– Це я.

Поясніть, як правильно потрібно було говорити.

5.3. Прочитайте діалог. Схарактеризуйте репліки абонентів із погляду дотримання/недотримання мовленнєвого етикету телефонної розмови.

- Аллю! Хто це?
- Хто вам потрібен?
- Аллю, це ти?
- Вона уже спить, уже 12 ночі.
- А з ким я розмовляю?
- Я – Аллина бабуся, а ви хто?
- Я? Та ви не знаєте?

5.4. Зателефонуйте до свого товариша після десятої вечора, щоб дізнатися, чи розв'язав він задачу з фізики. Будьте ввічливі під час розмови.

5.5. Зателефонуйте до вчительки, щоб попередити, що ви не зможете прийти на заняття, оскільки захворіли на грип. Слухавку підносить не вчителька. Подумайте, як виходити з положення, що говорити.

6. Домашнє завдання.

6.1. Вивчити теоретичний матеріал про мовленнєвий етикет телефонної розмови, хто такий абонент і абонемент, повторити про пароніми.

6.2. Підготуватися до проведення телефонного діалогу на теми: „Виклик швидкої допомоги”, „Довідка на залізничному вокзалі: з'ясування часу відправлення поїзда, що слідує в Київ у вечірній час”.

Для удосконалення діалогічного мовлення було запропоновано **факультативний курс „Етикет українського телефонного діалогу”**. Основними темами для проведення факультативних занять були:

1. Загальні відомості про типи телефонної розмови.
2. Сміслові частини телефонної розмови.
3. Семантичні відрізки телефонного діалогу: входження в контакт із абонентом і встановлення особи.
4. Опосередковане входження в контакт та зв'язок за відсутності абонента.
5. Перевірка зв'язку, початок розмови.
6. Розвиток теми телефонної розмови.
7. Підтримування розмови.
8. Виявлення уваги до чужого мовлення і перевірка уваги співрозмовника. Кінець розмови.
9. Типова тематика телефонних розмов.
10. Замовлення й виклики по телефону.
11. Передавання інформації. Домовленість про зустріч.
12. Поздоровлення й вітання, віншування по телефону.

Кожне факультативне заняття має мету, на ньому передається учням відповідний теоретичний матеріал, пропонуються вправи для виконання. Для прикладу розглянемо перше **факультативне заняття**.

Тема. Загальні відомості про типи телефонної розмови.

Мета. Дати поняття про телефонну розмову, ознайомити учнів з типами телефонної розмови.

Розвивати уміння і навички правильного діалогічного мовлення під час проведення телефонної розмови.

Виховувати культуру усного мовлення, ввічливість.

Теоретичний матеріал.

1. Слово вчителя.

Телефонна розмова є засобом масової комунікації; формою усного мовленнєвого спілкування зі зворотним зв'язком; формою діалогічного мовлення, що характеризується непередбачуваністю (спонтанністю) й використанням технічних засобів. Специфіка дистантного зв'язку виключає полілог як форму телефонного спілкування.

2. Бесіда з учнями.

– Залежно від мети адресанта можна виділити декілька типів телефонної розмови, пригадайте їх.

– Наведення довідок, проведення замовлень, виклики або домовлення про зустріч, передавання інформації (повідомлень, запрошень, прохань тощо), поздоровлення, підтримування контактів.

– Які розрізняють телефонні розмови залежно від сосунків абонентів і ситуації?

– Офіційні, неофіційні, нейтральні, дружні.

– Схарактеризуйте їх.

– Офіційні розмови – це... (перший учень).

– Неофіційні розмови – це... (другий учень, про нейтральні і дружні розмови – третій і четвертий учні).

– Пригадайте правила користування телефоном.

1. Спочатку можна уточнити номер телефону, далі – назвати себе і привітатися.

2. Попросити до телефону потрібного співрозмовника. Якщо його немає, потрібно запитати, коли можна зателефонувати, щоб застати його.

3. Говорити коротко і зрозуміло.

4. Телефонувати у зручний для співрозмовника час.

5. На завершення розмови слід подякувати за розмову, виділений час, вибачитися за турботу і попрощатися.

Практичний матеріал

1. Прочитати телефонну розмову, прокоментувати її.

– Алло. Покличте Сергія.

– А хто його питає?

– Товариш.

– Сергій пішов на ринок. А тут гості.

– А хто це говорить?

– Галя Кравчукова, я приїхала з села. Може, йому щось передати?

– Ну, передайте, що телефонував Ігор. А він взагалі-то надовго пішов на ринок?

– Думаю, що надовго, бо я як іду на ринок, то цілісінький день ходжу.

– Ну, добре.

2. Продовжити телефонну розмову.

– Алло! Добрий день! Це Уляна Степанівна? Покличте, будь ласка, Миколу Павловича!

– Це не Уляна Степанівна, але його немає. Зателефонуйте о 19-й.

– Це завізно, він мені потрібен уже.

– То зателефонуйте йому на роботу.

– Але ж у мене немає...

3. Побудувати діалог.

а) назвіть координати, які потрібно дати на 09, щоб дізнатися номер телефону потрібного абонента;

б) запитайте у довідці залізничного вокзалу, коли відправляються поїзди до Львова в ранішній час;

в) запитайте у довідці автовокзалу, коли йде автобус у село (місто)...

4. Побудувати телефонну розмову:

а) дізнайтеся на 09 номер телефону знайомого;

б) домовтеся зі знайомою про зустріч;

в) поздоровте з днем народження сестру, яка живе в іншому населеному пункті, але ви не знаєте номер її телефону.

5. Зателефонувати і побудувати телефонну розмову, вживаючи форми мовленнєвого етикету:

а) з бабусяю; б) з товаришем; в) з батьком, який у відрадженні.

Запропонований у цій статті матеріал – система розроблених тем із навчання усного діалогічного мовлення – потрібен для навчання продукування діалогів, зокрема дистантного телефонного, учнів основної школи і для вчителів рідної мови на шляху самовдосконалення, щоб він був важливим підручним матеріалом для кожного вчителя словесника і сприяв формуванню мовленнєво компетентої особистості школяра – майбутнього працівника, справжнього патріота, будівничого українського суспільства.

Для повного розв'язання проблеми навчання усного діалогічного мовлення учнів загальноосвітньої школи потрібні докладні дослідження учених різних галузей, суміжних із методикою навчання, а також безпосередньо методистів, що мають докласти зусилля у процесі створення вербально описаних ситуацій як основи навчання усного діалогування для кожного класу з урахуванням мовленнєвих інтенцій школярів різних вікових категорій.

Наталія Дащенко

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВОТВІРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі вірша І. Драча «Бабусенція»)

Розуміння і якомога ближче до авторського задуму тлумачення змісту художнього тексту можливе за умови вдумливого читання та детального аналізу, зокрема лінгвістичного. Якщо сприймати зміст літературного твору можуть практично всі читачі, то проводити його аналіз під силу не всім категоріям читачів. Проте й саме сприймання не можна розуміти однозначно, оскільки необхідно враховувати існування трьох його рівнів. На першому сприймається експліцитний зміст (безпосередньо вираження), на другому рівні – імпліцитний (глибинний, не виражений безпосередньо, підтекст) і на третьому – естетичний (властивий усім витворам мистецтва, який впливає на почуття прекрасного). Грамотний, достатньо підготовлений читач (зокрема вчитель) сприймає всі рівні змісту – в ідеалі в максимальній відповідності до задуму автора. Практично це можливо за допомогою лінгвістичного аналізу, який передбачає звертання уваги на всі одиниці, що складають текст, і виділення тих із них, які в конкретному випадку володіють якимось

переємність, продовження роду; суфікс *-ус-* – ніжне, лагідне ставлення до особи (бабуся); поєднання суфіксів *-ен-*, *-ц-*, *-і-* – узагальненість, абстрагованість. Отже, винесене у заголовок слово у своїй семантиці містить узагальнене розуміння жіночого начала у роді (від бабусі – до внучки), що становить тему твору.

Зіставивши семантичне наповнення слова-заголовка і тих слів – авторських новотворів, якими вірш завершується – *бабумамця*, *бабутатко*, *бабусонечко*, можемо встановлювати ідейне наповнення поезії: необхідність, цінність роду (сім'ї), старшого покоління для формування, життєствердження молодої особи.

Читаючи вірш, бачимо, що І. Драч своє ставлення до зображуваного фіксує у морфемах, в основному – в емоційно-експресивних суфіксах, що приєднуються до іменників, творячи додаткові пестливі та ласкаво-перебільшувальні їх форми. У цій поезії активізовані найбільш поширені в українському словотворі пестливі суфікси:

-оньк-: *містонька*, *дівчатонько*, *бабоньки*, *хатинонька*, *студентонька*;

-еньк (ельк)-: *тупфельки*, *бабусеньки*, *чоботищенки*, *бабченько*, *внученька*, *кожушенька*.

Суб'єктивна оцінка, ласкаво-перебільшене значення твориться за допомогою суфіксів:

-іськ-: *кожушицьком*, *дівчиськом*;

-ищ-: *банячища*, *ряднище*, *бабище*.

Для нетрадиційної словотворчості Драча-новатора характерне поєднання непоєднуваного, що виявляється у використанні в одному слові згрубілого та пестливого суфікса, наприклад: *чобот + ищ + енки*.

Творення нетипових лексем (оказіоналізмів) відбувається, переважно, за допомогою суфіксального способу, причому використовуються суфікси, які надають твірній основі додаткового суб'єктивного й емоційно-експресивного значення. Так, у споріднених словах суфікси, вибрані автором, створюють додаткові відтінки значень. Ці значення прочитуються при з'ясуванні семантики суфіксальних морфем. Наприклад, *баб + ул + ин (я)*: *-ул-* додає емоційного забарвлення (пор.: *чистюля*), *-ин (я)* – вказує на ознаку особи (пор.: *твердиня*, *героїня*); *баб + ус + енці (я)*: *-ус-* – ознака здрібнілості, *-ен-* – вказує на недорослість особи (непош.) (*турчєня*), але додається до іменників середнього роду; *-ц-* – на суб'єктивну оцінку (непош.) (*волоконце*), *-і-* – виражає збірність (непош.) (*братія*); *баб + ул + ик-*: *-ик-* вносить значення здрібнілості (*вузлик*), проте додається до іменників чоловічого роду; *дів + ул + ин (я)*, *дів + ува + льн + ищ (я)*, суфікси вносять у похідний іменник такі значення: *-льн-* ознаку діяльності, *-ищ (я)* – ознаку жіночої статі (*цариця*); *ой + ечк = оєчки*: *-ечк-* – вказує на суб'єктивну оцінку в іменниках жіночого роду [1]. В останньому випадку вигук-новотвір вміщує та передає за допомогою суфікса особливий емоційний стан дівчини. Контекст вірша вказує на те, що вигук *ой!* тут не може містити таких значень, як «осуд», «жах», «переляк», «біль», «погроза», «сумнів». Навпаки, він зумовлює виключно позитивну семантику вигуку; асоціації із бажаністю, захопленням, здивуванням, які по-особливому (по-дівочому, молодечо) підсилюються пестливим суфіксом *-ечк-*.

Цікавим є авторський новотвір, що виник за допомогою семантико-синтаксичного способу, *Хата Стріхівна*. За слов'янською етимологією суфікс *-івн(а)* вказує на походження по батьківській лінії (пор.: *князівна*, *бондарівна* тощо). Оскільки це метафорична сполука, то «величання» хати по батькові пов'язане з приписуванням їй обов'язкового елемента – стріхи, що свідчить про її походження, вік, стан.

Аналізуючи словотвірні засоби, які наповнюють вірш особливою емоційністю,

звертаємо увагу на велику кількість словотвірних рядів, що зумовлює лексичну й морфемну тавтологію. Проте вона не збіднює семантики поезії, а виступає стилістичним прийомом повтору із нанизуванням суфіксальних морфем. Саме завдяки цьому створюється неповторна атмосфера домашнього затишку й вимальовуються стосунки між бабусею та внучкою.

Найбільш актуалізованим є словотвірний ряд з опорним словом *баба*: *бабонька*, *бабусенька* (3), *бабуля*, *бабчині* (мн.), *бабусина*, *бабченька*, *бабуля* (2), *бабусенція* (3), *бабулик*, *бабуся* (2), *бабище*, *бабумамця*, *бабутатко*, *бабусонечко*. Такий лексико-морфемний повтор передає цілий спектр емоційно-експресивних відтінків – жартівливий, доброзичливий, ласкаво-пестливий, ласкаво-перебільшувальний, згрубілий тощо, багатьма деталями вимальовує тему вірша, виносить на перший план сприймання найважливіше – жінку, яка є основою роду, а в контексті вірша – єдиною рідною людиною для дівчини, заміняє їй і маму (*бабумамця*), і тата (*бабутатко*), і все найрідніше й найтепліше (*бабусонечко*).

Лексема *дівчина* – опорна для другого вагомого словотвірного ряду, суфікси у якому, як і в попередньому, містять різноманітні емоційно-оцінні відтінки: *дівчатонько*, *дівуля*, *дівогоренько*, *дівуля*, *дівчинина*, *дівувальниця*, *дівчисько*, *дівчинисько*. Ту ж особу у вірші характеризують ряди слів: *внучка*, *внученька*; *студентонька*; *сирота*, *сиротуля*, *сироташечка*. Те, що серед названих слів є утворені шляхом складання двох основ, – також спосіб додаткової характеристики.

Особливу виразність і образність вірша створюють й інші пари або ряди слів, значення яких збагачене приєднанням емоційно-експресивних суфіксів пестливості, ласкавості, зменшеності; перебільшення, що межує із згрубілістю. Наприклад:

- *чоботи-чоботищенки*;
- *відро – відеречко*;
- *баняки – банячиця*;
- *хата – хатуся*, *хатинонька*, *хатусенька*, *Хата Стріхівна*,
- *кожух – кожушисько*, *кожушарисько*, *кожушенько*.

Майже усі слова, які можна об'єднати у словотвірні ряди, у тексті розташовані у порядку зростання емоційного насичення їх значення, що відповідає градаційному принципу смислової організації тексту. Серед одиничних випадків вживання слів з емоційно-експресивними суфіксами фіксуємо такі: *щосуботоньки*, (з) *містонька*, *туфельки*, *куфайчатко*, (у) *ночвеньках*.

Цікаво, що слова, вжиті з емоційно забарвленими суфіксами, становлять 1/3 від усієї лексики вірша й 1/2 від ужитих повнозначних частин мови.

Як бачимо, морфемно-словотвірний аналіз вірша переконує, що саме через мовні засоби цього рівня автор висловив своє небайдуже ставлення до зображуваної проблеми, а саме: піклування бабусі про свою внучку-сироту.

Детальний розгляд активного використання (на перший погляд, може й, надмірного) засобів словотвору дає змогу: віднайти у тексті й пояснити усі відтінки значень модифікаційної лексики; з'ясувати її смислове й стилістичне навантаження; виявити її вплив на загальну образність вірша; пояснити деякі незвичні загальномовні новотвори, а особливо – мотиви утворення авторських неологізмів. Загалом проведений аналіз допомагає збагнути чуттєве підґрунтя, закладене автором в ідейно-тематичну основу вірша, сприяє її активному сприйманню й правильному розумінню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морфемний словник/ Укл. Л.М.Полюга. – К.: Рад. школа, 1983. – С.390.

Вячеслав Мерінов

ОЗНАЙОМЛЕННЯ ІЗ СИНТАКСИЧНИМИ НОРМАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ПЕДАГОГІЧНИХ ВНЗ

Як відомо, вивчення рідної мови є тією цариною, яка розпочинає ознайомлення зі своїм народом, його морально-естетичними якостями, духовністю, комунікативними особливостями. Процес вивчення рідної мови стоїть біля витоків виховання взагалі і національно-патріотичного та морально-етичного виховання зокрема. Рідна мова – це мова нації, яка пов’язує людину й народ, сучасну людину й попередні покоління. Отже, українська мова є тим фактором, який єднає духовні надбання наших пращурів і сучасних українців. Рівень розвитку української мови беззаперечно можна вважати рівнем духовного розвитку української нації.

І. Огієнко надавав українській мові особливої ваги у формуванні національної свідомості українців. З цього приводу він зазначав: “Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання” [4, 57].

Так, І. Огієнко досліджував і власне мову, і її взаємозв’язки з психічним життям людини й народу. Мовознавець неухильно дотримувався принципів простоти й ясності, в основу яких покладене психологічне розрізнення способів мислення. Він писав, що кожен “мусить дбати, щоб у його писаннях запанував тільки народний спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний” [4, 89-90].

Таким чином, тільки українська мова як мова української нації може бути рідною для кожного, хто вважає себе приналежним до цієї нації. А цитована праця І. Огієнка наголошує на тому, що вивчати рідну мову й питання її культури – свідомий обов’язок кожного громадянина України. Це ще раз підтверджує необхідність мовної освіти у вищій школі. Представлена розвідка є частиною циклу публікацій автора щодо проблеми ознайомлення студентів-нефілологів з основними нормами української літературної мови. Актуальність статті детермінована тим, що вивчення української мови особливо актуальне в педагогічних ВНЗ, адже шкільний учитель, незалежно від своєї спеціалізації, повинен володіти правильною, логічною, емоційною, цікавою, чітко структурованою мовою, бо це конче потрібно для того, щоб переконати своїх вихованців, довести їм власну позицію, переконливо пояснити той чи інший матеріал. Метою цієї роботи є висвітлення системи вправ і завдань, які полегшують опрацювання студентами нефілологічних фахів складних випадків уживання синтаксичних конструкцій української мови. Практичне значення статті полягає в тому, що тут подані вправи та завдання, які були б корисними в процесі вивчення синтаксичних норм української літературної мови студентами різних нефілологічних спеціальностей.

Ці міркування зумовили запровадження в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди, який готує вчителів – фахівців з багатьох нефілологічних предметів, курсу “Культура мови вчителя”. Предметом названого курсу є не структура мови, а норми та виразові засоби усного й писемного мовлення. Об’єктом вивчення курсу є літературна мова в її усній та писемній формах,

її норми, комунікативні та естетичні якості, відмінності усного та писемного мовлення [2, 5-7]. У курсі “Культура мови вчителя” чітко розрізняють два ступені засвоєння літературної мови – мовну нормативність і мовну майстерність. Курс “покликаний не лише підвищити рівень володіння нормами української літературної мови...”, тобто допомогти засвоїти мову власне на рівні мовної нормативності, “...а й навчити вибирати з кількох варіантів той, який найточніше виражає думку, впливає на почуття читача й слухача...”, що є вже ознакою мовної майстерності; цей курс “...допомагає сформуванню розуміння зразкової мови і бажання її наслідувати” [2, 12]. Оскільки цей курс викладається у ВНЗ педагогічного профілю, “у ньому акцентуються деякі аспекти культури мови, що мають вихід на учительський фах” [2, 12], бо насамперед учителі повинні формувати мовну культуру учнів як майбутніх членів сучасного демократичного суспільства.

До завдань курсу “Культура мови вчителя” входять “прищеплення навичок усного спілкування в тісному колі і перед широким загалом, ознайомлення з головними нормами української літературної мови, формування стійкого інтересу до власної мови, прагнення добиватися вдосконалення її в практичному володінні”, структурно “курс складається з таких частин: вступ; культура усного мовлення, до якої входить культура міжперсонального спілкування і публічного виступу; культура писемної мови” [2, 5]. Усе це сприяє вихованню свідомого громадянина України. Так культура мови стає одним з головних чинників формування національної свідомості в сучасному українському суспільстві.

Отже, як уже наголошено, ознайомлення з головними нормами української літературної мови є одним з основних завдань вивчення культури української мови, адже кожна людина, особливо вчитель, незалежно від фаху, повинна вміти правильно писати й висловлюватися. Зазначимо, що проблеми мовної норми та нормалізації української літературної мови цікавили багатьох мовознавців і методистів. На думку С. Карамана, “мовна норма – це правило, якому підкоряється мова, а мовленнева помилка – це порушення мовної норми” [1, 185]. Цілком погоджуючись із другою частиною твердження дослідника, зауважимо, що більш ґрунтовним і повним, на нашу думку, є визначення професора О. Муромцевої, яка трактує мовні норми як “мовні варіанти, закріплені в певний період практикою вживання, які видаються зразковими, тобто такими, що найкраще виконують свою роль у мові як засобі спілкування” [2, 14]. Типологія мовних норм базується на тому, з яким структурним рівнем мови певна норма співвідноситься, а, як справедливо стверджує С. Караман, “мовленневі помилки мають ті самі назви, що і мовні норми” [1, 186].

Беззаперечно, що один з найголовніших типів мовних норм у системі української мови становлять граматичні норми, бо “вони виходять із мовної практики людини..., покликані впорядкувати мовну діяльність носіїв даної мови” [2, 16]. Оскільки граматику поділяється на такі гілки, як словотвір, морфологія й синтаксис, то синтаксичні норми є одним з різновидів граматичних норм. Зокрема, це правила побудови синтаксичних конструкцій української мови. Синтаксична нормативність мовлення є невід’ємним компонентом курсу “Культура мови вчителя”, адже дотримання синтаксичних норм, що виявляється в правильній побудові словосполучень і речень, є важливим елементом культури української мови. Але, як твердить В. Жовтобрюх, “досить часто ці норми порушуються як в усному, так і в писемному мовленні. Типовою є така мовленнева ситуація, коли мовець сумнівається у правильності побудови синтаксичної конструкції” [2, 101]. Крім того, правильність утворення морфологічних форм здебільшого можна перевірити за

словниками та довідниками, а будуючи словосполучення й речення, мовець часто покладається на свій мовленнєвий досвід та практику використання синтаксичних конструкцій у текстах. Слід зважати й на те, що синтаксичну нормативність мовлення забезпечує дотримання цілого комплексу вимог, пов'язаних не лише з власне мовними чинниками, а й з певними відтінками змісту і тими логічними зв'язками, які мають бути відтворені у тексті [2, 102]. Тому вивчення синтаксичних норм української мови є одним з найважливіших та найактуальніших аспектів курсу "Культура мови вчителя".

У цьому курсі обов'язково аналізуються й такі випадки утворення та функціонування синтаксичних конструкцій, які можуть спричиняти помилки в їх уживанні. Вони пов'язані з різними складними випадками побудови словосполучень і речень в українській мові. Ці випадки спричиняють, наприклад, неправильне вживання залежного слова в дієслівних та прикметникових словосполученнях, неправильну побудову словосполучень під впливом російської мови, зокрема й словосполучень з прийменниками (**по, при, до**), ненормативне вживання дієприслівникових зворотів, помилки в побудові ряду однорідних членів речення, неправильне узгодження підмета з присудком, використання спільного додатка до слів, які вимагають після себе різних відмінкових словоформ тощо. Щоб попереджувати описані типи синтаксичних огріхів, був виданий збірник вправ "Культура мови. Матеріали для практичних занять" [3], в якому вміщено цілу низку синтаксичних завдань, пов'язаних із труднощами, які виникають у процесі вживання синтаксичних конструкцій. Так, на заняттях з опрацювання синтаксичних норм української літературної мови для обов'язкового виконання студентам-нефілологам пропонуються такі види вправ і завдань:

Укладіть словосполучення з поданими словами, звертаючи увагу на способи керування: *завідувач – завідуючий, сповнений – наповнений, дорівнювати – рівнятися, опанувати – оволодіти.*

Укладіть словосполучення з поданими словами, порівнявши способи керування в російській та українській мовах: *поблагодарить... – подякувати..., извинить... – вибачити..., подражать... – наслідувати..., ухаживать... – доглядати....*

Визначте правильні варіанти словосполучень, укладіть з ними речення для офіційно-ділового стилю: *на цих днях – цими днями, в останній час – останнім часом, у таких обставинах – за таких обставин, по понеділках – щопонеділка.*

Перекладіть подані словосполучення українською мовою, звертаючи увагу на особливості вживання прийменника **по**: *знать по газетам, отправить по почте, по воскресенью включительно, по моей инициативе, по её просьбе, встречаются по праздникам.*

Визначте порушення синтаксичної норми у поданих словосполученнях, виправте помилки: *пішов за харчами, поїхали за ягодами, послали за лікарем, поліз за годинником, вирушив за одягом.*

Відредагуйте подані речення, вживаючи замість звороту з прийменником **при** дієприслівниковий зворот або підрядне речення: *При опрацюванні цієї теми слід звернутися до критичних джерел; При укладанні договору купівлі-продажу сторони дотримуються норм цивільного права; Перевірка результатів здійснюється при проведенні повторного експерименту.*

Відредагуйте подані речення, вживаючи замість звороту з прийменником **до** конструкції **близько, трохи не, мало не**: *На екскурсії побувало до семисот дітей; До тридцяти відсотків студентів потребують матеріальної допомоги; Оргкомітет одержав до ста заявок на участь у конференції.*

Знайдіть у реченнях спільний додаток до слів, які вимагають після себе різних відмінків, відредагуйте речення: *Моя дочка дуже любить і піклується про тварин; Борис лагідний і уважний до своїх братів; У сервіс-центрі здійснюється догляд і ремонт комп'ютерів.*

Виявіть порушення у побудові ряду однорідних членів речення, виправте помилки: *Студенти посадили 16 дерев, 5 кленів; Своїми працями та ідеями професор Токар збагатив українське правознавство; Ректор подарував нашій кафедрі сучасну оргтехніку, комп'ютер, принтер, сканер.*

Узгодьте підмет із присудком, дописавши відповідні закінчення: *Група професорів написала... доповідь на симпозіум, Більшість студентів залиши...ся в аудиторії; Викладач і студентка гра... концерт для двох фортепіано В.-А. Моцарта; У Харкові функціону... 12 осередків Українського козацтва.*

Виявіть порушення в побудові речень з дієприслівниковими зворотами, виправте помилки: *Упавши на ковзанці, в нього заболіла голова; Слухаючи музику, їй згадувалися давно прочитані вірші; Шукаючи дорогу до мотелю, нас застала ніч; Розглядаючи пропозиції, її увагу привернули листи з Києва.*

Знайдіть випадки порушення синтаксичної норми, відредагуйте речення: *Ряду козакам були присвоєні чергові козацькі військові звання; Це можливо при одній обов'язковій умові; Якщо дотримується субординація, це допомагає зрозуміти, хто перебуває на вищому щаблі соціального становища; Граючи на роялі, їй настрої ставав усе більш романтичним.*

Таким чином, вивчення синтаксичних норм української літературної мови є важливим складником навчальної роботи з культури української мови, адже синтаксис, як і морфологія, великою мірою визначає рівень культури і писемного, й усного мовлення людини. Тому на це особливо треба зважати в процесі підготовки майбутніх учителів різних спеціальностей, особливо нефілологічних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії. – К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.
2. Муромцева О. Г., Жовтобрюх В. Ф. Культура мови вчителя. – Харків: Гриф, 1998. – 208 с.
3. Муромцева О. Г., Жовтобрюх В. Ф. та ін. Культура мови: матеріали для практичних занять. – Харків: ХДПУ, 1994. – 50 с.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Факс-вид. – К.: Обереги, 1994. – 156 с.

Ігор Довгий

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ

Створення і застосування телекомунікаційних та інформаційних технологій в навчанні останнім часом розвивається швидко і динамічно. З появою інтернету почалося широке використання інтернет-технологій і в галузі освіти. Методика навчання на основі Web-технологій ставить принципово нові вимоги до методів і

засобів вивчення та закріплення знань. Створення орієнтованого на інтернет навчально-методичного забезпечення для різних галузей знань стає одним з основних завдань дидактики.

Аналіз українського сегменту інтернету показує, що навчально-методичних матеріалів, дистанційних та навчальних курсів з вивчення української мови поки що дуже мало. Окремі ресурси (наприклад, інтернет-видання “Хрещатик” (mova.kreschatic.kiev.ua) дають лише інформацію, інші дублюють по суті шкільні підручники (довідник з української мови (www.moba.kiev.ua)). Маємо перші спроби дистанційного курсу ділової української мови Харківського технічного університету “ХПІ” (dl.kpi.kharkov.ua).

Група науковців Львівського національного університету ім. І. Франка розробила методологічні та методичні засади орієнтованого на інтернет вивчення української мови та інструментальні засоби створення навчальних курсів, які призначені для використання в локальних сітках і через інтернет при груповому комп'ютерному навчанні та тестуванні [1, 190-192]. З допомогою цих інструментальних засобів створено і розміщено на Web-сервері університету орієнтовані на інтернет навчально-методичні матеріали для вивчення української мови (www.franko.lviv.ua/lknp/mova.htm), які дають змогу:

- допомогти у засвоєнні навчального матеріалу;
- поглибити знання з ряду тем курсу української мови;
- закріпити у користувачів норми української літературної мови;
- забезпечити усунення з усного та писемного мовлення zdeформованих слів та висловів, зросійщених синтаксичних блоків.

Інструментальні засоби створення навчальних курсів дозволяють:

- здійснити реєстрацію користувачів (в режимі on-line);
- провести навчання та тестування знань користувачів (в режимі on-line) на основі тестових завдань, які генеруються з бази певної теми і дають змогу закріпити у користувачів норми української літературної мови, здійснити контроль над засвоєнням знань із видачею статистичних даних про результат тестування;
- організувати доступ до баз даних із запитаннями;
- підтримувати базу даних реєстраційних форм;
- здійснювати адміністрування цих баз даних;
- підтримувати базу даних результатів тестування.

Розроблені навчально-методичні матеріали – це складні для засвоєння питання курсу сучасної української літературної мови, надзвичайно важливі з огляду на рівень усної і писемної мовленнєвої культури, який у частини мовців, що користуються українською мовою, не завжди достатній.

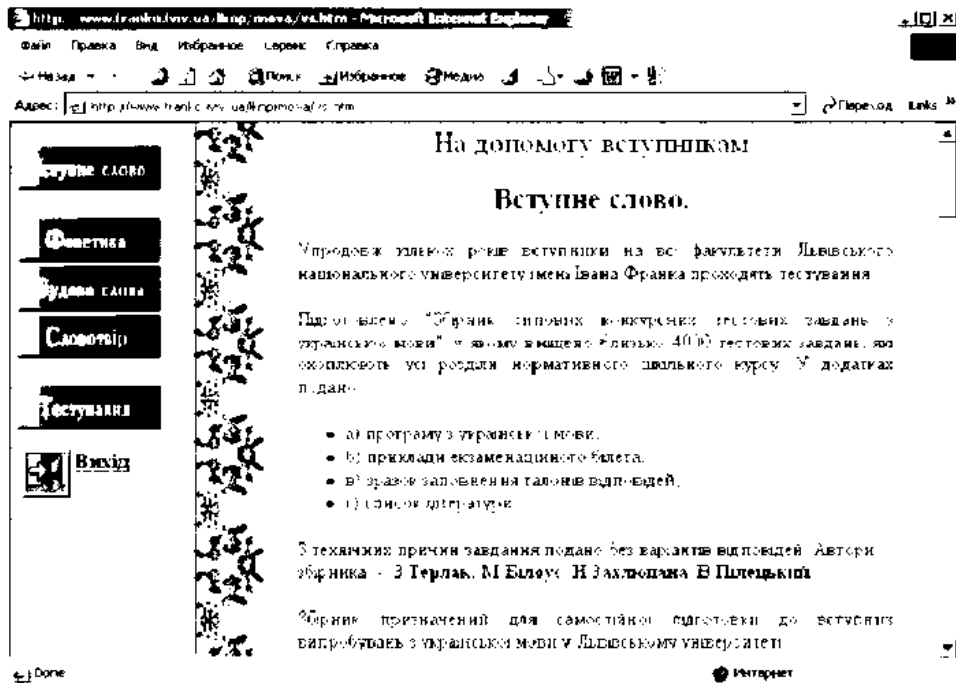
Навчальні та тестові завдання допоможуть виявити загальний рівень володіння українською мовою та закріпити навички літературної норми в усному та писемному мовленні, сприятимуть подоланню суржику як негативного мовного явища в Україні.

Реалізовано вироблені методологічні та методичні засади орієнтованого на інтернет забезпечення для вивчення складних тем курсу, зокрема з фонетики, словотвору, морфології, слововживання, культури мовлення та ін. До багатьох тем розроблено тестові завдання, вправи, ігри.

Адреса головної сторінки в інтернеті: www.franko.lviv.ua/lknp/mova.htm . На цій сторінці є посилання на такі основні розділи: а) на допомогу абітурієнтові; б) культура усного та писемного мовлення; в) книжкова полиця.

У розділі “На допомогу абітурієнтові” (рис.1.) розглянуто ті теми шкільного курсу, при засвоєнні яких, як показує досвід, виникають певні труднощі: “Фонетика”, “Будова слова”, “Словотвір”, деякі теми з морфології та культури мови.

Рис. 1. Розділ «На допомогу абітурієнтові»

Беручи до уваги те, що упродовж кількох років вступники на всі факультети Львівського національного університету імені Івана Франка проходять тестування,

розроблено орієнтовану на інтернет підтримку цього тестування з використанням типових завдань, які запропоновано вступникам. За основу взято “Збірник типових конкурсних тестових завдань з української мови.” Абітурієнти мають змогу ознайомитися з анотацією книги та її структурою.

Взявши за основу типологію питань із вказаних тем, автори подали свої навчальні матеріали. Передбачено при цьому технічну можливість працювати кожному користувачеві зі своїм набором питань з певної теми, що активізує зусилля абітурієнта і сприяє самостійності.

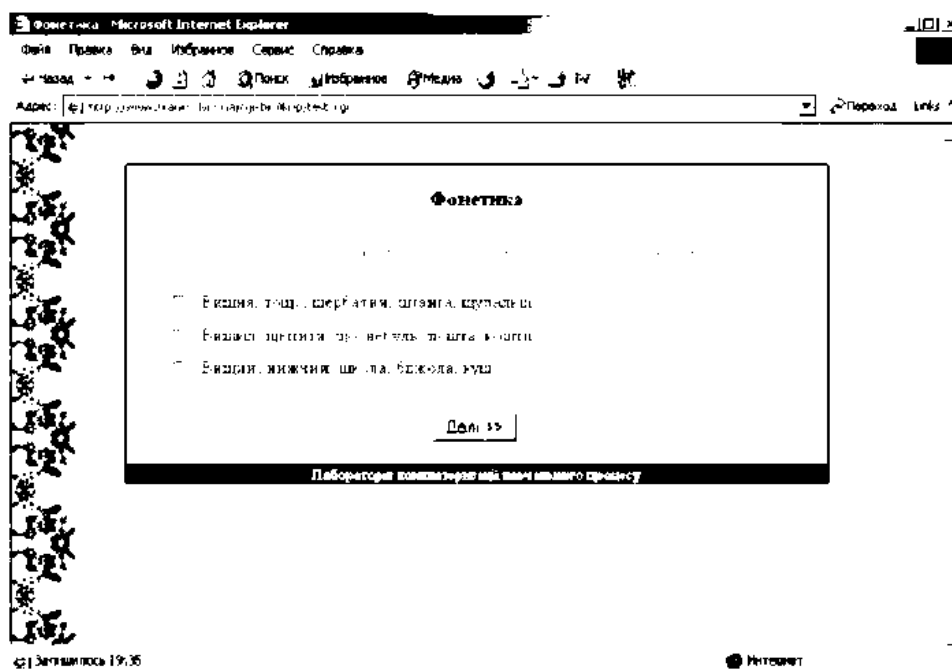
До кожної теми подано основну теорію, чіткі пояснення, схеми, таблиці, зосереджено увагу на особливо важких місцях і моментах у навчанні під рубрикою “Запам’ятайте!”, “Увага!”, подано зразки для виконання завдань. Це дає змогу абітурієнтові зрозуміти теоретичний матеріал і самостійно підготуватися до виконання вправ. Вправи подано у режимі тренування та контролю. У тренувальних вправах передбачена контекстна допомога.

У підрозділі “Фонетика” розкрито питання невідповідності між буквами і звуками, охарактеризовано дзвінки і глухі, шиплячі, м’які і тверді приголосні звуки. Тестові завдання з теми містять 12 запитань, як-от: знайти рядок, у якому кількість букв дорівнює кількості звуків; перевірити наявність у кожному слові рядка приголосних звуків [з], [д], [ч], [ш], [й], лічити дзвінки, глухі, шиплячі, м’які приголосні звуки тощо.

Приклад тестового завдання з теми “Фонетика”:

У котрому рядку у всіх словах є приголосний [ш]?

*Вишня, тощо, щербатий, штанга, щупальці.
Вишкіл, щепити, що-небудь, пошта, кошти.
Вищій, нижчий, школа, бджола, куц.*
Вигляд цього завдання подано на рис.2

термінів, подано детальну схему аналізу слова за

будовою, таблицю чергування звуків, окремо зроблено огляд частотних морфем відповідно до частин мови.

У підрозділі “Словотвір” дано чіткі визначення відповідних термінів, описано словотвірний аналіз як двоступеневий аналіз, розкрито основні способи словотворення.

Приклад тестового завдання з теми “Словотвір”:

У котрому рядку всі слова утворені одним способом?

Відступ, пагорб, задум, ветлікар, радист.

Радіохвиля, возз’єднання, визволитель, сивуватий, бездушний.

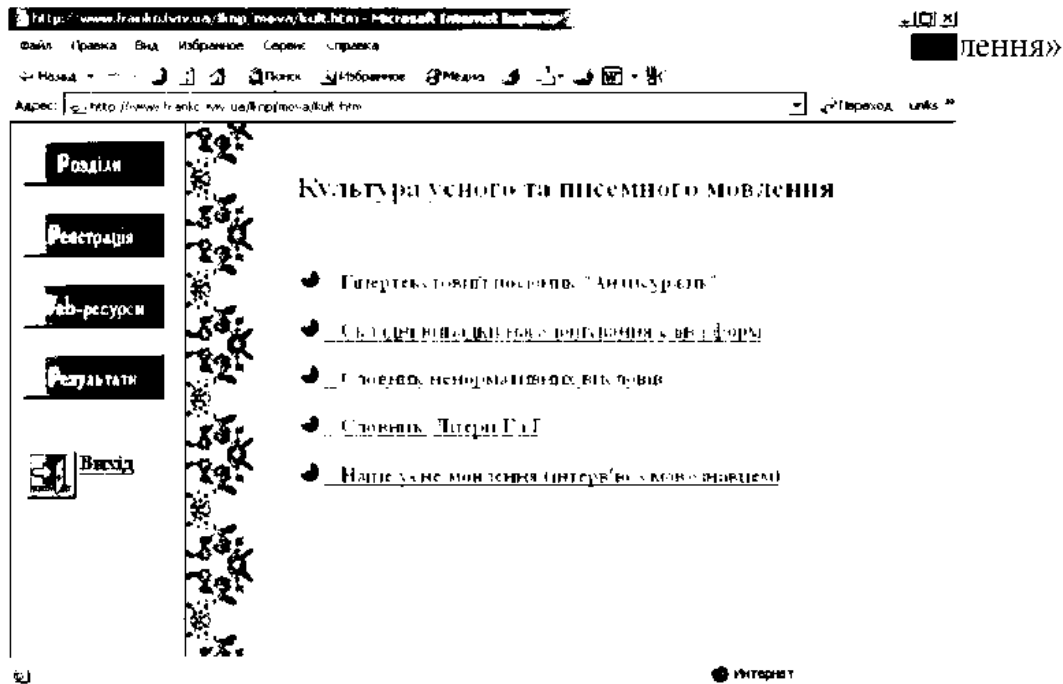
Двозначність, Закарпаття, переможець, втопити, перекотиполе.

Вправи дадуть змогу вступникам підготуватися до контролю своїх знань, оцінити свої знання, побачити результати, які зафіксовані в базі даних. Структура вправ передбачає можливість індивідуального підходу до абітурієнта, що наближає його до реальної системи тестування в університеті.

Розділ “Культура усного та писемного мовлення” об’єднує декілька тем, присвячених утвердженню орфоепічних, акцентуаційних, лексичних, морфологічних та синтаксичних норм сучасної української літературної мови, подоланню типових помилок на всіх мовних рівнях.

Вигляд сторінки розділу «Культура усного та писемного мовлення» показано

на рис.3.

Матеріали для цього розділу підготувала проф. Сербенська О.А. Основні теми цього розділу такі:

1. Гіпертекстовий посібник «Антисуржик». Це гіпертекстовий посібник з набором тестових завдань. Мета посібника – сприяти усуненню деформацій української мови, підвищити рівень мовленнєвої культури.

2. Складні випадки наголошування слів і форм [2, 158-169]. Подано слова, при наголошуванні яких виникають труднощі. Враховано важкі випадки наголошування іменників (відповідно до відмінкових форм, варіантів прийменників), дієслів (подано декілька особових форм) тощо. На основі словника розроблено тести, які розділені на групи:

- а) вибір правильно наголошеного слова (тренування/ контроль);
- б) вибір правильно наголошеної фрази (контроль);
- в) вибір правильно наголошеного складу (тренування/ контроль).

3. Словник ненормативних висловів.

Подано найуживаніші у різних сферах мовлення ненормативні скальковані слова та вислови. У словнику частково використано матеріали найновіших лексикографічних праць, зокрема С. Головащука, Н. Непийводи, Св. Караванського. Користувач має змогу не лише перевірити себе, а й активізувати в своєму мовленні питомі українські синтаксичні ресурси.

Приклад тестового завдання:

Котрі з поданих словосполучень нормативні для української мови?

Краці з крацих.

В любий час.

За всяку ціну.

По мірі сил.

Діюче законодавство.

4. Словник: Літери Г і Г [2, 170-174].

Вміщено словник-довідник, укладений за матеріалами О. Пономарева. У ньому

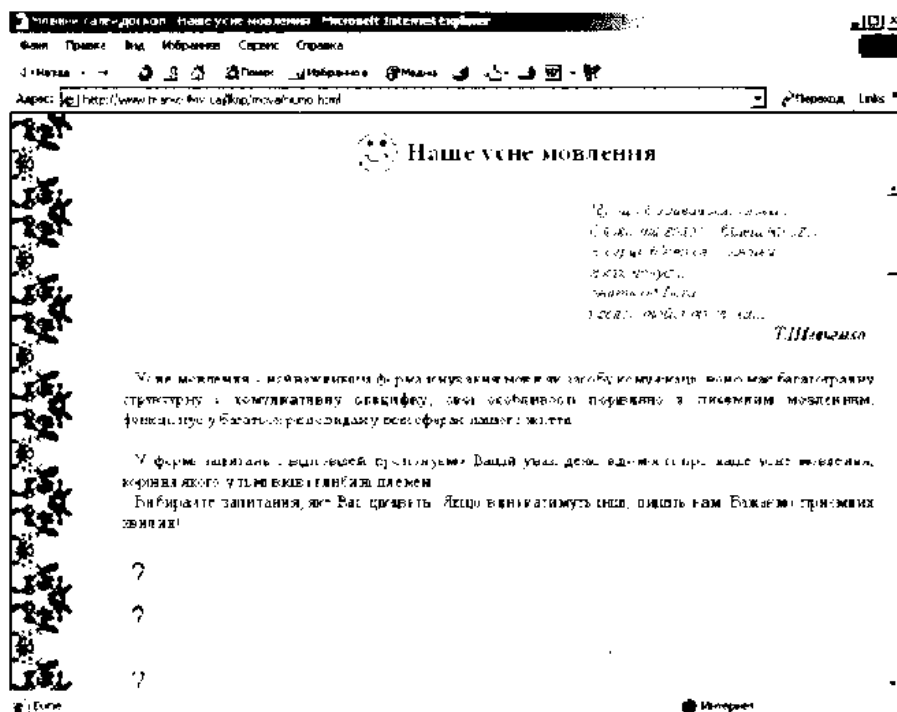
подано слова і словосполучення, у яких не завжди правильно вживають звуки Г чи Ґ. Він допомагає зняти сумніви, подолати труднощі у вимові, підвищити рівень володіння орфоепічними нормами. За допомогою тестових завдань можна перевірити свої знання.

5. Наше усне мовлення [2, 27-65].

У формі запитань і відповідей подані відомості про функціонування українського усного мовлення – найважливішої форми існування мови як засобу комунікації.

У розділі «Книжкова полиця» розміщено видання і подані короткі їх описи. Ці публікації будуть цікавими і корисними не лише для вступників, а й для кожного громадянина України. Всім, кому не байдужа українська мова, цей розділ підкаже цікаві та актуальні видання, що варті уваги. Обираючи певну книгу, потенційний її читач має змогу ознайомитися з анотацією, прочитати основні тези чи уривки тексту (рис.4).

Рис. 4. Розділ «Книжкова полиця»

Створений курс з вивчення української мови, орієнтований на інтернет, поєднує важливі моменти дидактики: інформацію, закріплення знань, контроль і самоконтроль. Не дублюючи посібників та підручників, він комплексно охоплює курс вивчення української мови. Курс, орієнтований на інтернет, допоможе студентам вищих та середніх навчальних закладів у вивченні української мови, в утвердженні її як державної в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довгий І.М., Кульчицький І.І. Використання інтернет-технологій для вивчення української мови// "Інтернет – Освіта – Наука – 2002": Збірник матеріалів Третьої міжнародної конференції ІОН-2002. – Т.1. – Вінниця, 2002. – С. 190-192.
2. Сербенська О.А., Волощак М.Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: ВЦ "Просвіта", 2001. – 204 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабій Ірина Михайлівна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Биби́к Світлана Павлівна

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України

Бичко Зиновій Михайлович

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Босак Ніна Федорівна

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української філології Південно-українського державного педагогічного університету імені К.Ушинського

Буда Володимир Андрійович

кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Вільчинська Тетяна Пилипівна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Головата Лариса Михайлівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Дащенко Наталія Левківна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка

Демська-Кульчицька Орися Мар'янівна

кандидат філологічних наук, заступник директора Інституту української мови НАН України

Дем'янюк Марина Петрівна

аспірантка Інституту української мови НАН України

Денискіна Ганна Олександрівна

асистент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова

- Довгий Ігор Михайлович** науковий співробітник Львівського національного університету імені І.Франка
- Єрмоленко Світлана Яківна** доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України
- Завальнюк Інна Яківна** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського
- Калита Оксана Михайлівна** аспірантка кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова
- Карпалюк Наталя Володимирівна** аспірантка кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету
- Ковалевська Тетяна Юріївна** доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І.Мечникова
- Кочан Ірина Миколаївна** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені І. Франка
- Кравченко Наталія Кимівна** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та іноземної мов Державної академії житлово-комунального господарства (м. Київ)
- Крупа Марія Петрівна** кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка
- Мельничайко Володимир Ярославович** доктор педагогічних наук, професор кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка
- Мерінов Вячеслав Вікторович** кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди
- Миколенко Тетяна Михайлівна** аспірантка кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка
- Навальна Марина Іванівна** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди
- Ожигова Оксана Віталіївна** молодший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України

- Палихага Елеонора Ярославівна** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка
- Панцьо Стефанія Єлисеївна** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка
- Семенець Олена Олександрівна** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету
- Середницька Анна Ярославівна** кандидат філологічних наук, викладач Національного університету "Львівська політехніка"
- Стадній Алла Сергіївна** ЗОШ І-ІІІ ст. №16 м. Вінниці, аспірантка
- Струганець Любов Василівна** доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка
- Сюта Галина Мирославівна** кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України
- Ткаченко Тетяна Василівна** аспірантка кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова
- Філінюк Валентина Анатоліївна** аспірантка кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Т.Шевченка
- Філіпчук Марія Володимирівна** методист Інституту післядипломної підготовки вчителів (м. Чернівці), аспірантка Інституту мовознавства імені О. Потебні
- Хом'як Іван Миколайович** доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання і культури української мови Рівненського державного гуманітарного університету
- Чемеркін Сергій Григорович** кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України
- Черемська Ольга Степанівна** кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету імені Г.Сковороди

Штонь Олена Петрівна

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри методики викладання української
мови і культури мовлення Тернопільського
національного педагогічного університету
імені В.Гнатюка

Юкало Володимир Ярославович

кандидат філологічних наук, старший
викладач Тернопільської медичної академії
імені І. Горбачевського

Яцук Ольга Василівна

учитель Тернопільської комунальної
ЗОШ № 6 імені Н.Яремчука

ЗМІСТ

НОРМИ І НОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ.....	3
<i>Світлана Єрмоленко</i> КУЛЬТУРА МОВИ І СУЧАСНИЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС.....	3
<i>Любов Струганець</i> МОДЕЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ЗМІН У СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	8
<i>Світлана Бибик</i> ЯВИЩА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІСТОРІЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ.....	14
<i>Зиновій Бичко</i> ВАГА ДІАЛЕКТИЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ.....	18
<i>Володимир Юкало</i> НЕЙТРАЛЬНІ ТА ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ ТЕРМІНИ В ПРАЦЯХ З КУЛЬТУРИ МОВИ М.ЛЕВИЦЬКОГО.....	22
<i>Ольга Черемська</i> О.ПОТЕБНЯ ТА О.КУРИЛО ПРО УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	27
<i>Марина Навальна</i> АНТОНІМІЯ ДІЄСЛІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ.....	31
<i>Анна Середницька</i> ДИСКУСІЙНІ МОМЕНТИ ПРАВОПИСУ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ ТА ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ СКЛАДНИХ СЛІВ.....	34
<i>Марина Дем'янюк</i> ПОЛОНІЗМИ В СЛОВНИКУ І.МАКСИМОВИЧА 1724 р.	39
<i>Ольга Яцук</i> ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ЗНАЧЕННЯ ВІДОКРЕМЛЕНОЇ СУБСТАНТИВНОЇ КОНСТРУКЦІЇ, ПРЕДСТАВЛЕНОЇ ПРИКЛАДКОЮ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ кінця ХХ – початку ХХІ ст.).....	46
<i>Сергій Чемеркін</i> КУЛЬТУРОМОВНИЙ АСПЕКТ УЖИВАННЯ СЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЇ, ЯКІ НАБУЛИ НОВИХ ЗНАЧЕНЬ (на матеріалі мови в уанеті).....	49
РОЗВИТОК СТИЛІСТИЧНИХ НОРМ.....	55
<i>Олена Семенець</i> ЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ КОНВЕНЦІЙНОГО ТА ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ.....	55
<i>Ірина Бабій</i> ПРО МЕТАФОРИЧНЕ УЖИВАННЯ КОЛЬОРОНАЗВ: ТРАДИЦІЙНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ (на матеріалі творів М. Коцюбинського і М. Хвильового).....	61

<i>Олена Штонь</i>	ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНОГО ОПИСУ БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	65
<i>Володимир Буда</i>	СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЗВЕРТАНЬ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО	69
<i>Марія Крупа</i>	РОЛЬ ВЛАСНОГО ІМЕНІ У ФОРМУВАННІ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПОВІСТІ О.ГОНЧАРА «ДАЛЕКІ ВОГНИЩА»	74
<i>Галина Сюта</i>	РЕФЕРЕНЦІЯ У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.	81
<i>Алла Стадній</i>	ПСИХОЛІНГВІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ КОНОТАЦІЇ.....	84
<i>Наталя Карпалюк</i>	СТИЛІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У СУЧАСНИХ ГАЗЕТНИХ ТЕКСТАХ	87
<i>Валентина Філітюк</i>	ЕПІТЕТИ-ПРИКЛАДКИ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ ..	92
<i>Марія Філітчук</i>	ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ НАРОДНО-ОБРЯДОВОГО МОВЛЕННЯ	95
<i>Тетяна Ткаченко</i>	СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ	100
<i>Оксана Калита</i>	ІРОНІЯ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ПРИНЦИП І СТИЛІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ	104
	МОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЗРІЗ	108
<i>Тетяна Ковалевська</i>	КУЛЬТУРОМОВНИЙ АСПЕКТ МЕТАМОДЕЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ	108
<i>Іван Хом'як</i>	РОЛЬ СЕРЕДОВИЩА У ФОРМУВАННІ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ	112
<i>Стефанія Паніцьо</i>	ХАРАКТЕРИСТИКА ІМЕННИКА м.ТЕРНОПОЛЯ (новонароджені у 2000 р.)	116

Інна Завальнюк

**НЕПРЯМІ НОМІНАЦІЇ В СТЕРЕОТИПНІЙ СИТУАЦІЇ
“У МІСЬКОМУ ТРАНСПОРТІ” 120**

Наталія Кравченко

**ВНЕСОК СОЦІОЛОГІЧНИХ/ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ
ЗАРУБІЖНИХ КОНЦЕПЦІЙ У РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ
ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДИСКУРСУ 125**

Ніна Босак

**ЯВИЩЕ ФОНЕТИЧНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ
І ДІАЛЕКТНОГО АКЦЕНТУ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВЛЕННІ
СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ 129**

Тетяна Вільчинська

**ЛИХОСЛІВ'Я ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ У СФЕРІ МОВНОГО
ФУНКЦІОНУВАННЯ (на прикладі оцінних назв осіб) 135**

Лариса Головата

**ТИПОВІ ОГРІХИ В УСНОМУ МОВЛЕННІ
УКРАЇНСЬКИХ СПОРТИВНИХ ЖУРНАЛІСТІВ 138**

Ганна Денискіна

**ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОГО НАПОВНЕННЯ РЕПЛІКИ
ВЕДУЧОГО У ЖАНРІ ВІЛЬНОГО ТЕЛЕІНТЕРВ'Ю
(на матеріалі передач 2000-2004 рр.) 141**

Тетяна Миколенко

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА СЛЕНГОВОГО МОВЛЕННЯ 145

Ожигова Оксана

**МОВНИЙ ПОРТРЕТ ПОЛІТИКА: ПЕРЕДВИБОРЧИЙ ЗРІЗ
(на матеріалі промов політичних діячів) 149**

Ориця Демська-Кульчицька

ДЕЩО ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ТЕКСТОВИХ КОРПУСІВ 153

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ТА ВИЩІЙ ШКОЛАХ 158

Володимир Мельничайко

**НАВЧАЛЬНЕ РЕДАГУВАННЯ В СИСТЕМІ
ШКІЛЬНОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ 158**

Ірина Кочан

ЩЕ РАЗ ПРО ТОЧНІСТЬ МЕТОДИЧНИХ ТЕРМІНІВ 163

Елеонора Палихата

**УДОСКОНАЛЕННЯ УСНОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ
ДЕВ'ЯТОГО КЛАСУ 166**

Наталія Дащенко

**ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВОТВІРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ
(на матеріалі вірша І. Драча «Бабусенція») 172**

Вячеслав Мерінов

**ОЗНАЙОМЛЕННЯ ІЗ СИНТАКСИЧНИМИ НОРМАМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ПЕДАГОГІЧНИХ ВНЗ 176**

Ігор Довгий

**ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ВИКОРИСТАННЯМ
ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЙ 179**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 185

Здано до складання 23.08.2004. Підписано до друку 10.09.2004. Формат 60x84/16.
Папір друкарський. Умовних друкованих аркушів 16,6. Обліково-видавничих аркушів 24.
Замовлення № 257. Тираж 300 прим. Видавничий відділ ТНПУ
46027, м.Тернопіль, вул.М.Кривоноса, 2
Свідоцтво про реєстрацію ТР №241 від 18.11.1997.